

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

На правах рукопису

УДК 321.7 : 316.32

МАЗУР Оксана Геннадіївна

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ**

23.00.02. — політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора політичних наук

Науковий консультант

ЩЕДРОВА Галина Петрівна

доктор політичних наук, професор

СЄВЄРОДОНЕЦЬК-2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНОГО КОНЦЕПТУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ	15
1.1. Становлення класичних уявлень про політичний режим як засіб упорядкування та легітимації суспільно-владних відносин.....	15
1.2. Розвиток теоретико-прикладних конструктів локального режиму відтворення і реалізації влади.....	35
1.3. Концептуалізація міжнародного рівня політичного режиму в сучасну добу	53
Висновки до розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	69
2.1. Категоризація політичного режиму як порядку владних відносин і методів їх реалізації	69
2.2. Методичні принципи та наукові підходи до дослідження режимних трансформацій	83
2.3. Умови і критерії утвердження демократичного політичного режиму	102
Висновки до розділу 2	120
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ВІДКРИТОСТІ ТА КОНКУРЕНТНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ	124
3.1. Функціонування демократичних політичних інститутів влади та механізми розподілу повноважень і взаємодії.....	124
3.2. Інституціональна легітимність політичних суб'єктів.....	158
3.3. Механізми рекрутування політичної еліти та процедури передачі влади.....	184
Висновки до розділу 3	208
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ	212

ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ.....	
4.1. Взаємодія політичних акторів у процесі прийняття політичних рішень	212
4.2. Інтенсивність політичних конфліктів та можливості конвенційних форм їх розв’язання.....	236
4.3. Ефективність сучасних форм політичної участі громадян у політичному процесі	259
Висновки до розділу 4.....	304
РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ	308
5.1. Політико-правові засади демократизації політичної системи: перехід від телеологічного до стратегічного конституціоналізму	308
5.2. Створення ефективної системи конструктивної взаємодії суб’єктів політичного процесу.....	325
5.3. Розвиток горизонтальних складових політичної діяльності	346
Висновки до розділу 5	365
ВИСНОВКИ.....	370
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	382

ВСТУП

Актуальність дослідження. Глобальні політичні зміни, що відбулися на початку XXI століття, поставили перед ученими нові концептуальні завдання. Значна кількість держав почали формувати нові політичні системи під впливом трансформаційних процесів, що призвело до активізації використання в політологічних дослідженнях феномену політичного режиму та наповнення його оновленим змістом. Наслідком цих тенденцій стало збільшення кількості альтернативних форм концепту політичного режиму, зокрема, виділення великої кількості підтипів, як: «патримоніальний режим», «військова демократія», «авторитарна демократія», «протодемократія» та ін.

Зростаюче різноманіття модифікацій демократичного політичного режиму стимулює до перегляду та уточнення багатьох сталих концептуальних схем та засобів аналізу політичного розвитку суспільств. Необхідність удосконалення методологічних підходів дослідження політичних режимів зумовлена перебігом трансформаційних процесів, які характеризуються багатовекторністю та різноманітністю, призводять до руйнування традиційних ієрархічних зв'язків, підвищення відкритості та взаємозалежності політичних систем, розвитку тиску та протестної активності мас, які рішуче вимагають політичних реформ та якісних соціальних змін.

Підвищена конфліктність та невизначеність політичних процесів у сучасному світі виводить на перший план політичну проблематику формування та функціонування політичного порядку, що усвідомлюється суспільством як цінність, яка потребує всебічного теоретичного аналізу (визначення сутнісних характеристик політичного порядку, створення та аналіз механізмів функціонування, порівняльна характеристика та виділення принципів ефективності) та практичної реалізації.

Особливо актуальною тема дослідження є для сучасного політичного розвитку українського суспільства. Складність і суперечливість трансформаційних процесів в Україні передбачають оновлення концептуальної побудови процесу відтворення і реалізації політичної влади та вироблення інтегрованих критеріїв якості демократичних характеристик, набутих світовою політичною традицією. Конвергенція демократичних складових надасть змогу з'ясувати взаємозв'язок сутності та функціональної ефективності політичного режиму, його здатність забезпечити інституціоналізацію і відтворення політичної влади у вигляді механізмів її формування, виявити зовнішню та внутрішню легітимність, специфіку прийняття політичних рішень, політичної участі громадян, домінуючих моделей політичної поведінки, розробки відповідної концепції політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку.

На сьогодні перед Україною постав широкий спектр викликів, обумовлених як внутрішніми та зовнішніми чинниками, певними загрозами, серед яких і загроза повномасштабної війни, і інформаційна агресія, і економічна криза, і втрата територіальної цілісності. Україна також переживає глибоку кризу, яка пов'язана з відсутністю модернізаційних реформ та потраплянням країни у «сіру зону» невизначеного розвитку.

Неефективність режиму політичної влади в Україні також обумовлена викривленням основних механізмів функціонування держави, які повинні забезпечувати верховенство права, пріоритетність прав особистості, неухильне дотримання законодавства; дієвий контроль у сфері національної безпеки із залученням інститутів громадянського суспільства, зокрема, за використанням фінансових і матеріальних ресурсів. Політична невизначеність дезорганізувала роботу органів влади, хибна практика призначень за принципами політичної лояльності та корупційної «доцільності» призвела до деградації кадрового складу всієї державної служби. В результаті політична влада не забезпечила реалізацію інтересів громадян, сталий розвиток суспільства, утвердження України як демократичної держави, що керується європейськими політичними й економічними-

ми цінностями, в якій гарантовано захист прав і законних інтересів усіх територіальних громад, суспільних верств та етнічних груп.

На даному етапі українське суспільство потребує формування нового політичного порядку, в межах якого стане можливим виконання життєво важливих завдань – громадсько-політичної консолідації; відновлення довіри до держави як до інституту, здатного гарантувати громадянам реалізацію ними їхніх прав і свобод; збереження та подальший захист суверенітету та територіальної цілісності України.

Є всі підстави стверджувати, що накопичено достатній матеріал для вивчення принципових аспектів формування та функціонування політичного режиму. Більшість науковців приділяють увагу проблемам та особливостям формування й розвитку політичних режимів, їх інституціоналізації та легітимації. Однак цілісної концепції, яка б осягнула розвиток ідеї результативності політичних режимів, їх здатності до конкретної реалізації мети політичного розвитку, немає.

Можна констатувати, що завдання розробки самостійної концепції режиму політичної влади як політичного порядку в українській політичній науці не ставилося. Концепт політичного порядку зазвичай не знаходиться в центрі наукового пошуку, а є лише другорядною складовою, певним «фоном» різноманітних політичних моделей. У той же час науковцями накопичено значне гуманітарне знання щодо усвідомлення та наукової розробки окремих аспектів інституціоналізації, трансформації, модернізації політичного порядку у компаративному аспекті. Усе це створює міцний теоретичний фундамент для вирішення поставленої проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний із розробкою наукової теми ДН-30-10 «Теоретична модель формування та функціонування політичного класу в контексті сучасних модернізаційних процесів політичної системи України» (№ держреєстрації 0110U002094), яку виконувала кафедра політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Метою дисертаційного дослідження є вироблення концепції демократичного політичного режиму як системи формування та відтворення базових політичних практик у період трансформації українського суспільства.

Виходячи з даної мети, в роботі поставлено такі **дослідницькі завдання**:

здійснити концептуальне осмислення політичного режиму як динамічного процесу, що ґрунтується на взаємовідношенні відтворення та трансформації політичного порядку;

розкрити порядкоутворюючу природу інституціолізованих політичних практик у процесі формування й розвитку політико-владних відносин;

проаналізувати еволюцію наукового усвідомлення теоретико-прикладних конструктів локального режиму політичної влади;

охарактеризувати зміст та взаємовідношення провідних визначень категоріального апарату дослідження політичного режиму в процесі трансформації суспільства;

розробити критеріальні параметри дослідження демократичної ефективності форм і методів реалізації політичної влади;

проаналізувати сучасний стан політичного режиму в Україні за визначеними критеріями;

дослідити характеристики відкритості та конкурентності політичного режиму в Україні;

вивчити специфіку легітимації, рекрутування та передачі повноважень в системі політичної влади України;

проаналізувати взаємодію органів державної влади у процесі прийняття політичних рішень;

визначити рівень конфліктності політичного середовища та потенціал інституціональних форм його стабілізації;

проаналізувати політико-правові засади демократизації політичної системи України;

виокремити концептуальні напрямки оптимізації національного режиму та формування демократичного політичного порядку;

виробити напрями вдосконалення консенсусної взаємодії основних політичних інститутів;

розкрити специфіку підвищення громадянської свідомості й політичної участі в умовах демократичної трансформації і загострення суспільної біфуркації;

запропонувати концептуальні складові побудови демократичного політичного режиму в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є політичний режим як феномен певного політичного порядку.

Предметом дослідження є особливості концептуалізації політичного режиму в умовах трансформації суспільства в сучасній Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічна основа дисертації представлена численними науковими доробками мислителів різних часів, яка спирається на функціональний дослідницький підхід у вивченні методів, засобів та прийомів здійснення політико-владних відносин у суспільстві.

Схема дослідження політичного режиму, що сформульована у роботі, створює теоретичне розуміння цілісності об'єкта, підтримує системні уявлення про нього у процедурах дослідження, формує сутнісну єдність у середовищі наукової спільноти. Така схема має багаторівневий характер, у ній міститься складна мережа взаємовідносин концептів, що пов'язані між собою. Відповідно, концептуальну схему визначено як певну сукупність гіпотез та припущень про природу політичного режиму, засновану на теоретичних висновках, що висвітлюють тенденції та взаємозв'язки між компонентами сфери дослідження та дозволяють вийти на рівень прикладних рекомендацій.

Методологічну основу дослідження складають два головні методи –неоінституціональний та інституційно-співставляючий. Центральним місцем методології неоінституціоналізму є дослідження системи усталених формальних та неформальних норм і правил організації суспільного буття. Неоінституціональний

метод дозволив розкрити природу політичного режиму як порядку відтворення, збереження та трансформації певних інституціональних практик. Саме процес інституціоналізації виступає провідним чинником визначення та пояснення політичного порядку. У межах неоінституційної методології на основі конвергенції проаналізованих умов і чинників функціонування демократичного режиму вироблені критерії ефективності демократичної трансформації в Україні.

Загальні принципи дослідження були доповнені системним баченням феномену політичного режиму із використанням інституційно-співставлюючого аналізу, що відповідає неоінституційному напряму наукових досліджень сучасності. Відзначаючи особливості та переваги вказаного наукового підходу до проблематики політичних режимів, відзначається, що на відміну від традиційної структурно-функціональної методології він відрізняється тим, що передбачає ряд принципів та методологічних установок, які є своєрідним підсумком розвитку всього наукового знання, яке вироблялося протягом тривалого часу в суспільно-політичних науках. Політологічне дослідження, проведене із застосуванням методу інституційно-співставлюючого аналізу, повністю інформаційно відкрите, може бути оцінене і верифіковане широким колом дослідників шляхом його повторного проведення, що відповідає загальнонауковим правилам отримання нового знання.

У дослідженні також використані методи: ретроспективний (для виокремлення характерних рис і тенденцій теорії політичного режиму на кожному етапі її розвитку); порівняльний (для співставлення категорій «політичний режим», «державний режим», задля виявлення особливостей політичних режимів у різних суспільствах); структурно-функціональний (для вивчення впливу структурних елементів політичного режиму на суспільство, соціальні зміни, правовий статус індивідів тощо); моделювання (для побудови концептуальної моделі політичного режиму); системний (для цілісного сприйняття політичного режиму як складно організованої системи і саморегульованого механізму); соціально-психологічний

(для вивчення суб'єктивних механізмів, психологічних мотивацій політичної поведінки).

Застосовані й спеціальні методи (систематизації, прогнозування, соціологічні опитування) для аналізу якісних індикаторів політичного режиму, опису його особливостей та визначення основних принципів демократичної трансформації.

Використано нормативно-правову базу (Конституція та закони України, Єдиний реєстр громадських формувань та ін.). Емпіричну основу дослідження складають дані соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Українського незалежного центру політичних досліджень, Фонду «Демократичні ініціативи», експертні матеріали Лабораторії законодавчих ініціатив та «Європейського соціального дослідження (ESS)» та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в концептуалізації феномену політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку через відтворення інституціоналізованих політичних практик у процесі трансформації суспільства. Проведене дослідження дозволило отримати результати та сформулювати висновки, які відображають наукову новизну дисертації.

Уперше:

– запропоновано концепцію демократичної трансформації політичного режиму в Україні, яка ґрунтується на балансі вертикальних та горизонтальних вимірів політичної влади. Вертикальні включають у себе перехід від телеологічного до стратегічного конституціоналізму; створення ефективної системи влади на засадах конструктивної взаємодії суб'єктів політичного процесу та суспільного консенсусу щодо основних цілей і динаміки розвитку держави. Горизонтальні виміри позначають конгруентність формальних інститутів влади та неформальних практик соціально-політичних відносин; формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок раціональної й відповідальної політичної поведінки, поступове подолання існуючої фрагментарності в

політичній свідомості, позбавлення елементів патріархальної і підданської політичної культури;

– визначено сутність переходу від телеологічного до стратегічного конституціоналізму як усунення протиріччя між «конституційною нормою» та «конституційною політизованою практикою». Стратегічний конституціоналізм вважається теорією та практикою публічного управління, що ґрунтується на довгострокових стратегіях зовнішнього та внутрішнього політичного розвитку, формуванні та впровадженні засобів зміцнення та збереження суверенітету держави;

– розроблено авторське визначення сутності політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку, зміст якого полягає у відтворенні інституціоналізованих політичних практик. Останні розуміються як порядок формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечують здатність політичної системи до ефективного виконання функцій: інтеграції, ціледосягнення, адаптації та відтворення власного культурного зразку;

– сформульовані умови забезпечення та підтримки демократичного політичного порядку: регулярні, вільні та конкурентні вибори посадових осіб, що забезпечують не лише демократичність обрання, але й професіоналізм обраних; комунікативна та інформаційна відкритість влади, функціональна співпраця держави та громадянського суспільства; автономія громадських організацій та асоціацій, гарантування та реалізація прав і свобод людини; відповідальність та підзвітність влади перед народом; верховенство правового закону та створення системи протидії корупції; децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування; функціональний розподіл повноважень на різних рівнях політичного управління.

Уточнено:

– сутність та параметри використання інституційно-співставляючого аналізу, який полягає в зіставленні основних інституційних характеристик політичного режиму з метою виявлення існуючих між ними взаємозв'язків і трендів

впливу. Це дозволило виділити наступні аспекти концептуалізації феномену політичного режиму: політичний режим як механізм реалізації влади; політичний режим як сукупність принципів організації суспільного життя; політичний режим як порядок відтворення політичних практик;

– систему наукових дефініцій, показників та критеріїв стану політичних перетворень (відкритість та суверенність; конкурентність; ефективність; політична участь), що логічно впорядковані та відображають факти, процеси й особливості політичного режиму;

– розуміння взаємозв'язку процесу прийняття політичних рішень та характеру політичного режиму. Для авторитарних та тоталітарних режимів притаманна закрыта бюрократична технологія, демократичні політичні режими мають чітко визначені процедурні правила прийняття політичних рішень – зафіксовані в законах та нормах, зі сталою традицією публічних дебатів, узгодження між різними групами, з урахуванням громадської думки;

– формулювання таких чинників конфліктогенності політичних процесів, як асиметрія у розподілі владних впливів, відсутність стратегічної орієнтації на попередження і врегулювання протиріч і конфліктів у соціально-політичному середовищі; переважання тактичних, миттєвих цілей при виникненні конфліктів; запізнення реакції на резонансні події, замовчування протиріч.

Набуло подальшого розвитку:

– застосування теорії конгруентності для політичних процесів, сутність якої полягає в тому, що ефективність політичного режиму визначається відповідністю моделі політичної влади та моделей соціально-політичних відносин: якщо відносини на особистісному, громадянському та професійному рівнях ґрунтуються переважно на авторитарних засадах, то в суспільстві наберуть розповсюдження недемократичні політичні практики, і, відповідно, демократія в такій країні не буде стабільною та ефективною формою володарювання;

– методологічне обґрунтування концептуалізації політичного режиму через сучасну плюралістичну практику осмислення цього феномену, яка ґрунтується на

використанні інституціонального; структурно-функціонального, неінституціонального наукових підходів, що є актуальними та придатними для аналізу політичної реальності у контексті конкретних часових та просторових характеристик;

– розуміння політичної участі як провідного показника демократичності та ефективності функціонування політичного режиму, що складається з механізмів регулювання і змагальності політичної участі, мотивації громадян до участі в електоральному процесі, з поширення громадянських традицій, які передбачають підвищення рівня патріотизму, довіри до влади тощо.

Практичне значення одержаних результатів дисертації визначається її актуальністю, новизною й результатами. На підставі проведеного дослідження були визначені базові політичні практики, що утворюють певний порядок реалізації суспільно-владних відносин у суспільстві в період трансформації. Результати проведеного дослідження можуть бути екстрапольовані на вивчення специфіки побудови форм та методів реалізації політичної влади в умовах трансформаційних суспільно-політичних процесів.

Матеріали та висновки дисертації можуть бути використані в навчальному процесі за напрямками підготовки «Політологія», «Міжнародні відносини», а також для розробки навчальних дисциплін «Політичні інститути та процеси», «Загальна теорія політики», «Державне управління і місцеве самоврядування», «Теорія міжнародних відносин» тощо.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення дослідження були апробовані в одноосібних доповідях на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Луганськ, 29 жовтня 2010 р.), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Луганськ, 27 жовтня 2011 р.), VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Луганськ, 26 жовтня 2012 р.), VII

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Луганськ, 23 жовтня 2013 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Смысловая структура социокультурного пространства: проблемы, ценности, перспективы» (м. Ростов-на-Дону 3-5 грудня 2012 р.), VII міжнародній науково-практичній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне – Луганськ – Житомир – Новочеркаськ – Баку – Ніш – Зелена Гура 26-27 грудня 2013 р.), науковій конференції «Університетська наука – 2014» (м. Луганськ, 25-27 березня 2014 р.), II міжнародній науково-практичній конференції «Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство» (м. Львів, 15 травня 2015 р.).

Основні положення дисертації обговорено на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Публікації. Основні положення і результати дисертації викладено в одній монографії, 21 статтях у фахових наукових виданнях з політичних наук, зокрема – 5 у зарубіжних наукових виданнях, семи тезах та матеріалах науково-практичних конференцій, навчальному посібнику.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, які містять 15 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Основний текст дисертації складає 381 сторінок. Список використаних джерел становить 52 сторінки (483 найменування).

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНОГО КОНЦЕПТУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Актуальність проблеми концептуалізації політичного режиму в українському суспільстві обумовлює необхідність аналізу стану опрацювання даної теми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, виділення її ключових аспектів та недостатньо досліджених питань.

Аналіз наукових джерел дозволяє з'ясувати елементи проблематики, які ще потребують належного наукового дослідження. У цьому контексті особливої ваги набувають наукові методи класифікації й систематизації, аналізу і синтезу, які дають змогу узагальнити наукову літературу за темою дослідження та з'ясувати еволюційний розвиток та сучасну специфіку концептуалізації політичного режиму.

1.1. Становлення класичних уявлень про політичний режим як засіб упорядкування та легітимації суспільно-владних відносин

Концептуальне осмислення сукупності характерних для певного типу держави політичних відносин, застосовуваних владою засобів і методів правління, типів взаємозв'язків державної влади і суспільства та соціальних і класових комунікацій триває протягом всього періоду існування людської цивілізації. Ретроспективне дослідження науково-філософської спадщини дає нам змогу засвідчити підвищений інтерес теоретиків і практиків державотворення щодо організації і упорядкування суспільно-владних відносин. За справедливим зауваженням вітчизняного дослідника І. Левчука, автора роботи «Порядок як соціально-політична категорія», стрижневими рисами «порядку — космосу», що прослідковуються крізь всі дослідження, є «гармонійність, упорядкованість, ієрархічність» [162, с. 296]. Екстраполяція цих стрижневих рис на соціальне буття породжує вимоги гармонійності, упорядкованості й ієрархічності суспільно-владних відносин — «від ідеальної держави Платона до теорій інформаційного суспільства».

Періоди політичних, соціальних та економічних перетворень загострюють інтерес наукової спільноти і широкої громадськості до теоретичних моделей, пов'язаних з реформуванням системи державної влади. В даний час проблема політичних режимів є предметом серйозних наукових дискусій у різних галузях суспільствознавства. Характеристика режиму як засобу функціонування політичної системи дозволяє оцінити рівень розвитку основних політичних інститутів у державі, методів і засобів здійснення політичної влади, відповідність механізмів політичного управління сучасним міжнародним стандартам демократичного правління.

Осмислення проблематики концепту політичного режиму, його витоків і перспектив знайшло відбиття в різних галузях суспільствознавства, починаючи з класичних праць і, закінчуючи сучасним науковим доробком. Звернення до праць учених і емпіричні спостереження вказують на міждисциплінарний статус феномену політичного режиму. Так, філософські основи «порядку державного правління, політичного режиму» були закладені видатними мислителями минулого — А.Августиним, Ф.Аквінським, Арістотелем, Конфуцієм, Платоном, представниками буддистської філософії, легізму, Цицероном та ін.

Для дисертаційної роботи ключове значення мають концепції, що наголошують на раціональному осмисленні організації влади в державі. Ґрунтовні розвідки Н.Макіавеллі, Т.Гоббса, Д.Локка, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, С. Мілля, Г.Гегеля дозволили всебічно реконструювати класичні концепції політичного режиму, підвалини яких утворюють політичні ідеали та цінності лібералізму.

Значний вплив на вироблення теоретико-методологічних засад дослідження мали концепції Х. Арндт, К.Бакстера, Ж.-М. Денкена, К. Дойча, М. Дюверже, Т. Карозерса, К. Лоуренса, С. Мейнваринга, Ч. Морріса, Д. Растоу, Ф. Рьодера, Л. Саністебана, М. Сейварда, С. Хантінгтона, Й. Шумпетера, а також праці Р. Едкока, Ш. Ейзенштадта, Г.Екстайна та Т.Гурра, Л. Даймонда, Р. Даля, Т. Карла, Д. Колліера, Дж.Лайвлі, Х. Лінца, А.Ю. Мельвіля, Г. О'Донелла, А. Пшеворського, А.М.Салміна, Дж. Сарторі, Л.В. Сморгунова, А. Степана, В.

Уоллерстайна, Ф. Шміттєра, присвячені розумінню передумов і факторів трансформації політичних режимів взагалі і демократії зокрема. Значущими для дослідження виявилися також результати порівняльних політологічних досліджень в рамках таких наукових проектів як «Політія», «Ліберальні інститути» Центру вивчення демократичного управління при Університеті Іллінойсу, «Політичний атлас сучасності», здійснюваний групою російських учених; наукових проектів, здійснюваних Хельсінкським університетом під керівництвом Т.Ванханена і Фондом Бертельсманна.

Незважаючи на те, що феномен політичного режиму отримав широке визнання в науці і практиці, він продовжує залишатися одним із таких явищ, які багаторазово описані, але залишаються вельми дискусійними. Тому в політологічному дискурсі уявлення про політичний режим презентуються декількома основними підходами. Дискурсивність визначеної проблематики обумовлюється, на наш погляд:

- полідисциплінарною сутністю концепту політичного режиму;
- багатоаспектністю його змісту, обумовленою необхідністю аналітичних розвідок соціально-політичних інститутів;
- відсутністю чітких критеріїв зіставлення політичного режиму з іншими політико-правовими явищами і процесами;
- проявом багаторівневості функціонування цього політичного інституту у сучасному політичному процесі.

Категорія політичного режиму в сучасному науковому дискурсі здебільшого виступає характеристикою організації владних взаємостосунків у державі. Але, на наш погляд, цей концепт має бути розкритий через певні упорядковані дії, що виконуються учасниками політичного процесу. Особливого значення таке бачення політичного режиму набуває в умовах перехідних станів, політичної нестабільності, зміни політичних орієнтирів розвитку. Політико-трансформаційні тренди сучасної України демонструють корелюючий взаємозв'язок із специфікою функціонування політичного режиму, системою

владних відносин, розвитком демократії, методами і засобами реалізації внутрішньої і зовнішньої політики.

Ще видатний французький філософ Реймон Арон визначав, що «політика — це, передусім, переклад грецького слова, «*politeia*»... те, що греки називали режимом полісу, тобто способом організації керівництва, відмітною ознакою організації всього співтовариства. Якщо політика, по суті, лад співтовариства або спосіб його організації, то нам стають зрозумілими характерні відмінності, як у вузькому, так і в широкому сенсі. Дійсно, у вузькому значенні слова, політика — це особлива система, що визначає правителів і спосіб реалізації влади; але одночасно це — і спосіб взаємодії осіб усередині кожного співтовариства» [12, с. 88]. Саме з цієї точки зору, на наш погляд, може бути розкритий політологічний зміст політичного режиму як системи формування та відтворення базових політичних практик через еволюцію ідеї політичного режиму в історії світової політико-філософської думки.

Абстрагуючись від деталей і, виокремлюючи тенденцію, ми не можемо не дійти висновку про те, що всі відомі людству спроби усвідомлення феномену влади й умов її застосування являють собою ніщо інше, як спроби виявлення загальних принципів порядку, на якому ґрунтується інститут політичного режиму. Сутність порядку як основи політичного режиму полягає в розумінні того, що кожному рівневі соціального розвитку відповідають свої «правила гри», свої норми встановлення порядку.

Так, давньокитайська наукова традиція наполягала на обов'язкових ритуалах (Конфуцій) і нормах «фа» (Шан Ян) задля впорядкування суспільно-владних відносин у державі; давньогрецькі мислителі наголошували на справедливості та законності (Платон), обов'язковості участі суспільства у реалізації політичної влади (Арістотель), виборності правителя і посадових осіб і плебісцитарному вирішенні державних питань (Цицерон).

Середньовічні філософи обов'язковими політичними практиками, що визначають основу політичного режиму, вбачали встановлення необмеженої

влади монарха (Х. Аквінський, А. Данте), закріплення в законах права народу на вибір та зміну правителя й поділ державної влади на законодавчу і виконавчу (М. Падуанський). Раціоналізм як прикмета часу, відбився у підході до розуміння політико-владних відносин італійським філософом епохи Відродження Н. Макіавеллі. Завдяки його доробкам в цій галузі політичними практиками, що забезпечують порядок реалізації владних функцій у державі, можна вважати легітимацію влади суспільством, професійну спрямованість діяльності владних осіб і законодавче закріплення централізації влади в руках правителя.

Показово, що в епоху Нового часу роздуми про «порядок» остаточно переходять у сферу соціально-політичного життя, виводячи взаємозв'язок між поняттями держава — закон — громадянин. Так, Т. Гоббс значно розширив перелік загальнообов'язкових політичних дій, що забезпечуватимуть стабільне існування політичного режиму і впорядковуватимуть суспільно-владні відносини. А завдяки дослідженням Д. Локка була доведена необхідність поділу державної влади на функціональні гілки і обов'язковість обрання суспільством представників до органу законодавчої влади. В свою чергу, теорія поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є послугувала обґрунтуванням принципу законності, забезпечення політичної свободи і перетворення права в дієвий регулятор взаємовідносин між державою і його громадянами як основи справедливого та ефективного політичного режиму.

Поширення ліберального напрямку наукових досліджень сприяло розвитку численних демократичних концепцій, що з'ясовували умови та принципи встановлення влади народу. Визначною в цій галузі можна вважати модель радикально-демократичного правління Ж.-Ж. Руссо, в якій практичне втілення отримали ідеї народного суверенітету і прямого народовладдя. Причому поряд із думкою про широку участь громадян у політичному житті, Ж.-Ж. Руссо виступає за необмежену владу держави над суспільством як обов'язкові політичні практики демократичного режиму.

Розвиток демократичних концепцій призвів до виокремлення базових принципів, на яких мають будуватися демократичні політико-владні відносини. Серед них найголовнішими були названі свобода, рівність, виборність, толерантність. Обґрунтовуючи необхідність поєднання принципів свободи та рівності для демократії, що розвивається, французький мислитель А. де Токвіль доходить парадоксального висновку про те, що загальними політичними практиками, які характеризують такий тип суспільно-владних відносин, стають: підвищення централізації влади, функціональне звуження діяльності судових органів, стимулювання політичної байдужості громадян. Таким чином, неконтрольована демократизація, на думку англійського філософа Дж. С. Мілля, призводить до значного звуження індивідуальних прав і свобод, і єдиним гарантом їхнього існування він розглядав політичний порядок, заснований на приматі індивідуальної свободи і незалежності.

На відміну від західноєвропейських, американські дослідження політичних практик, що забезпечують функціонування режиму владних відносин, носили більш прикладний характер. Так, у «Декларації незалежності США», створеній Т. Джефферсоном, в якості обов'язкових політичних практик були закріплені невід'ємні громадянські права і свободи людини і обмеження вирішального принципу більшості. А завдяки А.Гамільтону, до Конституції США увійшли норми, що регламентували централізацію влади в руках президента і олігархічний принцип у визначенні членів уряду.

Визначення ролі та місця соціально-політичного порядку у забезпеченні умов і засобів реалізації політичної влади в якості самостійної наукової проблеми стало «зоною перетину» політичної філософії та соціології XVIII - XIX століть. Обидві науки за допомогою специфічного інструментарію намагалися дати пояснення тим суспільно-політичним процесам, що утворюють умови для реалізації відносин володарювання. Але, якщо політична філософія зосереджувалася на визначенні переваг, загальних принципів і моральній цінності політичних режимів, то соціологія, за словами французького політолога Р. Арона,

вивчала «фактичний стан справ, не претендуючи на оцінки» й розглядала «правила політичної гри» [12, с. 141].

Проблема соціально-політичного порядку набула фундаментального значення в умовах кризи західного ранньоіндустріального суспільства і стала предметом уваги таких соціологів як Ф. Тенніс, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Парето. Ключове значення цієї проблеми було визнано багатьма дослідниками-суспільствознавцями. Зокрема, американський учений Р. Нісбет, прихильник теорії номіналізму, констатував, що практично всі значущі ідеї європейської соціології можуть бути сприйняті як відповідь «на проблему порядку, створеного на початку XIX століття колапсом старого режиму під впливом індустріалізму і революційної демократії» [461, р. 21].

Важливість виокремлення порядкуутворюючих чинників взаємодії суспільства і держави зумовила низку теоретичних розвідок в цьому напрямі. Засновник соціологічної науки О. Конт, розглядаючи суспільство як органічну єдність, зазначав, що кожний з його структурних елементів — суспільних інститутів — виконує певні суспільно-інтегруючі функції. Причому державі й уряду, як носію виконавчої влади, належить роль охоронців громадського порядку й органів соціальної солідарності. Розвиваючи цю ідею, англійський еволюціоніст Г. Спенсер зазначав, що «в державі, як і в живому тілі, неминуче виникає регулююча система... При формуванні міцнішого співтовариства... з'являються вищі центри регулювання і підпорядковані центри, вищі центри починають розширюватися і ускладнюватися» [Цит. за 292, с. 29-30]. Іншими словами, утворюється порядок, що забезпечує функціонування суспільно-політичних інститутів.

У межах теорії соціальної еволюції Г. Спенсер дійшов висновку, що основою соціального порядку виступає суспільне співробітництво. Якщо мова йде про примусову співпрацю влади і суспільства, то має місце військова організація держави, а тоді, коли співпраця правителів та підпорядкованих заснована на добровільному співробітництві, різноманітній громадській активності й

індивідуальній свободі, це свідчить про індустріальну організацію держави. Фактично Г. Спенсер змістовно розкрив взаємозв'язки соціального і політичного порядків у суспільствах за умов функціонування різних типів політичних режимів.

Порядкоутворюючу роль суспільного співробітництва відмічав і засновник «формальної соціології» Ф.Тенніс. На його думку в суспільстві складається одна з двох моделей інтеграції. Так, у праці «Спільнота та суспільство» вчений вказує на те, що в основі політичної регуляції суспільних зв'язків у спільноті з недиференційованими соціальними групами лежать емоції, прихильності, душевна схильність, дотримання традицій, а в суспільстві, де обов'язки і відносини людей чітко закріплені угодою «ти — мені, я — тобі» — принциповою основою громадських стосунків виявляється раціональний обмін. Трансформація першої моделі в другу завжди супроводжується підвищеним рівнем суспільно-політичної конфліктності. Визначаючи такий перехід від механічної до органічної солідарності як позитивний, французький позитивіст Е. Дюркгейм зазначав, що «суспільства, котрі знаходяться в цьому стані, природно, відчувають дефіцит консенсусу і порядку» [Цит. за 118, с. 161]. На відміну від Е. Дюркгейма, німецький соціолог Г.Зіммель розглядає конфлікт як невід'ємну характеристику суспільно-владних відносин, які знаходяться у стані трансформації, і органічно вбудовані в існуючий соціально-політичний порядок.

Перерозподіл соціальних ролей, формування нових соціально-політичних структур відбувається, згідно концепції соціального інтеракціонізму, здебільшого, за допомогою символічних аспектів соціальної взаємодії. Американські інтеракціоністи Дж. Мід та Г. Блумер стверджують, що основою соціально-політичного порядку виступають символи, як виразна можливість соціальної комунікації, закріплення масових уявлень і отримання нових знань про суспільство. Адже такі символи здатні, наприклад, відігравати політично стабілізуючу або, навпаки, деструктивну роль у встановленні того чи іншого політичного режиму.

Прихильники теорії обміну і біхевіористської соціології Дж. Хоманс і П. Блау головним чинником встановлення соціально-політичного порядку бачили закон винагороди, якому підкоряються всі індивідуальні відносини. Соціальна організація, що об'єднує зацікавлених у вигідному обміні індивідів, існує під впливом позитивних і негативних «підкріплювачів», за допомогою яких в поведінці індивідів закріплюються бажані і небажані соціальні дії та вчинки. Основою такого порядку є, за твердженням американського соціолога П. Блау, суспільний консенсус по проблемах цінностей і норм. І саме він слугує «основою для виведення соціальних взаємодій за межі прямих соціальних контактів і для встановлення соціальних структур на більш тривалий період, аніж тривалість людського життя» [Цит. за 118, с. 161]. Таким чином, базовим компонентом суспільно-політичного порядку виступає соціальний консенсус по тих суспільнозначущих цінностях та нормах, на яких будуються індивідуально-колективні відносини в організації.

Отже, соціально-філософські дослідження структури та внутрішніх взаємозв'язків суспільства надали ідеї соціально-політичного порядку певних логічно пов'язаних між собою значень. Згідно спостереженням американського соціолога А. Коена, порядок, як першооснова соціальної організації індивідів, має наступні риси: категорія «порядку» обумовлюється існуванням певних обмежень, заборон, контролю в громадському житті; вона вказує на існування взаємозалежних відносин між індивідами і групами індивідів; порядок як соціальна категорія містить у собі елемент передбачуваності й повторюваності в громадському житті; ця категорія означає певну узгодженість, несуперечність компонентів соціального життя; визначає стійкість і відносно тривале збереження цих форм [118, с. 297].

Така розробка проблеми соціального порядку знайшла своє відображення в осмисленні багатоаспектної проблематики політичних режимів. Наприклад, французький політолог Р. Арон у праці «Демократія і тоталітаризм», розкриває феномен політичного режиму, що формується «особливим сектором соціальної

сукупності», через категорію політичного порядку, заснованого на виконанні визначених політичних і адміністративних функцій. Зокрема, вчений виявив «три основні функції сучасного політичного порядку». Першу функцію він називає адміністративною: «Її призначення — забезпечити мир між громадянами і дотримання законів». Друга, згідно, досліднику, охоплює законодавчу і виконавчу влади і «включає управління зв'язками з іншими співтовариствами, вироблення рішень для складання, прийняття або зміни законів і, нарешті, заходи, що приймаються окремими особами залежно від обставин». Третя — це функція легітимації, «оскільки заходи, що проводяться окремими особами, стосуються співтовариства в цілому» і «режиму необхідно знаходити підстави вважатися законним» і заслуговувати лояльне ставлення громадян [12, с. 25].

Відтак, істотну вагу для політологічної концептуалізації політичного режиму через феномен соціально-політичного порядку має осмислення тих політичних практик, що визначають сутність взаємозв'язків суспільства та держави, котрі склалися поза встановленими згідно правовим актам політичними нормами поведінки. Видатний італійський політолог Г. Моска в «Елементах політичної науки» сукупність таких політичних практик визначає через категорію «політичної формули», на основі якої в державі встановлюється певний політичний порядок. Згідно вченому, саме завдяки тій або іншій політичній формулі «панування політичного класу» набуває рис визначеного політичного режиму. Як слушно відмічає дослідник: «Різного роду політичні формули, залежно від відмінностей у рівні цивілізованості народу, в якого вони отримали визнання, можуть бути засновані або на вірі у надприродне, або на переконаннях, які, хоча і не можна називати позитивними, заснованими на реальності фактів, все ж сприймаються за раціональні» [216, с. 138-139].

Тут необхідно зауважити, що політичний порядок проявляється в стійкості, регулярності, повторюваності політичних взаємодій. Тому ця категорія, на переконання американського професора Д. Ронга, «складається з передбачуваності людської поведінки, заснованої на загальних і стабільних

очікуваннях. Це пов'язано з тим, що люди однаково осмислюють реальність (shared meanings), що робить можливими стабільні, повторювані і кооперативні соціальні взаємодії» [479, р. 5]. Згідно з соціально-конструктивістським підходом, взаємні очікування, колективні сенси, норми поведінки і т. ін. — не деяка об'єктивна даність, а продукт соціальних взаємодій. Вони виникають у процесі повторюваних соціальних інтеракцій, а оскільки люди відтворюють їх знову й знову, відмічає російський дослідник П. Панов, відбувається інституціоналізація практик взаємодії, тобто вони набувають відносної стійкості і передбачуваності [242]. Така стійкість ґрунтується на тому, що інституціональні практики об'єктивувалися, інакше кажучи, вони виходять за рамки персональних стосунків і базуються на загальному знанні (common knowledge), як поводитьсь будь-хто у колективі, опинившись у відповідній ситуації і, займаючи відповідну позицію [24, с. 90-113].

Вищезазначене дає нам можливість виявити комплексну природу політичного порядку, яка проявляється у безлічі взаємопов'язаних інституціональних практик. Серед них особливе значення мають практики, пов'язані з відтворенням влади, оскільки політичний порядок завжди базується на певній владній ієрархії, що створює необхідну для його відтворення політичну організацію.

Таким чином, проблема політичного порядку як змістовного відображення політико-владних стосунків у суспільстві знаходить своє втілення у взаємовідносинах мас та еліт, класу правлячих та класу керованих. З цього приводу Г. Моска зазначає, що «перший, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу і користується тими перевагами, які дає влада, тоді як другий, численніший клас, управляється і контролюється першим у формі, яка нині більш або менш законна, більш-менш довільна і насильницька та забезпечує першому класу, принаймні зовні, матеріальні засоби існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму» [215, с. 190]. Еліти домінують над масами, використовуючи різноманітні шляхи й способи впливу.

«Характер стосунків між правлячим і керованим класом, як і між різними східцями і фракціями правлячого класу», Г. Моска називає «політичною організацією», терміном, який зараз корелюється з категорією «політичного режиму» [216, с. 138-139].

На противагу такій точці зору, американський політолог М. Хагопян в праці «Режими, рухи та ідеології: Порівняльний вступ у політичну науку», визначає категорії «політія», «політична система» і «режим» як «фундаментальну організацію політичного життя», що виражає загальні структурні характеристики політичного порядку [429, р. 400]. А автор теорії поліархії, американський учений Р. Даль, використовує категорію політичного порядку як сутнісну характеристику реального політичного процесу через сучасні форми прояву владних відносин, у зв'язку з чим, у праці «Демократія та її критики» розробляє «основні критерії демократичного політичного порядку», протиставляючи його іншим політичним порядкам [73].

Не викликає сумніву той факт, що діяльність будь-якого політичного лідера або еліти завжди має часові межі, навіть за відсутності обмежень відносно терміну їхніх повноважень. Циклічний характер проблеми заміщення керівних посад у державі дає всі підстави говорити не лише про «зміну влади», а саме про «відтворення влади». Порядок «відтворення влади» має переважне значення у визначенні типу «політичної організації» держави. Циклічність «зміни влади» призводить до того, що у будь-якому соціальному утворенні, в тому числі й політичному, виникають досить регулярні практики взаємодії, «предметом» яких є зміна лідера. Така регулярність і створює ґрунт для інституціоналізації, в результаті якої складається відповідний інститут, або «модель відтворення влади», один із головних елементів політичного порядку. В своїх дослідженнях Г. Моска показав, що за принципом передачі політичної влади по соціальних сходах, тобто за введеним у політичну практику порядком заміщення владних посад у державі, може виникнути «автократичний» режим, в умовах якого влада

передається згори вниз так, що вибір нижчого функціонера надається вищому, і «ліберальний» режим, при якому делегування влади здійснюється знизу.

На нашу точку зору, процес інституціалізації практик відтворення влади виявляє пряму залежність від її визнання більшістю керованих. Тому концептуальне осмислення політичного режиму через феномен політичного порядку неможливе без розгляду концепції легітимності. Легітимність, згідно автору цієї теорії німецькому соціологу М. Веберу, означає визнання влади та її законності, і виступає гарантом стабільності наявних у суспільстві структур, процедур, рішень і посадовців, «незалежно від конкретного змісту їх дій» [40]. Феномен легітимності виступає центральним елементом «політичного панування», яке представляє собою такий громадський порядок, де наказують і виконують накази. Проте виконання наказів, за переконанням М. Вебера, влада домагається не лише застосуванням сили. Істотніше те, що будь-яка влада діє у рамках певних соціально вироблених норм і правил суспільного життя і спирається на ці норми, тобто має місце певний політичний порядок, що складається з визначених інституціалізованих політичних практик.

Оскільки легітимність виступає для М. Вебера внутрішньою основою і сенсом політичного панування, то, зважаючи на створені у суспільстві правила, норми, практики, німецький вчений виділив три головних його типи: легальний, традиційний і харизматичний. І, якщо харизматичне політичне панування, яке, частіше за все, встановлюється у в періоди глибоких суспільних змін — революцій, великомасштабних суспільних трансформацій, «специфічно ірраціональне в сенсі відчуження від правил», то легальне і традиційне - засновані на раціонально розроблених правилах і патріархальних та станових нормах, що, на наш погляд, свідчить про певний встановлений і підтриманий суспільством політичний порядок. Відтак, можемо констатувати, що фундаментом легітимності влади дослідник уважав визначений набір політичних практик, що знайшли своє місце у нормах і діях, повторюваних протягом певного проміжку часу. Тобто тут, за словами Д. Ронга, акцент робиться на таких властивостях соціальної реальності

як «регулярність, передбачуваність і системність на відміну від непередбаченості і хаосу» [479, р. 37].

Традицію дослідження політичного режиму через легітимований в суспільстві політичний порядок підтримав американський соціолог Г. Лассуел у написаній у співавторстві з філософом логіко — позитивістського напрямку А. Капланом широковідомій праці «Влада та суспільство». Вчений, розглядаючи політичний режим в якості способу впорядкування та легітимізації політичної системи, зазначив, що, «режим, політичний порядок є зразком політичних форм... Режим функціонує для того, щоб звести до мінімуму елемент примусу в політичному процесі» [444, р. 45]. Групи, організації, представляють собою, як зазначає Г. Лассуел, лише «мережу», «конфігурацію» індивідуальних актів поведінки; різноманітні суспільні установи, встановлення — це інтегровані стійкі форми реалізації звичаїв [444, р. 177].

Таким чином, використання категорій політичного режиму і політичного порядку як взаємодоповнюючих та взаємоуточнюючих дефініцій стало нормою для суспільно-політичних досліджень політичних процесів у другій половині ХХ століття. І якщо вивчення феномену політичного режиму сприяло розкриттю особливостей модернізації в суспільствах «постмодерну», то політичний порядок використовувався дослідниками для характеристики деяких системних якостей. Наприклад, американський соціолог Т. Парсонс розглядав політичний порядок як системно-структурну цілісність, коли зазначав, що «ядром суспільства як системи є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організовується колективне життя популяції. Як порядок, він містить цінності, диференційовані і партикуляризовані норми і правила, причому все повинно співвідноситися з культурою для того, щоб бути значимим і легітимним» [251, с. 100], а російський професор О. Л. Стрізоє протиставляв поняття політичного порядку, як стабільного стану політичної системи, її якісним змінам [338, с. 94].

Отже, центральними аспектами феномену політичного порядку стало визначення меж політичної влади в суспільстві і, відповідно, співвідношення

правового та політичного порядку, а також виявлення джерел та механізмів легітимного порядку в умовах стабільного та нестабільного політичного процесу. У зв'язку з цим актуалізується питання про такий рівень участі держави в забезпеченні політичного порядку, який є необхідним для демократії та нормативного консенсусу в суспільстві.

У той же час, в рамках плюралістичних та модернізаційних теорій категорія політичного порядку поступово набирає рис основоположної по відношенню до політичного режиму. Так, розробник соціологічної теорії політичних режимів Р. Арон, відмітив, що «специфічний характер кожного режиму полягає зовсім не в адміністративному порядку. При різних режимах адміністративні порядки схожі. Якщо суспільства відносяться до певного типу, багато їх адміністративних функцій схожі, яким би не був режим» [12, с. 27-28]. Цікаво, що до такого ж висновку прийшов у свій час і М. Дюверже, коли зазначив, що «будь-яка конституція закріплює не одну, а багато схем правління, побудова яких залежить від розташування сил на даний момент. Різні політичні режими можуть... функціонувати в одних і тих же конституційних межах» [93, с. 332].

Спостереження Р. Арона доводять, що протилежні за принципами здійснення влади політичні режими, демонструють схожість у принципах, що є незмінними для будь-якого з них: по-перше — це необхідність монополії на законне використання насильства, по-друге, встановлення правил або законів, що регулюють суспільні взаємовідносини, по-третє, забезпечення згоди керованих на ухвалення рішень внутрішньополітичного або зовнішньополітичного характеру [12, с. 22-24]. А розмаїття політичних режимів, на думку вченого, забезпечується численними відмінностями в тих або інших конкретних аспектах громадського життя, а саме — відмінністю президентського і парламентського правління, двопартійної і багатопартійної систем, країн із дисциплінованими і недисциплінованими партіями [12, с. 47]. Ці відмінності конкретизуються тим, що «режими відрізняються один від одного процедурами вибору політичних

керівників, способами призначення носіїв реальної влади, умовами переходу від фікції верховенства влади до справжньої влади» [12, с. 21].

Схожою виявляється точка зору на політичний порядок як первісний щодо політичного режиму і директора Інституту стратегічних досліджень у Гарвардському університеті С. Хантінгтона. Проводячи дослідження стабілізуючих та дестабілізуючих чинників політичного розвитку, політолог дійшов висновку про те, що демократичні та тоталітарні держави відрізняються менше, ніж країни, де немає стійкості суспільних зв'язків, легітимності, організованості, ефективності та стабільності. Відтак, ефективні політичні режими функціонують там, де «існують сильні, гнучкі, міцні соціальні інститути: ефективна бюрократія, добре організовані політичні партії, високий ступінь народної участі в громадських справах, працездатні системи громадянського контролю над військовими, широка участь держави в економіці і досить дієві процедури, що забезпечують спадкоємність влади і регулювання політичних конфліктів» [365, с. 21]. Тому головною проблемою суспільств, що модернізуються, є не забезпечення свободи, а затвердження законного політичного порядку, стійкість якого стає однією з основних цінностей.

Порядок, зазначає С. Хантінгтон, може, зрозуміло, існувати і без свободи, але свобода неможлива без порядку [365, с. 27]. Така політична стабільність та ефективність може бути забезпечена як тоталітарними, так і демократичними політичними режимами, головною умовою існування яких має стати політичний порядок, що є здатністю високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом включення нових груп в політику так, щоб вони діяли відповідно до вже прийнятих суспільством норм і цінностей. Для конституційно-плюралістичних режимів стійкість і ефективність забезпечуються не конституційними правилами як такими, а гармонією цих правил і партійної системи, природою партій, їх програмами, політичними концепціями [12, с. 57]. Тоталітарні режими, навпаки, намагаються зберегти характерну для них «жорстку

дотриманість правилам уявного світу», які побудовані на «ігноруванні будь-якої протилежної нетоталітарної реальності» [9, с. 513].

Видатна засновниця теорії тоталітаризму німецько-американська дослідниця Х. Арендт у праці «Витоки тоталітаризму» переконливо доводить, що тоталітарний режим за будь-яких соціальних, культурних та економічних умов, які склалися у суспільстві, завжди діє на підставі певних, відпрацьованих політичних практик, які становлять основу політичного порядку. Домінанти, що визначають політичний порядок в тоталітарних суспільствах були досліджені вченою на прикладах радянського та нацистського режимів. Загальною їхньою характеристикою вона визначає дестабілізуючі тенденції у формах та методах реалізації політичної влади. Конкретизуються ж вони наступними рисами:

– по-перше, тоталітарні режими обов'язково «користуються масовою підтримкою» [9, с. 408]. Причому поняття «маси», згідно Х. Арендт, має застосовуватися лише тоді, коли мова йде про велику кількість байдужих людей, яку неможливо об'єднати в жодну організацію, що заснована на спільному інтересі. Цікаво, що на думку Х. Арендт, потенційно «маси» існують в кожній країні, формуючи більшість з тієї великої кількості нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії й майже не ходять голосувати [9, с. 414-415]. Тому, в кожній країні існує потенційна загроза встановлення тоталітарного засобу владарювання «кожного разу, коли виявиться неможливим пом'якшити політичні і соціальні проблеми або послабити економічні страждання у спосіб, гідний людини» [9, с. 596];

– по-друге, політичний порядок при тоталітарному режимі ґрунтується на подвійних політичних стандартах: задекларованих у законодавчо встановлених нормах та принципах і реально існуючих політичних практиках. Тоталітарна влада, визнаючи небезпеку реального здійснення задекларованих політичних цілей, свідомо реалізує «особливий спосіб поведінки», який полягає у тому, щоб «завжди поступати всупереч сказаному», оскільки дотримання законів та стабілізація інститутів становлять загрозу для її існування [9, с. 540];

– по-третє, визначальною рисою тоталітарних режимів є «безформовість» правління, тобто відсутність чіткої системи у розподілі політико-владних повноважень і функцій. З цього приводу науковець зазначає, що «так звана більшовицька система ніколи не була більш ніж повною відсутністю системи», а розібратися «у взаємних стосунках партії і держави в Третньому рейху» не зміг би навіть експерт [9, с. 516-517]. Майже всі рівні адміністративного механізму нацистського і радянського зразка тоталітарного режиму характеризувалися, за оцінкою дослідників, дублюванням установ та повноважень. Оскільки чітке усвідомлення ієрархічності та меж компетенції вносять у систему елемент стабільності, який суперечить природі тоталітарного режиму, в обох державах створювалися дублюючі партійні і державні органи, завдяки чому реальні центри влади опинялися в тіні. Наприклад, у «Витоках тоталітаризму» Х. Арендт зазначає, що у Радянському Союзі можна було спостерігати «три строго самостійні організації: радянський або державний апарат, партійний апарат і апарат НКВД. Кожен з цих апаратів мав незалежні економічні і політичні відділи, управління освіти і культури, військове відомство і т. ін.» [9, с. 523, 525];

– по-четверте, політичний порядок за умов тоталітарного режиму підтримується органом, діяльність якого не обмежена жодними правилами, окрім принципу ефективності. Для тоталітарної держави таким органом стає таємна поліція. Необхідність такого органу визначається тим, що тоталітаризм для підтримки свого існування примушений діяти за правилами «таємних товариств», які розділяють навколишній світ на «братів по крові» та непримирених ворогів [9, с. 495-496]. В атмосфері всезагальної підозри та загрози зради таємна поліція виступає «виконавчим органом уряду, через який передаються усі накази», а агенти таємної поліції — це єдиний відкрито правлячий клас тоталітарних країн, і «їх стандарти і шкала цінностей пронизують усю тканину тоталітарного суспільства» [9, с. 558-559];

– по-п'яте, визначальною рисою політичного порядку, що встановлюється при тоталітарному режимі, необхідно назвати нівелювання цінності особистої

свободи. Тоталітарне правління знецінює особисту свободу громадянина в тому сенсі, що вона не визначається державою як недоторкана цінність і може бути порушена по відношенню до будь-якої особи на невизначених підставах [9, с. 562].

Таким чином, дослідження Х. Арендт довело, з одного боку, специфічність тоталітаризму, як форми політико-владних стосунків, а з іншого - тотожність принципів політичного порядку тоталітарного режиму в державах, яким притаманні різні національні традиції й духовні джерела ідеології тоталітарного правління. Відтак, політичний режим, як система владних взаємовідносин в суспільстві, не залежно від рівня його демократичності, завжди спирається на певні політичні практики, що становлять політичний порядок.

Сучасні дослідження форм і засобів реалізації політичної влади відводять політичному порядку базисну, основоположну роль у державотворчих процесах. У комунальному, постіндустріальному суспільстві, яке «прагне контролювати свої багатства, політичний порядок за потреби стає первинним». Згідно висновкам засновника теорії постіндустріального суспільства Д. Белла, саме політичний порядок стає тим важелем, за допомогою якого різноманітні групи інтересів намагаються артикулювати свої соціальні права та вимоги до суспільства. Характер конкуренції груп інтересів щодо впливу на структури влади змістовно визначає характер політичного режиму. Отже, на думку Д. Белла, взаємодія між громадською структурою і політичним порядком перетворюється в одну з головних проблем влади в постіндустріальному суспільстві [24, с. 503].

Проведене дослідження свідчить, що осмислення концептуальної цілісності політичного режиму через феномен політичного порядку отримало своє відбиття у численних політичних, філософських та соціологічних концепціях і теоріях. Вивчення побудови суспільно-політичних взаємозв'язків сприяло визначенню домінуючих рис соціально-політичного порядку, а саме: існування обмежень, заборон, контролю в громадському житті; взаємозалежність відносин між індивідами і групами індивідів; передбачуваність і повторюваність; узгодженість,

несуперечність компонентів соціального життя; стійкість і тривале збереження цих форм.

Доходимо висновку, що політико-соціологічний дискурс щодо проблеми порядку сприяв появі наукового обґрунтування цієї категорії в якості основоположної щодо форм та засобів реалізації політичної влади. Завдяки філософсько-соціальним конструктам О. Конта, Г. Спенсера, Ф. Тенніса, П. Блау та ін. категорія політичного режиму розроблялася через феномен порядку, заснований на виконанні визначених політичних і адміністративних функцій (Р. Арон), на сучасних формах прояву владних відносин (Р. Даль), на принципах «відтворення влади» (Г. Моска), на джерелах визнання влади суспільством (М. Вебер), на ефективній бюрократії, організованих політичних партіях, високому ступеню народної участі в громадських справах, працездатній системі громадського контролю над військовими (С. Хантінгтон), на масовій підтримці, подвійних політичних стандартах, відсутності чіткої системи у розподілі політико-владних повноважень і функцій, невизнанні особистої свободи, діяльності таємної поліції (Х. Арендт).

Отже вважаємо, що саме бачення політичного порядку як системної характеристики політичного режиму відбиває сутнісний зміст обох цих феноменів і відкриває широкі дослідницькі можливості в напрямку концептуалізації національних політико-владних відносин і підвищення рівня їхньої ефективності в умовах трансформаційних змін.

1.2. Розвиток теоретико-прикладних конструктів локального режиму відтворення і реалізації влади

Інтеграція демократичних принципів співіснування в національній політиці сприяє інституціалізації легалізованих політичних практик взаємодії окремих держав, націй, політичних акторів, соціальних груп і груп інтересів на різних рівнях політичного простору. Досвід «третьої хвилі» демократизації свідчить, що

основна загроза новим демократіям пов'язана з низьким рівнем їх інституціональної ефективності.

Відомий американський політолог, віце-президент з наукової роботи Фонду Карнегі Т. Карозерс констатує, що «проблема ефективності демократії може істотно послабити молоді демократичні режими». Він називає наступні причини неефективності демократії в перехідних країнах: «слабкість державних інститутів, корумпованість правлячої політичної еліти, недосконалість системи політичного представництва і підзвітності влади...» [124]. Це, природньо, обумовлює потребу у концептуалізації феномену політичного режиму з урахуванням новітніх тенденцій його встановлення та розвитку.

Протягом тривалого часу загальновизнаною вважалась приналежність аналізу міської політики до регіональних політичних досліджень. Але сучасний політологічний дискурс має брати до уваги той факт, що у містах проживає більша частина населення земної кулі і вони є зосередженням політичного процесу, тому прийняття рішень на рівні міської політики верифікує безліч розглянутих в рамках політичної науки проблем. Ще Дж. Ст. Мілль називав міське управління школою демократії, оскільки воно дає можливість реальної політичної участі. Сучасні вчені пропонують розглядати міське політологічне дослідження як такий аналіз, який вносить вклад у розуміння, передусім, політичних феноменів, і лише після цього - у характеристику міської політики або навколишнього середовища.

Відомий американський учений К. Стоун стверджує, що одним із методів вивчення влади є дослідження владних відносин крізь призму міської політики. Широковідомо, що концепція влади Р. Даля була сформована на основі дослідження демократії і влади в американському місті. Вказуючи на це К. Стоун зауважує, що процес прийняття рішень, створення коаліцій, визначення складу правлячого альянсу дозволяє відповісти на ключове питання політичної науки — «Хто управляє?» [472, р. 7].

Пошуки відповіді на це питання характерні як для країн сталої демократії, так і, особливо, для тих товариств, які переживають становлення нових політичних інститутів. Природно, що до таких держав належить і Україна. Трансформаційні процеси, які почалися на рубежі 1980-1990-х рр., викликали у політичній науці потребу у формуванні адекватного теоретичного інструментарію для дослідження мінливих політичних режимів. Рішення цієї наукової проблеми було запропоновано представниками нової методологічної школи, які запровадили регіоналістичний підхід до аналізу політичних режимів у період їх трансформації. Науковці репрезентували новітнє трактування особливостей політичних режимів транзитних країн, тобто таких, що перебувають у процесі переходу від одного політичного режиму до іншого.

Так, російський дослідник В. Гельман модифікував запропоновану Ф. Шміттером модель демократичного переходу для застосування в умовах регіональних політичних процесів та інститутів. На думку В. Гельмана, локальні політичні режими відрізняються один від одного залежно від того, яку стратегію обирають регіональні еліти, якими ресурсами вони володіють і які цілі ставлять перед собою. У ґрунтовному дослідженні реалізації політико-владних відносин на рівні регіонів та міст професор В. Гельман запропонував визначення локальних режимів, незалежно від їхнього поділу на регіональні та локальні, як: «стійкі констеляції акторів, інститутів, ресурсів і стратегій на локальному рівні, що зумовлюють характер здійснення місцевої влади та локального політико-економічного управління, заснованого на реалізації політичного курсу на місцевому рівні» [52].

Вітчизняна політологічна школа використовує інституційний підхід у дослідженні локальних політичних процесів і вивчає їх з точки зору реалізації повноважень місцевого самоврядування, органи якого формуються під впливом законодавства, сформованого на національному рівні. Взаємний вплив трансформації політичного режиму в Україні на загальнодержавному, регіональному та субрегіональному рівні під час входження в інституційну невизначеність (1985 —

1995 рр.), протягом спроби інституційної стабілізації (1996 — 2002 рр.) та у процесі пошуку інституційного консенсусу (2002 — 2008 рр.) розглянуто у дисертаційному дослідженні В. Романової [298], окремі аспекти локальних політичних процесів досліджуються у дисертаційній роботі О. Яцунської [403], демократичний потенціал місцевого самоврядування аналізує А. Некряч [221], системний підхід у дослідженні місцевого самоврядування і місцевої публічної сфери реалізований у роботі С. Саханенко [310], а завдяки ґрунтовним науковим розвідкам М. Баймуратова у науковому середовищі України було запроваджено поняття «місцевої демократії», котре є засадничим для локальних політичних досліджень [18].

Локальні режими виникають за умов мінімальної політичної автономії. Демократична трансформація в Україні стимулювала підвищення рівня регіональної незалежності, і, як наслідок, збільшення кількості політико-владних протиріч. Дослідження довело суттєвий збіг проблем, з якими зіткнулося локальне політико-економічне управління в Україні з аналогічними проблемами в європейських і американських містах, насамперед щодо використання землі та нерухомості, посилення впливу бізнесу на процеси прийняття рішень на міському рівні. Так, доктор соціологічних наук Н. Шульга відмічає, що в останні роки ХХ століття «у країні вже сформувалися великі олігархічні групи з потужним капіталом. Вони все наполегливіше претендували на самостійну роль в політиці... Олігархи поступово перетворюються на самостійну політичну силу» [388, с. 32]. А згідно з дослідженнями українського соціолога В. Нікуліна, з другої половини 1990-х років спостерігається подальше зміцнення позицій економічних еліт, масовий прихід представників бізнес-еліти в органи влади, взаємопроникнення влади і власності.

Втім, аналіз процесу прийняття політичних рішень на локальному рівні та функціонування інститутів, що не формалізовані в системі органів місцевого самоврядування, не є усталеною практикою в українській науці. Це пояснюється, на наш погляд, відсутністю оприлюднених розвідок про сучасні теоретичні під-

ходи до дослідження місцевого рівня реалізації політико-владних відносин і неформальних практик їх встановлення, що обмежує концептуальні можливості наукових розвідок у вітчизняному політологічному дискурсі.

Прояв місцевого рівня концепту політичного режиму, як системи відтворення базових політичних практик щодо реалізації політичної влади, підтверджується виникненням численних теоретико-прикладних політологічних конструкцій. Їхньому виникненню сприяла поява окремого дослідницького напрямку у західній політології - *Local Political Studies*, що зосереджував наукові розвідки на локальному рівні політичного процесу. А у якості визначення міського режиму використовується запропонована англійцями П. Джоном і Е. Коулом дефініція: «Міський режим - міське управління (Urban Governance) — коаліція, яка передбачає певний рівень кооперації між публічними і приватними секторами» [Цит. за 163, с. 69].

Зауважимо, що підвищення економічного і політичного впливу громад, розвиток децентралізаційних форм державного врядування, новітні процеси демократизації сприяли перетворенню розрізнених вивчень локального політичного процесу на популярний науковий напрям у політичній науці, який методологічно доповнив традиційний загальнонаціональний вимір соціально-політичних явищ. До об'єктивних чинників, що сприяли виокремленню локальних політологічних досліджень політичного режиму можна віднести:

– формування нового методологічного підходу до вивчення політичних інститутів — неоінституціоналізму. Завдяки новаційному підходу, політичні інститути аналізуються не лише як формальні, офіційно прийняті, структурні риси суспільства і політики, а й як неформальні, тобто не фіксовані у праві, які, рівнозначно справляють вплив на поведінку соціально-політичних акторів, громадян загалом. Численні дослідження політичних трансформацій кінця ХХ початку ХХІ століть у країнах Східної Європи та пострадянського простору довели, що неоінституціоналізм є найефективнішим методологічним підходом, оскільки політичний режим у транзитних країнах визначається, перш за все,

неформальними практиками використання влади елітами, а вже потім - формально-правовими нормами. Тому дослідження застосованих неформальних практик дає змогу зрозуміти сутність реальних політичних процесів на регіональному та місцевому рівнях, і, зокрема, канали рекрутування еліти та форми її взаємодії з громадянським суспільством;

– наступним чинником, виникнення якого відбулося завдяки встановленню неінституційного наукового підходу, виявляється, на наш погляд, підвищення дослідницького інтересу до місцевих інститутів влади у контексті їх впливу на загальнонаціональні процеси, інститути та цінності. Багатьма сучасними ученими, які досліджували процеси демократизації, було підтверджено, що дійсно демократичним вважається такий політичний режим, при якому влада децентралізована за принципом субсидіарності до рівня муніципалітетів, котрий є найнижчим рівнем зосередження публічної влади. Близкість органів місцевої влади до населення надає їм, з одного боку, можливість гнучкого реагування на суспільні проблеми, а, з іншого, — відкриває можливість для громади впливати на владні рішення місцевого рівня;

– останнім чинником, що справив вплив на затвердження самостійного статусу досліджень локального рівня політичного режиму, стала, на нашу думку, зафіксована численними дослідженнями тенденція до нерівномірності процесів соціально-політичної трансформації на території однієї країни. Нерівномірність у впровадженні та реалізації демократичних перетворень у межах однієї держави можна пояснити локальними чинниками, серед яких визначними стають склад місцевої владної еліти, традиції у прийнятті політичних рішень місцевого рівня, практики рекрутації до елітарної страти тощо.

Прояв наукового інтересу до локального рівня реалізації політико-владних відносин відмічається майже з XIX століття. Ще А. де Токвіль визначив, що на локальному рівні невеликих територіальних спільнот у повній мірі проявляється функціонування демократичних форм реалізації політичної влади: «У громаді, як, до речі, й скрізь, народ є джерелом влади в суспільстві, але більш безпосередньо,

ніж у громаді, він ніде не здійснює свою владу» [346, с. 301]. Саме в громадах, як підкреслював філософ, завдяки участі у вирішенні спільних — тобто публічних - справ, долучення до політики, люди навчаються користуватися свободою, створювати громадські інститути, без функціонування яких демократія не є життєздатною. А на думку англійця Джона Стюарта Міля, формувати рівень місцевої політики необхідно, передусім, для потреб громадянської освіти. Тому що, на місцевому рівні виявляється більше можливостей для прояву політичної участі, а простота місцевих проблем і доступність представників влади сприяє участі у їхньому вирішенні всіх громадян.

У ХХ столітті усвідомлення значущості активної діяльності місцевої влади і становлення самоврядних громад для формування сталого демократичного суспільного розвитку призвело до появи елітистської (Ф. Хантер, Р. Міллс) і плюралістичної теорій (Р. Даль) реалізації політичної влади, розроблених на емпіричних матеріалах дослідження окремих американських міст.

Фактично, дослідження американських суспільствознавців Ф. Хантера, «Структура влади у суспільстві» [436] і Р. Міллса [455] «Володарююча еліта», виявилися своєрідним «старт-апом» у полеміці навколо проблеми розподілу влади у міських спільнотах. На думку Ф. Хантера, яку він поділяв з багатьма іншими ученими-емпіристами, міська спільнота є не тільки найбільш придатним місцем для вивчення розподілу влади серед людей, але і її «першорядним центром» [436, р. 2]. Дослідник стверджував, що структури влади у міській спільноті, як і у спільноті державного рівня, мають схожі патерни, що дозволяє екстраполювати численні міркування і висновки на соціетальний рівень.

Виходячи з того, що існуюча політична система США не відповідає загальноприйнятому розумінню демократії, а між лідерами і масами порушена комунікація і важливі соціальні проблеми вирішуються в інтересах меншості, Ф. Хантер у своєму дослідженні пропонує вивчити, хто насправді володіє владою і які взаємини між цими людьми [436, р. 1].

Емпіричне дослідження структури і механізмів формування та реалізації політичної влади у місті Атланта дозволило Ф. Хантеру дійти висновку, що відповідно до теорії стратифікації, політико-владні відносини контролюються представниками великого бізнесу. Оскільки влада розглядається як відносно стабільний чинник соціальних відносин, її приналежність визначається найважливішими стратифікаційними факторами — багатством, соціальним статусом і престижем [436, р. 6], якими еліта бізнесу володіє у більшому ступені, ніж інші страти.

Специфічною рисою дослідницького підходу Ф. Хантера стало те, що на відміну від традиційних політичних досліджень, сфокусованих виключно на політико-державній проблематиці конкретних процесів безпосереднього політичного управління, науковець за допомогою репутаційного підходу дослідив механізми створення і складу політичної еліти, практики прийняття політичних рішень і прозорість їх впровадження.

На противагу класичним науковим розвідкам формальної структури політичного керівництва і управління та видимих легальних механізмів влади, Ф. Хантер показав вплив акторів, які діють поза безпосереднього простору державної політики, й викрив приховані і найбільш тонкі маніфестації влади, що істотно доповнило загальну картину її розподілу. У цьому сенсі дослідження Ф. Хантера поглиблювало традиційні підходи до вивчення влади, сприяючи формуванню нових уявлень про політичний процес.

Отже, основним здобутком теорії реалізації політичної влади Ф. Хантера став висновок про те, що основні аспекти, які характеризують політико-владні відносини, як от: вибори до місцевих органів влади, просування політичних лідерів, прийняття і реалізація політичних рішень, розв'язання політичних проблем, реалізація проектів розвитку, вирішуються невеликою групою людей, в якій домінують представники великого бізнесу. Причому, участь бізнес-еліти, як правило, має місце на попередніх стадіях прийняття рішень і здійснюється через неформальний вплив на ключових, для реалізації того чи іншого проекту, осіб. А

так, як бізнес-еліта не є виборним чи контрольованим сегментом громади, то й її політичне панування обмежується лише власними інтересами і не враховує потреби інших соціальних груп реалізувати свою політичну волю.

Таким чином, завдяки дослідженню Ф. Хантера, акцент наукової уваги був перенесений на приватні форми політичної влади і впливу, які виявилися складовими реальної політики, і утворювали, на погляд автора, первинний рівень структури влади.

«Елітистська» концепція політико-владних відносин Ф. Хантера і Р. Мілса викликала безліч критичних зауважень з боку прихильників і захисників плюралістичного підходу до формування та реалізації влади у суспільстві, але застосування новаційного репутаційного підходу і великого масиву емпіричних даних, зібраних ученими, унеможлилювали заперечення основних результатів дослідження. Тому в американському політологічному дискурсі емпіричні дослідження розподілу і використання політичної влади набули статусу необхідної умови для підтвердження реальності та практичної значущості відповідних наукових розвідок.

Окремої уваги серед таких «перевіраних часом» концептів заслуговує плюралістична теорія демократії Р. Даля. Визнаний американський політолог Р. Даль у праці «Хто управляє: Демократія і Влада в Американському місті» застосував плюралістичний підхід і емпіричну складову до дослідження еволюції локальних політичних режимів. Виходячи з того, що політику не можна аналізувати здалеку, а важливою є можливість дослідника спостерігати політичний процес, принаймні в публічних його проявах, безпосередньо, у вигляді включеного спостереження, професор на прикладі міста Нью-Хейвен (штат Коннектикут) довів, що у міській громаді існує безліч зацікавлених груп, які конкурують у політичній сфері з метою впливу на прийняття політичних рішень.

Вказаний процес обов'язково супроводжується якісними змінами політико-владних відносин місцевого рівня, що призводить до формування різних типів міських політичних режимів. Головним свідченням руху від олігархії до плюралізму Президент Американської Асоціації політології вважав зміну

соціальних характеристик обраних представників влади. Взявши до уваги три, найбільш визначні для життя соціальної спільноти інституційні сфери: реконструкцію міста, освіту та призначення на посади, учений дослідив політичні рішення, що характеризують розклад політичних сил у цих сферах. Р. Даль дійшов висновку, що на політичні рішення, які стосуються розподілу та використання ресурсів, джерел і факторів стабільності і змін у політичній системі міста впливають не лише офіційні особи та виборні персони, а й пересічні громадяни. Причому відбувається це за допомогою неформальних практик впливу громадян шляхом вибору адміністрацією і партійними лідерами тих рішень і кандидатів, які мають найбільшу привабливість для громади.

Отже, суттєвими результатами дослідження, що підтвердили плюралістичний характер міського режиму став, насамперед, висновок про те, що в міській спільноті найбільший безпосередній вплив на політичні рішення справляють політичні лідери, а не представники бізнесу, як стверджують прихильники елітистської парадигми. Причому Р. Даль довів відсутність єдиної правлячої еліти, яка домінує в усіх сферах політичного життя міста. В кожній з цих сфер, зауважує дослідник, найбільший вплив чинить певна конфігурація лідерів, обумовлена їх постійними професійними інтересами.

Мінливий склад міської політичної еліти передбачає певну ступінь узгодженості дій політичних лідерів і засобів вирішення конфліктів за допомогою наявних політичних ресурсів. Такими ресурсами учений вважає: вільний час; гроші, кредити і багатство; контроль за робочими місцями; соціальне становище; володіння харизмою, популярність, легітимність, легальність; права, отримані в результаті заняття публічної посади; солідарність (здатність отримати підтримку інших людей, що мають аналогічні соціальні характеристики); право голосу, освіченість, рівень енергійності, інформацію [419, р. 226, 228]. Уміння використовувати наявні політичні ресурси є, на думку Р. Даля, важливим джерелом змін у структурі та характері розподілу влади в міській спільноті. Тому можливими політичними практиками співробітництва політико-владних осіб

учений називає: 1) приховане панування економічних нотаблів; 2) керівну «коаліцію коаліцій» з адміністративним центром; 3) коаліцію вождів (chieftains); 4) незалежний суверенітет у сфері впливу; 5) конкуруючі суверенітети [419, р. 184].

Умовами стабільності плюралістичного режиму Р. Даль виокремив, перш за все, вільний доступ громадян до політичних ресурсів, що обмежує можливості окремих осіб до їх узурпування і впровадження непопулярних політичних рішень. Тим самим розподіл ресурсів і баланс між використанням і невикористанням можуть дати лідерам можливість мати значну владу в міській спільності і одночасно виступають в якості обмежувачів, створюючи передумови як для підтримання стабільності політичної системи, так і для її зміни [419, р. 310]. І, по-друге, наявність демократичного кредо (creed of democracy and equality), ефективність якого в якості обмеження влади політичних лідерів залежить від характеру політичного консенсусу як серед громадян, так і всередині політичної страти.

Ідеї А. де Токвіля, Ф. Хантера, Р. Міллса і Р. Даля отримали розвиток у численних емпіричних дослідженнях реалізації влади в міських спільнотах. Так, Робертом і Хелен Лінд було проведене вивчення практик взаємодії місцевих органів державної влади і органів самврядування в Мідлтауні (США) протягом 1920-30-х років. Дослідники дійшли висновку, що прийняття політичних рішень і реалізація влади в місті контролюється елітою бізнесу, в якій, у свою чергу, домінує одна визначена сім'я. Причому політичний вплив цієї сім'ї здійснюється через керівні структури в обох партійних організаціях міста, через неформальні зв'язки, а також у формі «управління передбачених реакцій». Дослідження американським соціологом У. Уорнером політико-владних відносин на рівні міста Ньюбуріпорт, штат Массачусетс, довело, що в місті домінують вищі класи разом з вищим середнім класом, які значно більше представлені в структурах влади, ніж населення в цілому [478]. Зосередження контролю над політичною сферою в руках вищих класів було виявлене і в дослідженні С. Холлинсхеда в місті Моріс,

штат Ілінойс, присвяченому аналізу взаємозв'язку соціального статусу і різних форм політичної участі. А дисертаційне дослідження американського політолога А. Уїтта показово засвідчило, що в ході формування транспортної політики в Каліфорнії, елітні групи ретельно прорахували не тільки передбачувані для себе посади, але і також визначили суми грошей, які мав кожний з них внести за перемогу певної ініціативної компанії [482, р. 25].

Накопичення емпіричних даних дало змогу проявитися двом науковим тенденціям у вивченні практик реалізації політичної влади у містах: елітистській і плюралістичній. Подальший науковий пошук у цьому напрямі довів необхідність об'єднання цих двох підходів у єдиний елітистсько-плюралістичний континуум, у межах якого мають інтерпретуватися емпіричні дані про організацію суспільно-владних стосунків у різних соціальних спільнотах. У результаті об'єднання наукових підходів до вивчення феномену суспільно-владних стосунків локального рівня призвело до зосередження досліджень на домінуючих практиках взаємодії суспільства і влади, та змінах в існуванні спільнот, обумовлених їх специфічними характеристиками.

Наприклад, порівняльне дослідження реалізації політичної влади на місцевому рівні у Сіетлі (США) і Брістолі (Великобританія), проведене американським науковцем Д. Міллером [454] і вторинний аналіз даних, використаний дослідниками М. Айкеном, Т. Кларком, Р. Лайнберрі та І. Шарканскі, дозволили виокремити головні чинники, що обумовлюють характерні риси міського політичного режиму. До них науковці віднесли розмір міської спільноти, складність соціальної структури і економічної системи, рівень промислового розвитку, активність профспілок і організованість робочого класу, наявність великих власників, що проживають за межами міської спільноти, структуру міського управління, політичну культуру тощо.

Так, чисельність соціальної спільноти, за твердженням дослідників, впливає на рівень плюралізму у владних стосунках. У великих містах частіше спостерігалася плюралістична структура владних органів, обумовлена вищим

потенціалом змагання і конфлікту між різними групами, ніж у невеликих за кількістю спільнотах. Посилює плюралістичний потенціал, на думку науковців, і чинник різноманітності, оскільки він сприяє змаганням і кооперації акторів, підвищенню рівня комплексності соціальної і етнічної структури спільноти, зростанню кількості організацій, альтернативних домінуючим елітам. Результати згаданого дослідження довели, що практику формування владних органів за плюралістичним принципом стимулюють також економічна диверсифікація і полііндустріальна специфіка міста, тоді як у моноіндустріальних спільнотах виразно проявляється тенденція до елітизму у суспільно-політичних стосунках.

До наступного чинника, що обумовлює практики формування та реалізації політичної влади на міському рівні, був віднесений розвиток галузей економіки. Дослідники дійшли висновку, що інтенсивне зростання економічного сектору міської спільноти посилює участь і роль його представників у процесах ухвалення політичних рішень локального рівня, які зорієнтовуються на цінності й інтереси цих акторів. Політичні позиції економічних еліт у міських спільнотах посилюються внаслідок використання ними такого ресурсу впливу на публічні структури ухвалення рішень, як можливість переміщення підприємств на територію інших спільнот.

До чинників, пов'язаних із практиками формування структури місцевих органів влади, дослідники відносять також характер муніципальних виборів і тип організації муніципальної влади. Дослідження довело, що особливістю виборів до міських органів влади є те, що кандидати асоціюються не з політичними партіями (nonpartisan elections), а з організаціями бізнесу, внаслідок чого утворюється елітистська структура місцевих владних органів. Іншою політичною практикою, що зумовлює порядок утворення міського політичного режиму, дослідниками називається форма організації місцевої влади, яка характеризується призначенням осіб на керівні посади, а не вибір їх місцевою спільнотою. Призначені посадові особи виявляють, на думку дослідників, схильність до ізоляції від громади і зазвичай поділяють цінності міських бізнес-кіл.

Таким чином, порівняльні емпіричні дослідження американських і західноєвропейських науковців довели наявність певних специфічних практик формування і реалізації суспільно-владних відносин на локальному рівні. Виявлення особливостей застосування форм і методів реалізації політичної влади у містах зумовило появу комплексної теорії, автором якої вважається провідний теоретик в області міської політики К. Стоун. Спроба описати виявлене неформальне партнерство між міським урядом і бізнес-елітою призвела до вироблення науковцем поняття «міський політичний режим».

Згідно концепції К. Стоуна, сформульованій у праці «Режимна політика: правління в Атланті, 1946-1988 рр.», локальний (міський) політичний режим представляє собою «формальні і неформальні угоди, на основі яких громадські органи і приватні інтереси діють разом для прийняття і виконання рішень» [472, р. 139]. На думку дослідника, політичною практикою, що визначає порядок міського політичного режиму, є створення коаліції впливових і зацікавлених у певних політичних рішеннях акторів. Причому така коаліція не є електоральною коаліцією політичних сил, що отримали місця у державних органах влади, вона діє на основі неформальних зв'язків, які забезпечують ефективність взаємодії акторів і стійкість режиму. Структура такої коаліції не залежить від змісту проблемних питань, вона має кроссекторальний характер, що забезпечує її тривалу стабільність. Відтак, поняття міського режиму визначає неформальні коаліції акторів, які реально розпоряджаються інституціональними ресурсами, приймають рішення і визначають міську політику. Отже, коаліція вигідна акторам, оскільки дозволяє використати широку комбінацію ресурсів, котрі забезпечують виконання їх стратегічних цілей. Проте вона не обов'язково створюється в кожному місті, а досягається в процесі складної взаємодії акторів, переговорів і взаємних поступок. Тому, підкреслює дослідник, режими виникають не в усіх містах, а їх динаміка і траєкторії можуть істотно розрізнятися.

Оскільки міський політичний режим характеризується конфліктом інтересів економічних і політичних акторів, то для політичної складової міської коаліції

визначними стають питання збереження влади й розширення підтримки з боку громадськості, а для бізнес-еліти головною метою під час прийняття політичних рішень є збільшення прибутку. Дослідження К. Стоуна довело, що колегіальне прийняття органами міської влади відповідних політичних рішень є недостатньою умовою для їхньої реалізації, тому що управління містом потребує більш значних ресурсів. Отже, вирішальними для ефективного функціонування міського політичного режиму є практики застосування приватних економічних ресурсів і співпраця представників бізнесу з владою. Взаємні зобов'язання формальних і неформальних учасників коаліції (чиновників, політиків і зацікавлених осіб) є органічною частиною реальних угод, за допомогою яких здійснюється реалізація владних повноважень міських органів. Таким чином, коаліція набуває статусу правлячої саме тоді, коли збігаються інтереси членів міського уряду і представників бізнесу.

За своїми характеристиками така коаліція виявляється подібною до політичної структури, описаної американським дослідником Х. Молочем як «машина росту». Але, якщо К. Стоун пояснював привілейоване положення бізнесу в коаліціях його «системною владою», тобто здатністю контролювати виробництво, інвестиції і зайнятість, то Х. Молоч був переконаний, що провідну роль у таких структурах відіграє «місцевий бізнес»: власники нерухомості, керівники філіалів транснаціональних корпорацій і т. ін. Тому, на думку американського соціолога, фундаментальні висновки про розподіл влади слід робити на підставі вивчення найважливішої сфери ухвалення рішень, навколо якої фокусується політика в міській спільноті, а саме - сфери ухвалення рішень по економічних проблемах [458].

У дослідженні «Місто як машина росту» професор соціології Нью-Йоркського університету Х. Молоч запропонував альтернативний підхід до визначення структури і пріоритетів міської політичної влади. Він вважав, що бізнес виступає головним актором міської політики, оскільки саме від його діяльності залежить економічне зростання. До бізнесу приєднуються інші групи,

безпосередньо зацікавлені в ефективному використанні міського простору: проектні організації, сервіс, різні групи професіоналів. Відтак, «машини росту» - це коаліції місцевих груп інтересів, що відіграють найважливішу роль в розвитку міста. Ці актори прагнуть зробити землю і міський простір товаром, що має максимальну вартість. В свою чергу, міські політики і чиновники також зацікавлені в стратегії зростання міста, що дозволить їм зміцнити підстави своєї влади. Разом з тим коаліції росту не обов'язково підтримуються всіма акторами міської політики, оскільки деякі з них вважають, що вигоди росту не компенсують його витрат: погіршення екології, збільшення кількості мігрантів, втрата символів винятковості території. Проте, в цих випадках коаліціям росту надає підтримку корпоративний капітал, який зазвичай не цікавиться місцевими проблемами. Таким чином, у концепції «машин росту» фокусується увага на економічній складовій владних стосунків у міських спільнотах, а зміст політичних рішень локального масштабу пояснюється інтересами «міського бізнесу».

Не викликає сумніву той факт, що створення коаліцій будь-якого масштабу завжди обумовлене певними актуальними викликами, які трансформуються у мету їхньої діяльності. Спостереження К. Стоуна довели існування ще однієї інституціалізованої практики, завдяки якій формується міський політичний режим. Обов'язковим для ефективного функціонування певної правлячої коаліції науковець називає створення «порядку денного». Цей інститут складається з набору цілей і програм, які відбивають коаліційний характер влади і ресурси її суб'єктів. Так, на думку Х. Молоча, для коаліцій «машин росту» порядок денний характеризується домінуванням економічного розвитку в міській стратегії зростання і виражається у збільшенні обсягу валового продукту, інвестиційній активності, доходів міського бюджету, інтенсифікації використання землі. Порядок денний символізує певну згоду всіх членів коаліції по фундаментальних цінностях і має бути, на думку вченого, досить стійким, щоб сприяти збереженню режиму, незважаючи на зміни в лідерстві і конфігурації акторів. До того ж, він не може бути занадто вузьким або приватним, бо в цьому випадку не стане засобом

мобілізації масової підтримки, або занадто абстрактним, інакше мобілізація буде короткочасною [458, р. 316].

Природньо, що переважання тих або інших інтересів формує певну модель взаємовідносин представників політичного і бізнесового секторів. Численні дослідження міських політичних режимів у США та Західній Європі довели, що подібно до складу варіюється і характер відносин між учасниками коаліції. Так, наприклад, англійські науковці А. Ді Гаetano і П. Лолесс визначають чотири типи взаємовідносин у правлячих коаліціях міст:

- клієнталістська модель передбачає персоніфіковані, партикуляристські, взаємні й ієрархічні відносини прагматичного обміну між політиками та представниками бізнес-сектору;

- корпоративістська модель відносин інституціалізує стратегічні засоби співробітництва;

- менеджерський тип «заснований на формальних, частіше бюрократичних відносинах між чиновниками й приватними інтресами»;

- плюралістична структура взаємовідносин представляє собою «арену для конкуруючих приватних інтересів» [422, р. 548-550]. Проведене А. Ді Гаetano і П. Лолессом дослідження міських режимів Бірмінгема, Шеффілда й Детройта довело, що коаліціям «машин росту» притаманна клієнталістська і корпоративістська модель співпраці політиків і бізнесменів [422, р. 554].

Отже, виходячи з характеристики коаліції акторів, яку визначає теорія міських режимів, і коаліції «машин росту», маємо визнати, що остання є окремою моделлю владних взаємостосунків на рівні міст. Підвищення ролі концепту міських політичних режимів є результатом усвідомлення його адекватності для пояснення структурованості влади в сучасному місті. Аргументами на користь такого висновку можуть слугувати наступні:

- по-перше, зазначена теорія припускає ширшу варіативність міських політичних режимів, тоді як режим росту розглядається в якості одного з можливих. Отже, теорія міських політичних режимів доводить, що розподіл влади

в міських і територіальних спільнотах підкоряється визначеним правилам і традиційним нормам, що відпрацьовані та інституціоналізовані у певні політичні практики і не обмежуються суто економічними інтересами;

– по-друге, теорія міських політичних режимів більшою мірою плюралістична щодо обґрунтування структури влади в міській спільноті й визнає переважну роль політичних чинників взаємодії різних акторів міської політики. Так, якщо концепція «машин росту» виходить з того, що необхідність економічного розвитку території фактично визначає порядок денний і конфігурацію основних акторів, то теорія міських політичних режимів будується навколо аналізу процесів формування формальних і неформальних домовленостей між ними, труднощів колективної дії, мотивів і стимулів формування правлячих коаліцій.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. в політологічних дослідженнях форм і методів реалізації політичної влади виокремився напрям, у рамках якого досліджуються політичні інститути та процеси, притаманні локальному рівню політичних відносин. Цьому сприяли численні емпіричні і теоретичні дослідження проблематики політичного режиму на локальному рівні. Для розвитку теорії міських політичних режимів великого значення набули дослідження Ф. Хантера, Р. Мілса, наукові розвідки Р. Даля, порівняльні політико-емпіричні дослідження Роберта і Хелен Лінд, досвід використання багатовимірних концепцій влади Д. Міллера і вторинний аналіз даних М. Айкена, Т. Кларка, Р. Лайнберрі та І. Шарканські; вивчення економічної складової владних стосунків на локальному рівні Х. Молочем і Дж. Логаном. Дослідниками локальних політичних процесів було започатковано розробку специфічної методології дослідження місцевої політики, визначені чинники, пов'язані з особливостями інституціональної структури міського політичного режиму.

Накопичення визначного емпіричного та теоретичного матеріалу сприяло появі цілісної концепції політологічного вивчення міського політичного режиму К. Стоуна. Американський дослідник розглядає міський політичний режим як

набір акторів, що розпоряджаються певними ресурсами і діють на підставі визначених стратегій, та інститутів, які представляють собою комплекс формальних і неформальних правил, норм і санкцій за їх порушення. К. Стоун виокремлює наступні політичні практики, що визначають порядок міського політичного режиму: створення коаліції впливових і зацікавлених у певних політичних рішеннях акторів; застосування приватних економічних ресурсів і співпраця представників бізнесу з владою; створення «порядку денного», який символізує певну згоду всіх членів коаліції по фундаментальних цінностях. Отже, такі режими можуть встановлюватися в будь-якому місті, що має мінімальну автономію локальної політики і управління по відношенню до вищестоящих рівнів влади.

1.3. Концептуалізація міжнародного рівня політичного режиму в сучасну добу

Розвиток політичної науки наприкінці ХХ - початку ХХІ століть відбувається під впливом різних за масштабами та наслідками соціально-політичних процесів. Вельми слушною тут виявляється точка зору професора політичних наук Університету Д. Вашингтона Дж. Розенау, про те, що сучасне світове співтовариство опинилося у «світі постміжнародної політики» [467, р. 85]. Зміни в ньому характеризуються високими темпами і глибиною, що призводить до певних, визначальних наслідків. Головними з них, на думку професора, завідувача кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України С.С.Трояна є такі, як-от:

- перехід від біполярного світу до комплексного;
- неможливість вирішення питань міжнародної безпеки старими військово-силовими методами;

– набуття інформаційними технологіями надзвичайно важливого значення у сфері світової політики, що дозволяє охарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне.

Сучасний політико-історичний етап розвитку цивілізації характеризується, на наш погляд, різким зростанням рівня взаємозалежності усіх форм громадського життя, у результаті чого людство ідентифікує себе як єдиний організм. У таких умовах першочергового значення, на твердження Г. Лассуелла, набуває створення міжнародного правового порядку, здатного забезпечити людську гідність. Отже, «відбувається переструктурування всього світового політичного простору», а закономірності міжнародних відносин хоча й зберігаються, але «набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин» [Цит. за 351].

Вищезазначені тенденції зумовили розгортання процесу становлення новітнього політичного інституту світового рівня — міжнародного політичного режиму, який проявляється через впорядкування норм, правил та традицій взаємовідносин акторів на світовій політичній арені.

Наукова рефлексія на ці процеси проявилася у розвитку макрополітичного аналізу політики і політичних режимів. Основою для наукових розвідок в цьому напрямі послуговували традиціоналістський підхід до міжнародних відносин, запропонований Р. Ароном, Г. Моргентау, Е. Карром, М. Уайтом, тощо, а також модерністський напрям у дослідженнях міжнародної системи відносин, до adeptів якого відносять К. Боулдінга, К. Дойча, М. Каплана, Дж. Модельскі, У. Рікера, Л. Річардсона тощо.

Завдяки дослідницьким здобуткам прихильників зазначених наукових напрямів в теорії міжнародних відносин сформувався якісно новий підхід до розуміння міжнародної співпраці. Базовим посиланням для дослідження міжнародної взаємодії у цьому контексті вважається точка зору французького соціолога М. Мерля, яким у праці «Соціологія міжнародних відносин» була доведена потенційна можливість застосування системної моделі американського

політолога Д. Істона у вивченні міжнародних відносин. Особливістю цього наукового напрямку стало дослідження міждержавного співробітництва як системної та функціональної цілісності її складових компонентів, і як функціонування у міжнародному полі політичних акторів різних рівнів: окремих держав і народів, міжнародних, національних суспільних і громадських рухів, об'єднань тощо. І, таким чином, була обґрунтована участь транснаціональних суб'єктів у забезпеченні міжнародного порядку разом із національними державами.

Системне осмислення політичних практик взаємодії, складених між державами та іншими акторами, дозволило американським професорам С. Краснеру і Дж. Раггі започаткувати розвиток теорії міжнародних режимів. На думку цих учених, міжнародні режими визначають поведінку акторів, роблячи її більш передбачуваною, підпорядкованою певним правилам і нормам [441, р. 57].

Таким чином, міжнародні режими як порядок відносин між акторами у світовому політичному процесі, виступають одним з основних напрямів досліджень в галузі міжнародних відносин провідних наукових шкіл вже понад тридцять років. Трансформаційні тренди, характерні для новітніх практик реалізації політичної влади різних рівнів, актуалізують проблеми міжнародного співробітництва і для політологічних досліджень. Базові положення порядку, що визначає певний міжнародний режим, розробляються реалістичною і неолібералістичною науковими школами, а також школою соціального конструктивізму (когнітивістською школою).

Згідно неоліберальної теорії (Interest-based Theory), прихильниками якої визнаються Р. Кохейн, С. Краснер, Дж. Най, Дж. Раггі, Дж. Розенау, С. Стрендж, Е. Хаас, О. Холсті й О. Янг, основою створення міжнародного режиму є державні інтереси. Неолібералісти зазначають, що міжнародний режим утворюється тоді, коли співпадіння інтересів окремих держав вимагає від них співпраці, формалізованої через певні інститути.

Введення в 1975 р. професором міжнародних відносин Гарвардського університету Дж. Раггі у науковий обіг категорії міжнародного режиму, яка описувала «набір взаємних очікувань, правил, планів, організаційних і фінансових настанов, прийнятих групою держав», започаткувала концептуальний розвиток цієї теорії [468, р. 90]. Цілісна концепція міжнародного режиму була сформульована професором Стенфордського університету С. Краснером у науковому журналі «International Organization» у 1983 р. Міжнародні режими, згідно цієї концепції, мають вузько спеціалізований характер і займають проміжне місце між формальними інститутами та системними механізмами, але при цьому саме вони виступають як найважливіші умови для забезпечення міжнародного порядку. Тому, міжнародні режими мають розглядатися як явно або неявно визначені принципи, норми, правила, а також процедури ухвалення політичних рішень, які відповідають очікуванням акторів у певній області [442, р. 3].

Згідно аргументації Р. Кохейна, американського дослідника макрополітичних процесів, міжнародні режими виступають інструментами для прискорення досягнення угод між акторами міжнародної системи, які поведуться як раціональні максимізатори корисності, тобто постійно адаптуються до зовнішніх змін з метою підвищення очікуваної вигоди від досягнутих результатів. Умовою реалістичності теорії міжнародних режимів, запропонованої С. Краснером і Дж. Раггі, вчений називає наявність достатніх взаємодоповнюючих інтересів у можливих угодах між акторами, що дають перевагу всім основним учасникам – членам режиму [440, р. 33]. На думку Р. Кохейна, міжнародні режими забезпечують ефективну співпрацю світових акторів за допомогою наступних функціональних детермінант: пом'якшення наслідків міжнародної анархії, стимулювання децентралізованого здійснення угод, поліпшення інформації про поведінку акторів, сприяння зміні структури операційних витрат співпраці, скорочення «стимулів для порушення принципів режиму» [440, р. 35].

Отже, міжнародні режими як втілення принципів міжнародного порядку, зменшують рівень невпевненості держав щодо поведінки партнерів і схильність самих держав щодо порушення визначених правил. В якості основи та мотивів міждержавної співпраці прихильники даної концепції - американські фахівці у галузі міжнародних відносин Р. Кохейн, Ф. Краточвіл, О. Янг та ін. виокремлюють інститути, які не є продуктом міжнародного права або міжнародних організацій і не пов'язані з ними безпосередньо. Прикладами можуть слугувати режими міжнародної торгівлі (ГАТТ — СОТ), режими нерозповсюдження ЗМУ (зброї масового ураження) або ж режими морського судноплавства тощо.

Відповідно до концепції професора з міжнародних відносин, співробітника Масачусетського університету Дж. Гольдштейна, міжнародні режими сприяють підтримці атмосфери транспарентності і передбачуваності в системі міжнародних відносин і сприятливо відбиваються на їх динаміці. На думку дослідника, ці режими забезпечують міжнародну стабільність при відсутності світового уряду [428, р. 120]. Тому держави, зацікавлені у стабільних та впорядкованих взаємовідносинах, встановлюють міжнародні режими або приєднуються до вже існуючих з метою створення умов для довготривалої співпраці.

Іншої точки зору щодо сутності міжнародних режимів дотримується американський політолог, професор Каліфорнійського університету Оран Янг. У статті «Режимна динаміка. Злет і падіння міжнародних режимів» учений викладає концепцію, згідно якої міжнародні режими — це соціальні інститути, що управляють діями зацікавлених сторін. Причому, такі інститути визнаються зразками поведінки або практикою, яка становиться загально визнаною і створює порядок міжнародного режиму [483, р. 40]. На думку дослідника, міжнародні режими з'являються тоді, коли виникає взаємодія сторін у результаті узгодження інтересів, цілей і цінностей різноманітних гравців, заснована на спільному ухваленні рішень.

Неоліберальні теорії міжнародних режимів (Interest-based Theories) включають два наукових підходи, заснованих на ситуативно-структурному та

проблемно-структурному аргументах відповідно. Так, ситуативно-структурний підхід (The situation-structural approach) зумовлює «інтерпретацію різних видів режимів як колективних відповідей на функціональні вимоги різноманітних типів колективних проблем» [439, р. 32]. А, відповідно проблемно-структурному підходу (The problem-structural approach), міжнародний режим розглядається як технологія вирішення певної проблеми. Такий аналіз передбачає одну з двох моделей конфліктних відносин держав на міжнародній арені з різноманітними варіантами співробітництва і утворення міжнародного режиму.

Наприклад, перша модель, модель неузгодженого конфлікту (Dissensual conflict) утворюється тоді, коли міжнародними акторами досягнутий консенсус щодо цілей співробітництва, а методи їх досягнення залишаються неузгодженими. В цьому випадку вірогідність співробітництва знаходиться на середньому рівні. А, отже, й створення міжнародного режиму є достатньо вірогідним. Іншим варіантом виступає конфлікт з приводу цінностей, коли цілі співробітництва не узгоджені, або є діаметрально протилежними. Тут можливість співробітництва низька, й створення міжнародного режиму маловірогідне.

Утім, консенсусна модель співробітництва (Consensual conflict), може призвести до одного з двох варіантів міжнародної співпраці. Першим із них є варіант відносної вигоди, коли зиски одного актора відносні щодо вигід інших акторів. За таких умов можливість створення міжнародного режиму достатньо низька. Другий варіант передбачає отримання вигід всіма зацікавленими сторонами від прийняття певного рішення, що призводить до створення міжнародного режиму.

Понятійно-змістовне становлення теорії міжнародних режимів супроводжується інтенсивним науковим дискурсом між неоліберальним і неореалістичним напрямками досліджень сутності та умов виникнення порядку макрополітичних відносин. Так, представники неореалістичної наукової школи заперечують, що режим стимулює співпрацю. На їхню думку, саме співпраця обумовлює виникнення міжнародного режиму, оскільки його існування пов'язане

з попередніми переговорами, ініційованими з метою подальшого співробітництва. Наступним критичним положенням неореалісти вважають те, що врахування і збереження початкового положення сильних держав при розподілі зисків від співпраці є обов'язковою умовою дотримання ними правил і норм міжнародного режиму. Суттєвим недоліком, на думку прихильників неореалізму, є також і те, що в теорії міжнародних режимів не враховуються проблеми влади і сили в міжнародних відносинах і, що саме розподіл сили в міжнародному масштабі складає основу режимів [201, с. 58]. Норми і правила міжнародних режимів, вважають неореалісти, залежать від балансу сил, що склався у міжнародних відносинах і визначає специфіку співпраці. Іншими словами, категорії сили і могутності мають велике значення у становленні і розвитку міжнародних режимів.

Характерною тут виявляється позиція російського дослідника міжнародних практик співпраці у сфері безпеки професора В. Петровського, який наголошує, що, незважаючи на поверхнево консенсусний характер міжнародних режимів, у них проявляється ієрархічна структура взаємовідносин між учасниками. Дослідник вважає, що діяльність акторів у межах визначеного міжнародного режиму обумовлюється їхньою потребою у безпеці чи в автономії. Таким чином, сильніша держава гарантує безпеку для менш сильних, збільшуючи тим самим автономію ухвалення рішень; а слабка регіональна держава отримує гарантії безпеки в обмін на дотримання політичного курсу сильного партнера [256]. Могутні держави визначають зміст, параметри і структури міжнародних режимів безпеки шляхом нав'язування своєї волі слабкішим країнам. Отже, відповідно до концепції В.Петровського, міжнародні режими, в яких бере участь потужна держава, впливають на міжнародну діяльність інших держав і суб'єктів міжнародного життя і, таким чином, на всю систему міжнародних відносин. У цілому, реалісти вважають, що встановлення міжнародного режиму більш ймовірне тоді, коли переваги від співробітництва акторів, розподіляються пропорційно їхньої могутності.

Неореалістичний напрям пізнання міжнародного порядку через встановлені міжнародні режими (Power-based Theories) віддає пріоритет у міжнародних відносинах силі та могутності. Співпрацю держав неореалісти, до яких себе відносять Г. Гілпін, Д. Міршаймер, С. Уолт, К. Уолц та ін., аналізують, виходячи з розподілу могутності між державами. В процесі свого розвитку даною науковою школою були вироблені три загальні теоретичні концепти цього феномену: гегемоністська теорія стабільності (Hegemonic Stability Theory); дослідницька програма, заснована на могутності (Power-based Research Programme); реалістична теорія співробітництва (Realist Theory of Cooperation).

У межах цього напрямку досліджень світового порядку через встановлені та потенційно можливі міжнародні режими були здійснені численні дослідницькі розробки їх типологій. Найбільш характерними для неоліберальної парадигми міжнародних режимів є класифікації, запропоновані Дж. Доннеллі, професором Вищої школи міжнародних досліджень Університету Денвера і В.Петровским, доктором політичних наук, професором МГІМО.

Так, на думку Дж. Доннеллі, міжнародні режими утворюються тоді, коли держави прагнуть уникнути витрат, до яких призвели б нескоординовані дії окремих акторів, і тому дотримуються певних норм і процедур, що регулюють їх взаємовідносини. Подібні угоди міжнародних акторів найбільш ймовірні за наступних умов: стійка взаємозалежність, що характеризується численними каналами взаємодії, відсутність чіткої ієрархії проблем, рідке використання сильними державами своєї могутності. Зважаючи на це, Дж. Доннеллі виділяє чотири основні типи міжнародних режимів:

авторитетні міжнародні норми — міжнародні зобов'язуючі стандарти, що приймаються державами в якості таких;

міжнародні стандарти з довільними національними відступами — в цілому обов'язкові норми, від дотримання яких деякі держави можуть все ж частково ухилятися (наприклад, не ратифікувати договір, або ратифікувати з обмовками);

міжнародні керівні принципи — міжнародні стандарти, що не є обов'язковими, проте декларовані і схвалені державами. Можуть варіюватися від чітко зафіксованих жорстких правил до розпливчастих виразів деяких аморфних колективних очікувань;

національні норми — відсутність реально дієвих міжнародних норм [423, р. 615].

Міжнародні політичні рішення щодо підтримання певного типу міжнародного режиму можуть прийматися, на думку дослідника, згідно трьом основним типам дій:

- примушення до дотримання норм (забезпечення їх дотримання);
- дотримання, виконання, застосування норм;
- сприяння ухваленню й дотриманню норм, стимулювання.

Міжнародні дії з примушення до дотримання норм передбачають прийняття авторитетних рішень, а також найбільш «сильні» форми міжнародного моніторингу. До даного типу режимів Дж. Доннеллі відносить європейський режим дотримання прав людини на рубежі XX-XXI ст. Дії по застосуванню включають більш слабкі форми міжнародного моніторингу, координацію політики, а також деякі види інформаційного обміну. Дії по стимулюванню можуть включати міжнародний обмін інформацією, надання допомоги, слабкі форми моніторингу. Відповідно до дій, які застосовуються для підтримки взаємодії акторів, міжнародні режими визначаються як примусовий, застосовний і стимулюючий (сприяючий). Дослідник передбачає, що кожний з визначених типів міжнародних режимів може утворюватися у «сильному» і «слабкому» варіанті. Крім того, можуть існувати «декларативні» режими, які, на думку Дж. Доннеллі, означають наявність норм, але відсутність прийняття будь-яких політичних рішень. «Сила» режиму визначається тим, наскільки держави фактично дотримуються його норм і процедур, а також тим, наскільки злагоджено діють усі складові частини режиму. Тому, підсумовує Дж. Доннеллі, ефективність режиму не можна оцінювати тільки на основі аналізу юридичних документів, що

визначають його існування, необхідно також визначати практичні дії держав, які є його учасниками.

Іншу точку зору на типологію міжнародних режимів представляє відомий російський дослідник В. Петровський [256]. У дослідженні «Нова парадигма безпеки у Євразії» він пропонує ділити міжнародні режими на два основні типи: міжнародні економічні режими (economic regimes) і міжнародні режими безпеки (security regimes).

Таким чином, неореалістичний підхід до вивчення феномену політичного режиму в макрополітичному масштабі віддає перевагу могутності, силі та владі в якості загальних порядкоутворюючих детермінант його встановлення.

Окремим напрямом у дослідженнях світового порядку через режими, що утворюються міжнародними акторами, виступають концептуальні розробки, засновані на значущості знання (Knowledge-based Theories). Прихильники даного наукового напрямку (А. Вендт, А. Газенклевер, П. Майер, В. Риттбергер та ін.) зосереджуються на здатності міжнародних акторів на основі раціонального вибору долати колективні дилеми дії, тобто уникати таких ситуацій, де співпраця не дає оптимальних результатів для учасників. Розвиток когнітивістської теорії політичних режимів проявився у виникненні двох її векторів. Згідно розумінню англійського науковця А. Газенклевера існують слабки та сильні версії когнітивістської теорії міжнародних режимів [432, р. 45]: «слабкий» когнітивізм («Weak cognitivism») зосереджується на джерелах раціональної поведінки акторів; «сильний» когнітивізм («Strong cognitivism») концентрується на витоках усвідомлення акторами «Себе» та «Інших».

Розробники когнітивістських теорій міжнародних режимів особливу увагу звертають на їхню роль у формуванні колективних ідентичностей. За таких умов міжнародні структури розглядаються дослідниками як ідеї, що підтримуються учасниками взаємодій у світовій політиці. Так, на думку видатного фахівця в галузі міжнародних відносин і філософії, професора Університета Штата Огайо А. Вендта, існують визначені домінанти, що спричиняють дотримання

міжнародними акторами певних норм і правил. По-перше, це — примус; по-друге, — вигода, й по-третє, легітимація встановлених норм і правил [480].

На думку вченого, створення глобального міжнародного політичного режиму невідворотно. Воно зумовлене тим, що політичні практики міжнародного співробітництва утворюють певний світовий порядок, який неодмінно сприятиме встановленню «глобальної монополії на застосування легітимної сили» [480].

Однак полеміка навколо загальних аспектів теорії міжнародних режимів не знижує її наукової цінності й прикладної корисності. На думку американської дослідниці міжнародних відносин Х. Мілнер, визнання її центральних положень і емпіричне підтвердження здатності режимів зменшувати вартість ділових операцій для держав, що ведуть переговори щодо угод про співпрацю, підтверджують реальну адекватність цієї теорії [456, р. 69]. А французький політолог М.-К. Смутс у статті «Міжнародне співробітництво: співіснування всесвітнього управління» додає: «Поняття режиму має евристичну цінність. Воно дозволяє визначити і дослідити ті не вписані в юридичні тексти форми регулювання, наявність яких можна констатувати в міжнародному житті і для позначення яких до цього не існувало жодного поняття» [470, р. 148].

Таким чином, дослідження політичного дискурсу щодо феномену міжнародного режиму надає змогу стверджувати, що існування такого режиму обумовлюється не стільки потребою в централізованій реалізації погоджених рішень, скільки для створення атмосфери передбачуваності в міжнародних відносинах, в умовах якої держави приймають рішення по захисту і просуванню своїх національних інтересів із урахуванням інтересів інших держав, а також налагоджують одна з одною взаємовигідну співпрацю. Іншими словами, маємо спостерігати процес упорядкування міжнародних відносин через встановлення новітнього політичного інституту — міжнародного режиму, що уособлює певний політичний порядок взаєностосунків світових акторів через відпрацьовані практики та норми міжнародного співробітництва.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Розробка концепту політичного режиму у політико-філософському дискурсі з давнини до новітнього часу зумовила поступове ускладнення та рівневе структурування цього феномену як механізму впорядкування владних відносин. Убачаючи в політичному режимі певну форму держави, філософи давніх часів передбачали його існування за умови втілення певних загальних правил та норм поведінки у політичній сфері, які зараз ми маємо визначати як політичні практики.

Так, для давньокитайських мислителів обов'язковими були ритуали, високі моральні якості правителів, суворі суспільна ієрархія, адміністративний розподіл соціальних, політичних і правових статусів різних осіб і груп населення, одноманітність в думках і діях, для чого необхідно вводити жорсткі норми, визначальні для усіх сфер життя, обов'язкові і забезпечені покаранням. Давньогрецька наукова традиція передбачає існування декількох моделей політичних режимів, що відрізняються залежно від встановлених практик володарювання, які відбиваються у переважанні насильства і доброї волі, бідності і багатства, законності і беззаконня у державі. Встановлення ідеального, кращого типу політичного режиму Платон уявляє через виховання та особливий статус філософів-правителів, а Арістотель постулює шляхом обов'язкової участі всіх «вільних та рівних» в управлінні державою. Завдяки Цицерону в наукову традицію дослідження політичного режиму включаються практики розділення політичної влади, коли поряд із правлінням політичної еліти, певні політичні рішення приймаються народом. Основним здобутком античної політичної думки у дослідженні політичного режиму слід вважати виокремлення певних форм та методів володарювання, зумовлених визначеними соціально-політичними практиками.

Середньовічні наукові надбання збагатили теорію політичного режиму діаметрально протилежними точками зору на політичні практики, що

характеризують встановлений політичний режим. З одного боку, теократична традиція наполягала на зосередженні владних функцій в руках монарха або імператора, який виступає єдиним вищим суддею і законодавцем; з іншого, світські доктрини висували на перший план можливість вибору, як найкращого способу встановлення влади народом, і створення окремих владних органів відповідно до виконуваних ними функцій — законодавчих і виконавчих.

Превалювання раціоналістичного підходу щодо організації владних відносин у державі відбивається у подальшому розвитку теорії політичного режиму під час доби Відродження. Науковий аналіз філософської спадщини дає можливість стверджувати, що Н. Макіавеллі виступає одним із засновників раціоналістичної парадигми у вивченні політичного режиму через чітку систему відтворення базових політичних практик, якими в середньовічному суспільстві виступали принципи формування влади, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечували життєздатність соціуму. До таких практик можна віднести «охорону свободи народом» Н. Макіавеллі; встановлення абсолютною влади монарха на основі «суспільного договору» та верховенство законодавчої влади Дж. Локка; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову й впровадження механізму стримувань і противаг Ш.Л. Монтеск'є, чим було доведено обов'язковість упорядкованих повторюваних політичних дій задля досягнення ефективності та стабільності політичного режиму. Особливим в цьому сенсі є вклад Ж.-Ж. Руссо, який до політичних практик, що впорядковують владні взаємовідносини у державі і визначають її політичний режим включає повне відчуження прав особи на користь громади.

Концептуальний зміст політичного режиму як певного порядку взаємовідносин між владними інститутами та суспільством у Новий час найбільш повно, на наш погляд, відображений у наукових надбаннях представників американської політичної думки. На протилежність полеміці європейських філософів, яка розгорнулася навколо проблеми природного права і соціального договору, природи людини і критеріїв справедливості громадського устрою, серед

американських учених дискутувалися переваги двопалатної системи законодавчих органів у порівнянні з однопалатною, прийнятності проведення прямих президентських виборів або непрямого голосування через представників, система оплати діяльності виборних офіційних осіб, основи судової системи і роль урядів штатів і федерації. Таким чином, американські науковці конкретизували ті політичні практики, що мають бути притаманними демократичному політичному режиму.

Незважаючи на тривалу і гостру полеміку серед американських учених і політиків щодо принципів положень політичного режиму, треба зазначити, що відмітними рисами американської політичної думки Нового часу стали, по-перше, прикладний характер теоретичних розробок науковців, на відміну від більшості трактатів європейських філософів, по-друге, раціональний підхід щодо правил функціонування політичного режиму і взагалі взаємовідносин держави і суспільства, і, по-третє, започаткування законодавчо та інституційно закріплених політичних практик.

Показово, що в епоху Нового часу роздуми про «порядок» остаточно переходять у сферу соціально-політичного життя, виводячи взаємозв'язок між поняттями держава — закон — громадянин. Політичний процес за таких умов поступово набуває впорядкованих рис, які відбиваються у появі та розвитку визначених політичних інститутів, якими виступають політичні партії, парламенти, та повторюваних політичних діях, що виокремлюються у визначені політичні практики — вибори, партійну діяльність, конституційне закріплення демократичних норм.

Дискурсивність ролі та місця концепту політичного режиму у забезпеченні соціально-політичного порядку сприяла формуванню політико-філософських та соціологічних теорій. Соціально-філософські дослідження структури та внутрішніх взаємозв'язків суспільства надали ідеї соціально-політичного порядку певних, логічно пов'язаних між собою значень. Комунікативна парадигма забезпечила осмислення взаємозв'язків суспільства та держави, що реально

склалися, поза встановленими згідно правовим актам політичними нормами поведінки, та пов'язала проблему політичного порядку, як змістовного відображення соціально-політичних стосунків в суспільстві, з процесами відтворення і легітимації влади.

Використання категорій політичного режиму і політичного порядку як взаємодоповнюючих та взаємоуточнюючих дефініцій стало нормою для суспільно-політичних досліджень політичних процесів у другій половині ХХ століття. І якщо вивчення феномену політичного режиму сприяло розкриттю особливостей модернізації в суспільствах «постмодерну», то політичний порядок використовувався дослідниками для характеристики деяких системних якостей. Водночас, у рамках плюралістичних та модернізаційних теорій, категорія політичного порядку поступово набирає рис фундаментобудівної по відношенню до політичного режиму. Огляд розробок політичного режиму у політико-філософських побудовах дає змогу зрозуміти, що політичний режим, як система владних взаємовідносин у суспільстві, незалежно від того, наскільки він є демократичним за своїм напрямом, завжди спирається на певні, відпрацьовані і відбиті у нормах та традиціях політичні практики, що утворюють політичний порядок. Саме політичний порядок стає тим важелем, за допомогою якого різноманітні групи інтересів намагаються затвердити свої соціальні права та вимоги до держави.

Переструктурування світового політичного простору, демократизація суспільно-політичної сфери, зміна політичних пріоритетів стали визначальними характеристиками сучасного політичного процесу. Аналіз теоретико-політичних побудов засвідчив наявність різнорівневих досліджень політичних режимів як феноменів, притаманних міжнародному і локальному аспекту владних взаємовідносин. Макрополітичний аналіз політики і політичних режимів довів невідповідність формальних міжнародних організацій реаліям мінливих міжнародних відносин, що дало розвиток новому напрямку наукового пошуку - дослідженням «міжнародних режимів». Понятійно-змістовне становлення теорії

міжнародних режимів стало предметом наукового дискурсу неоліберальних та неореалістичних напрямів політичних досліджень, завдяки чому трьома науковими школами були сформульовані концепції щодо сутності і змісту міжнародного режиму. Реалістичний напрям наукових досліджень цього інституту приймає силу в якості ключової змінної, неолібералізм засновує свій аналіз на розмаїтті інтересів, когнітивізм визначає знання як основу виникнення міжнародних режимів.

Дослідження феномену міжнародного режиму надає змогу стверджувати, що його існування обумовлюється не стільки потребою в централізованій реалізації погоджених рішень, скільки для створення атмосфери передбачуваності в міжнародних відносинах, в умовах якої держави приймають рішення по захисту і просуванню своїх національних інтересів із урахуванням інтересів інших держав, а також налагоджують одна з одною взаємовигідну співпрацю. Іншими словами, маємо спостерігати процес упорядкування міжнародних відносин через встановлення новітнього політичного інституту — міжнародного режиму, що уособлює певний політичний порядок взаємовідносин світових акторів через відпрацьовані практики та норми міжнародного співробітництва.

Усвідомлення того, що розподіл влади в міських і територіальних спільнотах підкоряється визначеним правилам і традиційним нормам, що відпрацьовані та інституціолізовані у певні політичні практики, відбилося у появі теорій локальних або міських політичних режимів. Дослідниками локальних політичних процесів було започатковано розробку специфічної методології дослідження місцевої політики, визначені чинники, пов'язані з особливостями інституціональної структури муніципального управління. Констатація локального рівня політико-владних відносин у вигляді стійкої констеляції акторів, інститутів, ресурсів і стратегій обумовлює характер здійснення місцевої влади і локального політико - економічного управління як певного типу політичного режиму в локальному масштабі.

У цілому слід підсумувати, що в межах філософських та соціально-політичних наук феномен політичного режиму як сукупність форм та засобів реалізації політичної влади розглядався через встановлення стійких, регулярних, повторюваних суспільно-політичних взаємодій, що визначали впорядкованість політичної сфери на противагу хаосу первісного суспільства. Це дає змогу обґрунтувати детермінованість політичного режиму феноменом політичного порядку як процесу відтворення інституціоналізованих політичних практик.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Концептуальне осмислення політичного режиму як динамічного процесу, що ґрунтується на взаємовідношенні відтворення та трансформації політичного порядку, обумовлює побудову новаційної теорії, яка, згідно методологічних вимог, являє собою «гіпотетичну картину світу і доводить свої твердження через серію індуктивних (сходження від загального до окремого) або дедуктивних (сходження від окремого до загального) побудов» [209, с. 16].

Концептуалізація представляє собою процес внесення теоретичних уявлень у накопичений масив емпіричних даних, що забезпечує систематичну організацію матеріалу і логіку зв'язку понять і явищ, позначених цими поняттями. Для побудови концепції необхідним є визначення категоріального апарату, за допомогою якого створюється певний спосіб наукової інтерпретації реальності.

Завдання концептуалізації політичного режиму не обмежуються лише пошуком дефініцій та описом критеріїв чи показників. Надзвичайно важливим є також створення ефективної методології, що дозволяє організувати аналітичне дослідження та зробити обґрунтовані висновки.

2.1. Категоризація політичного режиму як порядку владних відносин і методів їх реалізації

При побудові концептуальної моделі політичного режиму в умовах трансформації ми вважаємо за необхідне керуватися методологічним принципом, згідно якому, «культура наукового мислення починається саме з чіткого уявлення про понятійний апарат дослідницької діяльності» [209, с. 15].

Визначаючи сутність та сучасні риси політичних режимів, необхідно враховувати висновок Дж. Сарторі про важливість уникнення концептуального розтягування понять. Тобто, потрібно підніматися «драбиною абстрактності» [469, р.1040], просуваючись до концептів, що мають менше визначальних атрибутів, і тому характеризують більшу сукупність випадків. У відповідності до

цієї моделі формується обернена залежність між числом визначальних атрибутів та кількістю прикладів, що піддаються аналізу. Тож, можна отримати визначення, що менш вразливі до концептуального розтягування, але які, в той же час, забезпечують меншу диференціацію. Відповідно до цього головною метою наукового аналізу є пояснення й актуалізація різних модифікацій концепту політичного режиму, уникаючи надмірного концептуального розтягування та зберігаючи достатній рівень диференціації.

Новітні наукові уявлення про форми та засоби ефективної реалізації політичної влади складаються у сфері фундаментального та прикладного вивчення процесів політичної трансформації. Причому, як зауважує П. Циганков, «...уточнення і корекція теоретичних положень постійно відбувається через прикладні дослідження» [201, с. 45].

Теоретико-методологічні побудови щодо специфіки формування й функціонування політичних режимів розроблялися К. Бакстером, Ж.-М. Денкеном, К. Дойчем, М. Дюверже, К. Лоуренсом, С. Мейнварингом, Ч. Моррісом, Ф. Рьодером, Л. Саністебаном, М. Сейвардом, С. Хантінгтоном, Й. Шумпетером тощо. В Україні та на пострадянському просторі проблематиці сутності та реалізації політико-владних відносин, їх інституціоналізації та легітимації приділяють наукову увагу В. Бортніков, К. Вороніна, В. Горбатенко, Н. Данілюк, О. Донченко, О. Категоренко, А. Колодій, С. Лінецький, Ю. Мацієвський, М. Міхальський, В. Полохало, В. Ребкало, Ф. Рудич, О. Соловійов, О. Фісун, Б. Цимбалістий, О. Чемшит, Ю. Шемшученко та ін.

Розглянемо спектр визначень, запропонованих у проаналізованих сучасних дослідженнях. Перш за все, необхідно зазначити, що категорія «політичний режим» досить часто використовується вельми неоднозначно в одному ряду з такими категоріями, як політична система, державний режим, політичний устрій, державний устрій, державний лад, форма правління. Як слушно зазначав з цього приводу О. Мельвіль, в політичній науці для визначення соціального характеру та порядку відносин між керуючими та керованими, а також методів та ефективності володарювання в цілому використовується категорія політичного режиму. Цей

термін виник у західній літературі ще у ХІХ сторіччі, а у широкий науковий обіг увійшов відразу після Другої світової війни. Але до сього часу є багато варіантів вживання та трактування цього поняття [126, с. 153].

Один із перших в сучасній науці методологічних підходів до інтерпретації політичного режиму запропонував М. Дюверже, який розглядав його у двох основних аспектах. У першому випадку, як «структуру правління, тип людського суспільства, що відокремлює одну соціальну спільність від іншої», а в другому — як «певне поєднання системи партій, способу голосування, одного чи декількох типів прийняття рішень, однієї чи декількох структур груп тиску». Сукупність політичних інститутів, що діють в даній країні в певний момент, складають «політичний режим», в певному сенсі політичні режими — це сузір'я, зірками яких є політичні інститути...[93, с. 335].

Інший французький політолог Ж.-Л. Кермонн, відштовхуючись від запропонованого М. Дюверже формулювання, доповнив поняття «політичний режим», включивши до нього принцип легітимності, структуру інститутів, партійну систему, форму та роль держави. Таким чином, він запропонував наступне визначення: «Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституціонального та соціологічного гатунку, які сприяють формуванню політичного управління певної країни на певний період» [264].

Функціональна методологія дозволила відомому французькому суспільствознавцю Р.Арону включити до змісту політичного режиму наступні складові: 1) конституція, що інтерпретується політиками як засіб правління; 2) характер партійної системи; 3) функціональні показники (виборчий закон, вибори, повноваження та склад парламенту, його відносини з урядом); 4) роль груп тиску; 5) характер політичної еліти [12, с. 112-115].

Інструментальний підхід до феномену політичного режиму виявив класик американської політичної науки Р.Макрідіс, на думку якого, політичний режим «означає специфічні шляхи та засоби, якими загальні функції політичної системи можуть бути структуровані та вбудовані в інститути та процедури, а також

специфічні взаємовідносини, що виникають у ході цього» [449, р. 54].

Схожим є трактування політичного режиму американським політологом Г. Лассуелом. Він досліджує цей феномен, передусім, як засіб впорядкування та легітимації політичної системи. На думку вченого, «режим» або «форма правління чи політичний порядок» є зразком політичних форм, який створюється для того, щоб мінімізувати елемент примусу в політичному процесі» [145, с. 8]. Характерним є те, що Г. Лассуел розділяє поняття «політичний режим» та «політичне правління», останнє, на його думку, містить у собі шляхи розподілу та реалізації контрольних функцій в політиці.

В межах транзитологічної методології дефініювання політичного режиму запропонували Г. О'Доннел та Ф. Шміттер. Науковці наголошують, що політичний режим — це «сукупність структур, явних або прихованих, які визначають форми та канали доступу до провідних урядових посад, а також характеристики діячів, які вважаються за таких, що підходять або не підходять до таких структур, використовуваних ними ресурси та стратегії з метою отримання бажаного призначення...» [463, р. 41]. Особливість такого визначення полягає в акцентуванні не лише формально-правових, нормативних рис політичної організації суспільства, але й реальних засобів та методів здійснення публічної політичної діяльності.

Окремої уваги заслуговує інтєрпретація політичного режиму з точки зору інституційної методології. Так, достатньо розповсюдженими є визначення політичного режиму як якісної характеристики, сутності держави. Наприклад, Ж. Бурдо за допомогою поняття «політичний режим» пропонував визначати політичну демократію — рівень прав та свобод, характер політичної системи та інше. Ж. Бурдо стверджує, що саме ці ознаки відіграють вирішальну роль в організації державної влади [322, с. 13].

Структурно-інституційну характеристику політичного режиму визначає як головну американський політолог М. Хагопян. Учений використовує поняття «політія», «політична система» та режим як синоніми. Саме ці категорії, на думку вченого, означають «фундаментальну організацію політичного життя», оскільки

висловлюють загальні структурні характеристики політичного порядку [429]. А чилійські дослідники феномену політичного режиму у національному та міжнародному масштабі Крістіан Англейд і Карлос Фортін уточнюють: «З одного боку, держава визначається переважно комбінацією пропорції домінуючого класу чи фракції класів на іншу частину суспільства... З іншого боку, держава - набір інститутів і персоналій, через які правлячий клас ... виражений... Держава в усталеному розумінні часто трактується як «режим», таким чином робиться наголос на формальних структурах політичної влади - парламенті (законодавчій владі), виконавчій, судовій владі, але в тому числі й також механізмах посередництва між зазначеними структурами і громадянами, виключно партійній системі... Форми режиму включають всі варіанти демократичних аранжувань (конституційна монархія, республіка, президентська республіка, парламентська система, багатопартійність і т. ін.) — так само як і політично взаємозаперечні режими: авторитарний, фашистський, корпоративістський тощо» [76, с. 57].

Системно-функціональне бачення політичного режиму вирізняє підхід російських дослідників М. Грачов та В. Ірхін. Науковці визначають політичний режим як «категорію, що розкриває спосіб функціонування політичної системи, у самому загальному вигляді включає в себе сукупність методів здійснення політичної влади, ступінь реалізації демократичних прав та свобод особистості, ставлення державних інститутів до правових засад власної діяльності, а також міру відповідності між офіційними нормами та реаліями політичного життя». Вони також наголошують, що характер політичного режиму відбиває співвідношення основних компонентів держави та їх опосередкування політичною системою [66, с. 7].

Зважаючи на величезне розмаїття та поступове ускладнення феномену політичного режиму як у теоретичному так і у прикладному аспектах, вважаємо за необхідне виявити специфічні характеристики цієї політологічної категорії.

Важливим для побудови методології нашого дослідження виявляється осмислення категорії «державний режим», яку сучасна політична наука вирізняє від дефініції «політичний режим». Так, якщо перша характеризує методи

здійснення державної влади, то друга визначає середовище та умови політичного життя суспільства, інакше кажучи певний політичний клімат, що існує в певному суспільстві в певний момент історичного розвитку [338, с. 86]. Як слушно зауважує бразильський соціолог, Президент Бразилії у 1995-2003 рр. Ф. Кардозо: «Важливим постає питання розрізнення понять політичного режиму та поняття держави. Під поняттям «політичний режим» я маю на увазі формальні правила, що пов'язують головні політичні інститути (законодавчу владу з виконавчою, виконавчу з судовою владою, з партійною системою, з ними разом), так само як і результат політичної природи зв'язків між громадянами та правителями (демократичний, олігархічний, тоталітарний чи будь-який інший). Визначення поняття «держава» є складним питанням, але в ньому є певний ступінь згоди в тому, який на найвищому рівні абстракції поняття держави посилається на базовий альянс, основний «договір переваги», що укладається між соціальними класами чи групами домінуючих класів і норм, що гарантує їх домінування над підпорядкованими стратами» [76, с. 56].

Цієї позиції дотримується також і російський професор Л. Спірідонов, який відзначає: «Політичний режим — характеристика не лише (і навіть, можливо, не стільки) держави, але й усієї політичної системи: відносини між людьми з приводу державної влади та відносини людей з державною владою, що складають зміст політичного режиму, розгортаються саме у сфері політичної системи» [341, с.217].

Ще більш конкретизує категорію політичного режиму професор В. Корельський, який підкреслює, що політичний режим представляє собою методи здійснення політичної влади, підсумковий політичний стан суспільства, який складається в результаті взаємодії та протиборства різних політичних сил, функціонування всіх політичних інститутів та характеризує демократизм або антидемократизм [342, с. 115]. А доктор юридичних наук М. Марченко уточнює, що політичний режим є засобом взаємозв'язку держави з населенням країни, і міститься в застосовуваних методах управління суспільством [195, с. 193].

Використовуючи поняття «політичний режим» для позначення сукупності

прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється політична влада, Ю. Мацієвський звертає увагу на такі характерні ознаки: а) процедури і способи формування владних інститутів; б) стиль ухвалення політичних рішень; в) взаємозв'язок між владою і громадянами. Варто зазначити, що перелічені ознаки політичного режиму дають змогу легко розрізнити усталені автократії чи демократії, проте вони не дуже придатні для визначення перехідних режимів. Тому для аналізу політичного режиму держави, яка перебуває саме в процесі трансформації, ці ознаки (індикатори) необхідно уточнити [197].

В умовах трансформаційних процесів поняття політичного режиму підлягає переосмисленню. Д. Норт, відомий американський дослідник, пропонує в цьому сенсі говорити про політичний режим як про вичерпне визначення конкретної політичної одиниці (polity) за типом визначення конкретного виду гри. Якщо ми повинні описати відмінності між тими або іншими видами ігор, наприклад, між шахами і тенісом, то таких відмінностей буде як мінімум дві: 1) відмінність між учасниками кожної з ігор (включаючи відмінність їх ресурсів і стратегій); 2) відмінність між наборами правил кожної з ігор. Аналогічно опису відмінності ігор, опис відмінностей політичних режимів носить чисто функціональний характер. «Політичний режим» як особливий тип політичної гри є набором: 1) політичних акторів з їх ресурсами і стратегіями; 2) політичних інститутів, які в цій роботі розглядаються у рамках неоінституціонального підходу як набір формальних і неформальних правил і норм [462, р. 39].

У контексті проблематики суспільно-політичного розвитку російський вчений Д. Лубнін у дисертації на тему «Еволюція, форми та перспективи розвитку політичного режиму в сучасній Росії» (2009 р.) визначає, що політичний режим — це особливий стан суспільних відносин, який складається в результаті застосування певних засобів здійснення публічної влади та характеризується рівнем розвинутої та гарантування прав і свобод людини. Виступаючи складовою частиною форми держави, він представляє собою сукупність методів та засобів політичного володарювання, що створюють певні умови життєдіяльності особи в суспільстві. Демократичним політичним режимам

притаманні правові, ненасильницькі методи та засоби здійснення владного впливу, активне використання правових стимулів та договірних відносин. Антидемократичні політичні режими, навпаки, застосовують, переважно, неправові засоби впливу, насильницькі методи, популізм, вводять практику правових обмежень, жорсткої централізації управління та концентрації влади. В них переважає примус, а не переконання [173].

У якості моделі функціонування політичної системи суспільства трактується політичний режим у дисертації Н. Горєвої «Трансформація політичного режиму в пострадянській Росії» (2010 р.). Зміст цього феномену російська дослідниця вбачає в засобах функціонування політичної системи, сукупності прийомів та методів володарювання, фактичному стані політичних відносин, прав і свобод громадян, політичній активності, стані законності [64].

Більш чітко співвідношення політичного і державного режиму простежується при дослідженні структури даних явищ. У складі політичного режиму можна виділити наступні елементи:

1. Сукупність методів, засобів, способів управління, що використовуються органами держави та їх посадовими особами для здійснення державної влади. В даний час це є основним елементом політичного режиму, оскільки в сучасному політичному процесі саме держава виступає центральним елементом політичної системи. Порівняння кількості політичних рішень, що приймаються державою та іншими суб'єктами політичної системи, приводить нас до висновку про пріоритет держави як суб'єкта політичної системи.

2. Методи, засоби і способи безпосередньої участі населення у здійсненні державної влади. При цьому ми повинні враховувати як легальні форми участі населення в здійсненні державної влади (референдум, вибори, народна правотворча ініціатива тощо), так і нелегальні, зокрема повстання та акти громадянської непокорі. Останні можна розглядати як елемент політичного режиму тільки в тому випадку, якщо особам, що вдалися до оперування такими методами, вдалося використати їх для прийняття і реалізації будь-якого політичного рішення.

3. Сукупність методів, засобів і способів впливу, що використовуються міжнародним співтовариством (зарубіжними державами, міжнародними урядовими організаціями) стосовно конкретної держави, суспільства (зокрема методу примусу) для здійснення політичної влади.

4. Сукупність методів, засобів, способів управління, які використовуються в політично автономних соціальних спільнотах (нація, народ, плем'я і т. ін.) для здійснення політичної влади.

5. Сукупність методів, засобів і способів здійснення місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування — це самостійна і самовідповідальна діяльність населення щодо прийняття рішень з питань місцевого значення, виходячи з інтересів населення, безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, і є однією з форм здійснення недержавної (політичної) влади.

Структура державного режиму є обмеженою порівняно з політичним режимом і включає лише елементи, що характеризують реалізацію функцій держави. До них можна віднести: методи, засоби і способи здійснення державної влади її органами та посадовими особами; «інструменти» здійснення безпосередньої участі населення у здійсненні державної влади; методи, що використовуються міжнародним співтовариством щодо конкретної держави; нарешті, методи, засоби і способи управління здійснюваного іншими суб'єктами в порядку делегування державних повноважень. Очевидно, що даний перелік повністю включається в сукупність елементів політичного режиму. Отже, ми обґрунтовано можемо зробити висновок про те, що державний режим є частиною режиму політичного.

Таким чином, поняття політичний, на відміну від державного, є повнішим, оскільки містить у собі не тільки владні відносини, що нормуються державою та в яких суб'єктами й об'єктами є держава з її органами (сфера державного), але й ті відносини, що виходять за межі державного та належать до взаємодії у сфері громадянського суспільства. Отже, політичний режим містить у собі сукупно державний режим (як конституційно закріплену форму територіальної організації влади та державного самовизначення народу) і недержавні інституції та політичні

відносини громадянського суспільства.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про достатню обґрунтованість політичного режиму як сукупності методів, засобів та прийомів здійснення влади. У той же час, недостатньо розробленим залишається дослідження системних характеристик ефективності та результативності політичного управління. Як визначав Р. Арон, найважливіше завдання сучасних конституційно-плюралістичних режимів — не в тому (або не тільки в тому), щоб пом'якшити олігархічність правління, а в зменшенні ризику розпорошення влади та безсилля правителів [12, с. 51].

Саме такий підхід до аналізу політичного режиму зустрічаємо в загально відомій праці С. Хантінгтона «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» [365]. Автор визначає, що головною відмінністю різних країн у політичному відношенні є не форма правління, а ступінь розвитку політичного управління. Демократичні країни та диктатури, на думку С. Хантінгтона, відрізняються одна від одної менше, ніж ті держави, політичне життя яких характеризується згодою, міцністю суспільних зв'язків, легітимністю, організованістю, ефективністю, стабільністю, від тих країн, де цього бракує.

Отже, головною характеристикою режиму виступає політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з уже прийнятими у суспільстві нормами та цінностями. Особливої ваги проблема політичного порядку набуває в суспільствах, що здійснюють трансформацію політичної системи. Як наголошує С. Хантінгтон, головна проблема цього процесу — не забезпечення свободи, а утвердження законного політичного порядку, стійкість якого і стає однією з головних цінностей перехідного суспільства. «Порядок може, без сумніву, існувати і без свободи, але свобода неможлива без порядку», — стверджує вчений [365, с. 28-29]. Перед тим, як ставити питання про обмеження влади та досягнення свободи, повинна існувати сама влада, але саме влади і не вистачає у суспільствах, що модернізуються, саме там вона є заручницею протиборства політичних сил.

Розвиваючи концепцію «преторіанського суспільства», С. Хантінгтон, ще в другій половині 60-х років ХХ сторіччя запропонував у якості диференціації політичних режимів такий параметр, як співвідношення між рівнем політичної інституціоналізації та рівнем політичної активності населення. Співвідношення цих змінних впливає на політичну стабільність будь-якого суспільства. Відповідно, збереження стабільного політичного порядку (тобто діючих правил прийняття політичних рішень) передумовлює, що із зростанням політичної активності повинна зростати також складність, автономія, адаптивність та узгодженість політичних інститутів. На ґрунті цих міркувань С. Хантінгтон здійснює диференціацію громадянських політичних систем, де рівень інституціоналізації високий по відношенню до політичної активності населення, та так званих преторіанських систем, де рівень політичної активності високий відносно рівня політичної інституціоналізації [365, с. 55-56].

Політичний порядок — це структура системи суспільних відносин, що матеріалізуються в різного роду інститутах, принципах, правилах і забезпечує цілісність тієї чи іншої соціетальної системи [21, с. 93-95]. Проблему порядку розглядали у багатьох теоріях: суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, ціннісної згоди О. Конта, соціокультурної динаміки П. Сорокіна, комунікативної дії Ю. Хабермаса, відкритого суспільства К. Поппера, розширеного порядку людського співробітництва Ф. А. Хайєка, структурації Е. Гідденса тощо. Як наголошує український політолог О. Кіндратець, соціальний порядок часом називають каркасом суспільства. Існують різні точки зору на умови формування соціального, політичного порядку. Одні вчені розглядають порядок як стан суспільства, що має природний, самоорганізаційний характер. Інші, навпаки, вважають, що порядок виникає в результаті примусу, є штучним і керованим [127].

На наш погляд, у сучасних політичних системах та ідеологічних конструктах політичний порядок розглядається як нормативний ідеал, виступає переважно консервативною цінністю та означає, передусім, політичну стабільність. У межах структурно-функціональних та системних підходів

категорія політичний порядок, як правило, не є самостійною, а використовується для характеристики системних якостей. Тут порядок виступає або як системно-структурна цілісність, або стабільність, або протилежність якісним змінам. У теорії раціонального вибору порядок розглядається як рівновага, синергетичний підхід аналізує процеси формування порядку із хаосу, що протікають у відкритих, складно організованих системах.

Визначено, що традиційна політична теорія розглядає проблему порядку або в ракурсі «політичного договору», що відбивається в конституціях та законах, або «морального обов'язку», частіше за все пов'язаного з релігійними настановами. Поза межами наукового дослідження залишаються два інших види порядку: порядок, заснований на розумі та раціональності, та порядок, що встановлюється шляхом «змагання та примусу» [451, р. 178].

На думку авторів методології «нового» інституціоналізму, всі різновиди політичного порядку тісно пов'язані. Політичний порядок, відповідно до такого комплексного підходу, повинен розглядатися як спільна діяльність та спілкування людей, що ґрунтується на угодах та обов'язках, раціональності та цілеполянні, змагальності та конфлікті, та конкретизується в концептах історичного, темпорального, ендогенного, нормативного, демографічного та символічного порядків [451, р. 90].

У докторській дисертації П. Панова «Політичний порядок: проблема концептуалізації та інституціоналізації» (2011р.) політичний порядок розглядається як різновид соціального порядку, інституціоналізація якого відбувається в межах гетерогенної соціальної групи макрорівня, і який дозволяє пов'язати соціальні порядки, що склалися в окремих соціальних групах мікрорівня за рахунок того, що на макрорівні виникає владний центр або декілька владних центрів, що генерують загальні моделі поведінки і культурні концепти [243].

Дослідник наголошує на тому, що категорія політичного порядку виступає «смісловим ядром» системи понять, які визначають провідні риси політичного як специфічної сфери соціальної реальності. Фундаментальна особливість категорії

політичного порядку полягає в тому, що вона засновується на поєднанні внутрішніх та зовнішніх гарантій легітимності, які забезпечують існування організованих політичних спільностей. Автором висунуто та обґрунтовано цікаве формулювання політичного порядку як відтворення інституціоналізованих політичних практик.

Цілком можна погодитися із доктором політичних наук Е. Баталовим про те, що «політичний порядок» можна визначити як «структуру системи суспільних відносин (що матеріалізується в різного роду інститутах, принципах, правилах), яка забезпечує збереження цілісності тієї чи іншої соціетальної системи — від невеликого поселення до світового суспільства в цілому» [21, с. 95]. А відтворюється цей порядок шляхом прийняття та реалізації за допомогою відповідних механізмів управлінських рішень залежно від ситуативних умов, що склалися в даний історичний період.

Українська дослідниця Т. Семенчонок у дисертації на тему «Політичний порядок як форма організації політичного життя: теоретико-методологічний аспект» (2007 р.) встановлює, що «категорія політичний порядок» розкриває нормативно-регулятивні засади політики як людської життєдіяльності та є формою організації політичного життя, побудованої на ієрархічних зв'язках політичних акторів, що формують владні відносини субординації та координації, за наявності універсальних регулятивних норм та спільного простору політичних цінностей, в якому ці норми діють». Авторка наголошує на тому, що зміст політичного порядку становить організація владних відносин на основі градації статусів політичних суб'єктів за ступенем значущості та впливовості, і створення між цими суб'єктами відносин субординації та координації. Політична ієрархія в сучасному політичному порядку є продуктом конструювання з боку держави, інших соціальних інститутів та індивідів. На думку Т. Семенчонок необхідно розрізняти формування політичного порядку в умовах моноцентричного і поліцентричного політичних просторів, де в першому випадку, пануюча група використовує державу для конструювання політичної ієрархії в конфігурації, найбільш сприятливій для реалізації її інтересів, а у другому — діють механізм

інтеріоризації проекту ієрархії в результаті дії пропаганди і агітації або механізм насильницького конструювання ієрархії, який примушує людей грати певні політичні ролі [314, с. 5-8].

На підставі аналізу сучасних визначень політичного режиму можна виділити наступні його сутнісні ознаки.

По-перше, політичний режим вирішує завдання соціальної та політичної стабілізації, він сприяє організації масштабних, макросоціальних процесів. Для досягнення поставленої мети суспільного розвитку режим потребує підтримки громадянського суспільства. До того ж, відносини влади та опозиції, громадян та держави є важливими критеріями характеристики та типології політичного режиму.

По-друге, центральною характеристикою режиму є формування та підтримка певного політичного порядку, стабільності політичної системи, приведення її елементів, структурних характеристик у впорядковану взаємодію, забезпечення їх злагодженості і координації.

По-третє, режим, є системою засобів та механізмів відтворення інституціоналізованих політичних практик — багатопартійності, політичної конкурентності, механізмів формування влади, взаємодії громадянського суспільства та держави.

Спираючись на концептуальні підходи західних і сучасних російських та українських вчених, пропонуємо власне визначення політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку, сутність якого полягає у відтворенні інституціоналізованих політичних практик. Під інституціоналізованими політичними практиками тут розуміється порядок формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечують здатність політичної системи до виконання визначених Т. Парсонсом функцій: інтеграції, ціледосягнення, адаптації та відтворення власного культурного зразку.

Переваги такого визначення полягають, по-перше, у тому, що досліджуваний феномен розглядається як система, а не просто сукупність

чинників чи принципів організації влади. По-друге, акцентується увага на головній сутнісній рисі — створенні політичного порядку, в межах якого можуть бути реалізовані основні функціональні навантаження режиму.

2.2. Методичні принципи та наукові підходи до дослідження режимних трансформацій

Для досягнення поставленої у роботі мети використовується концептуалізація сучасного політичного режиму України. У загальнотеоретичному вимірі концептуалізація означає прагнення до упорядкування та усвідомлення емпіричного матеріалу, створення гіпотез та теорій. Перші приклади концептуалізації можна спостерігати ще у міфологічних та релігійних системах знання. Спробу наукового визначення даного феномену бачимо в працях Аристотеля, саме він запропонував одне з перших трактувань концептуалізації, наголошуючи: знання є результатом упорядкованого сприйняття дійсності та практичного досвіду. В епоху Нового Часу Ф. Бекон остаточно сформулював поняття наукової концепції як знання про досліджуваний об'єкт, що ґрунтується на досвіді та емпіричних даних. У працях соціологів О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля були сформульовані процедури та методологія наукової концептуалізації, яка стала ефективним знаряддям у дослідженні соціальної реальності. Важливим етапом стало обґрунтування Дж. Міллем основних наукових методів індукції, та можливості використання позитивістської моделі концептуалізації соціального знання.

Велике значення для розвитку концептуалогічних можливостей політичної науки мали праці американських учених Д. Дюї, Ч. Пірса, У. Джеймса, Ч. Мерріама, Г. Лассуелла та інших. Предметом дослідження у працях названих авторів виступають соціально-політичні проблеми американського суспільства початку ХХ століття. Ця проблематика вивчалася шляхом накопичення та узагальнення великого масиву емпіричних даних, зокрема про електоральний

процес, формування та функціонування політичної влади та лідерства. Таким чином, продовжилася позитивістська традиція здійснення концептуалізації на підставі усвідомлення соціально-політичної реальності у багатоманітності проявів політичної поведінки. Надзвичайно важливим є те, що науковці не лише збирали факти, але й шукали концептуальні, теоретичні формулювання, які дозволяли створити прогностичний потенціал політичної науки та піднятися вище простих узагальнень проблем соціуму. Саме зусиллями вчених даного періоду була створена класична схема концептуалізації знання, сутність якої полягає у сукупності науково пов'язаних між собою термінів та понять, що мають емпиричні індикатори, сформульовані за певними правилами та стійкими процедурами дослідження.

На нашу точку зору, обов'язковою процедурою концептуалізації є теоретичне узагальнення, пошук та формулювання теорії, яка може бути формалізована у вигляді моделі або стратегії. У сукупності ці процедури складають процес концептуалізації, який дозволяє розглядати знання про політичну реальність як наукові. Виходячі із наведеного розуміння процесу концептуалізації, у роботі використовується комплекс наукових методів, які дозволяють побудувати ряд концепцій щодо вивчення трансформації політичного режиму.

З'ясування способу дій, спрямованих на розробку та удосконалення методів пізнання феномену політичного режиму, вимагає конкретизації тих засобів, які, на наш погляд, найбільш адекватно верифікують висунуту нами гіпотезу з політичною реальністю. Наведемо їх властивості і визначимо необхідність використання в роботі.

При розгляді сучасних методів дослідження, які використовувались для висвітлення проблематики політичних режимів, необхідно визначити поняття «науковий метод». У загальному розумінні науковий метод (від грец. *methodos* - шлях дослідження, вчення) представляє собою спосіб досягнення будь-якої мети, сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного пізнання дійсності; теоретично обґрунтований пізнавальний засіб, що є результатом

колективного досвіду науковців у пізнанні об'єктивної реальності. Метод складався в науці як результат осмислення яких-ось комплексних сукупностей конкретного досвіду і пов'язаний з операціоналізацією теоретичного знання. В нашому дослідженні ми будемо керуватися таким розумінням методу, згідно якому «під терміном метод розуміється свідомий спосіб досягнення результату, вирішення поставлених задач» [30, с. 26]. Метод передбачає послідовність вживаних у процесі пізнавальної діяльності дій на основі усвідомленого, чітко сформульованого і контрольованого плану. Усталений і апробований метод має свою теорію і техніку, які дозволяють встановлювати можливості і обмеження в його застосуванні.

Серед загальних методів вивчення феномену політичного режиму істотне місце в нашому дослідженні займають узяті в єдності історичний і логічний методи. Пізнання особливостей політичного режиму, за допомогою історичного і логічного методу, відбувається з точки зору його становлення, взаємозв'язку та розвитку, що виявляється у послідовній зміні одного історичного типу іншим, як правило, більш прогресивним і досконалим. У нашому дослідженні були застосовані такі різновиди історичного методу як ретроспективний метод, який дав змогу відштовхнутись від сьогодення і поступово зануритись в минулі стадії функціонування політичного режиму, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу його розвитку. Такий підхід дозволяє застосувати ще один загальнонауковий метод — моделювання, що полягає у конструюванні ситуації, яка матиме місце в майбутньому, тобто, побудувати модель майбутнього політичного режиму в тій чи іншій країні, спрогнозувати хід його розвитку. Значення історичного методу є великим, оскільки дає можливість враховувати помилки минулого, й тим самим удосконалювати політичний режим та його функціональність. Оскільки, як писав Дж. Віко, історія має циклічний характер і приречена на повторення [45].

Найбільш популярним пізнавальним засобом сучасних політологічних досліджень виступає порівняльний метод, який передбачає співставлення однорядних політичних режимів з метою виявлення їх загальних рис і

особливостей, виокремлення чинників ефективності окремих форм політичного впорядкування, винайдення оптимальних шляхів вирішення певних проблемних завдань. Використання цього модерного способу вивчення політичної реальності дало нам змогу порівняти політичні режими однакового типу та виявити їх особливості, що у свою чергу призвело до розуміння вірогідності повторення подій та їх наслідків, що мали місце в політичному режимі однієї країни, в іншій країні зі схожим політичним режимом.

За допомогою структурно-функціонального методу дослідження у нашій роботі був здійснений аналіз взаємозв'язків між рівнем громадської компетентності і ефективністю демократичних перетворень, між ступенем довіри населення до влади та його політичною активністю, між ідеологічним розмаїттям партій і репрезентативністю законодавчого органу. Для наукового аналізу політичної сфери цей метод вперше застосував відомий дослідник Г. Алмонд. Його сутність полягає у розчленуванні політичного режиму на складові частини з подальшим аналізом вивчення їх впливу на суспільство, соціальні зміни, правовий статус індивідів тощо.

Структурний функціоналізм осягає громадське життя через сукупність перманентних взаємовпливів індивідумів. Аналіз цих взаємодій вимагає, поряд із визначенням системи, в якій вони відбуваються, виокремлення її стійких структуроутворюючих елементів, як стабільних аспектів в абсолютно мінливому.

Для встановлення функціональних зв'язків та взаємовпливів складових політичного режиму в роботі використано методологічні висновки американського соціолога Т. Парсонса. Згідно принципам структурно-функціонального аналізу, категорія «структури» переважно розглядається у контексті нормативних типів поведінки, а поняття «функції» пояснює їх системне розмаїття. Апологети структурно-функціонального підходу до аналізу суспільного життя розглядають суспільство в якості системи, утвореної із стійких елементів і засобів зв'язку між ними, які постають її структурою. Кожному елементу притаманне певне функціональне навантаження, викликане необхідністю підтримки цілісності системи.

Структурно-функціональний підхід представляє суспільство як сукупність елементів і окремих позицій, що займають індивіди, та відповідних цим позиціям ролей. Т. Парсонс виділяв чотири крупних елемента суспільства: економічний, політичний, соціетальний та культурний. Завдяки структурно-функціональному підходу у науковому середовищі відбулося переосмислення політичної складової суспільства, і було започатковано становлення теорії політичних систем. Застосування аналізованого наукового підходу розширило межі аналізу політичного процесу макропоказниками та макроструктурами і створило дослідницький інструментарій, придатний для наукового кроснаціонального дослідження. Т. Парсонсом у працях «Структура соціальної дії», «Соціальна система», «Система сучасних суспільств» були закладені основи теорії соціальної дії, яка враховує раціональні та ірраціональні компоненти в інтеракціях людей. Учений намагався знайти важелі впливу суспільства на людську ірраціональність задля підтримки соціального порядку. Вирішальним чинником досягнення порядку, вважав Т. Парсонс, є самообмеження людей, добровільне визнання членами суспільства загальноприйнятої моделі поведінки та культурно-ціннісної системи.

Стабільність соціальної системи підтримується її здатністю до самоадаптації та самоінтеграції, детермінованими генезою та вдосконаленням соціальних функцій. Кожний елемент системи виявляє якості взаємозалежності та взаємовпливу із самою системою та її елементами. Життєздатність соціальної системи, на думку Т. Парсонса, підтримується наступними функціональними умовами: адаптацією, ціледосягненням, інтеграцією та відтворенням культурного зразку.

Соціальний порядок у теоретичній схемі Т. Парсонса виступає системоутворюючим чинником, для якого провідними є функції організації та об'єднання. Указана кореляція висвітлює теоретико-дієвий аспект концепції дослідника: «Найбільш загальна і фундаментальна властивість системи - взаємозалежність її частин або змінних ... Взаємозалежність є порядок у взаєминах між компонентами, які входять в систему» [251, с. 98].

Для нашого дослідження важливим виявилось те, що категорія «соціального порядку» у сучасних західних суспільствознавчих науках отримала безліч логічно пов'язаних між собою формулювань. Так, британський соціолог Л. Коен перераховує головні з них. По-перше, «порядок» обумовлює обмеження, заборони, контроль у суспільному житті; по-друге, – вказує на існування взаємозалежності в ньому: поведінка кожного індивіда не випадкова і безладна, а відбувається на взаєм або доповнює поведінку інших; по-третє, він становить елемент передбачуваності й повторюваності суспільного життя, оскільки соціальна діяльність людей можлива лише за умови усвідомлення ними взаємних очікувань; по-четверте, визначає певну гармонізацію компонентів життя соціуму, і, по-п'яте, зумовлює стійкість, більш-менш тривале збереження форм соціального існування. Аналізовані аспекти соціального порядку так чи інакше контекстуально проявляються у теорії Т. Парсонса.

Багатогранність категорії соціального порядку отримала своє відбиття у застосуванні численних наукових категорій, основними серед яких постають — «система» і «структура». Вони застосовуються Т. Парсонсом як універсальні: і для аналізу емпірично виділених об'єктів і відносин, і для опису абстрактних об'єктів. Структура, згідно Т. Парсонсу, представлена сукупністю стійких елементів будови соціальної системи, відносно незалежними від обмежених у часі та інтенсивності впливів, які надходять із зовнішнього оточення у процесі їх взаємодії. Мінлива природа таких взаємодій вимагає застосування системи динамічних процесів і механізмів між вимогами, зумовленими сталістю структури, і викликами з боку даної зовнішньої ситуації.

Екстраполюючи цей методичний підхід на феномен політичного режиму як порядку інституційних взаємодій, можемо констатувати, що динамічний аспект репрезентує функціональний аспект аналізу. Функціональні категорії, згідно Т. Парсонсу, мають із впорядкованими способами пристосовні взаємодії між усталеними зразками дії, що утворюють дану структуру, і даними властивостями навколишніх систем.

Загальний, безособово-абстрактний рівень аналізу, дозволив Т. Парсонсу стверджувати, що порядок продукується одночасно двома процесами:

з одного боку — тенденцією соціальної системи до самозбереження;

з іншого — тенденцією дотримання певних меж і сталості по відношенню до середовища (гомеостатична рівновага). Вимоги для виживання і розвитку системи усвідомлюються як функціональні передумови дій системи у багатосистемному середовищі.

Тому, доходимо висновку про те, що для свого існування і самопідтримки політичний режим повинен виконувати функції, спрямовані на підтримку усталеного політичного порядку. Широковідомо, що будь-яка система, згідно Т. Парсонсу, обов'язково включає чотири функції, що служать задоволенню вказаної потреби:

1) функцію адаптації, яка встановлює зв'язки системи з навколишнім середовищем. Пристосування до зовнішнього середовища надає можливості системі обмінюватися з ним необхідними ресурсами і трансформувати його відповідно до своїх «потреб»;

2) функцію ціледосягнення, яка визначає цілі системи, а також мобілізацію енергії та ресурсів для її досягнення;

3) функцію інтеграції, яка координує взаємовідносини складових елементів системи, що забезпечує збереження системи від радикальних змін і потрясінь;

4) латентну функцію, яка підтримує орієнтацію суб'єктів на норми та цінності системи і забезпечує необхідну мотивацію своїх прихильників.

Таким чином, політичний режим постає як «відкрита» соціальна система, яка знаходиться в стані постійного взаємообміну на «вході» і «виході» у навколишнє середовище. До того ж, така система від самого початку диференційована на різні підсистеми, які постійно залучаються до процесів взаємодії.

Розглянути політичний режим у найширшому спектрі його функціонування надав змогу системний метод наукового пізнання. Цей метод був запроваджений у політичну науку завдяки відомому американському досліднику Д. Істону.

Політичний режим є системою, що функціонує та формується завдяки зовнішнім та внутрішнім умовам і окремо від них існувати не здатен. Системний метод забезпечує цілісне сприйняття політичного режиму і всебічний аналіз зв'язків між окремими його елементами в межах цілого. За допомогою цього методу політичний режим досліджується як цілісна, складно організована система, як саморегульований механізм [424].

Пізнання феномену політичного режиму в умовах трансформації за допомогою системного методу дає змогу довести, що для життєздатності та витривалості по відношенню до стресових впливів, політична система повинна виконувати дві головні функції: по-перше, вона повинна мати здатність пропонувати суспільству нові цінності; по-друге, мати здатність примушувати суспільство та більшість його членів визнавати їх у якості обов'язкових. На думку Т. Парсонса наявність саме цих функціональних якостей вирізняє політичні системи від інших типів соціальних систем. Відповідно, ці дві якості — запропонування цінностей суспільству та відносна частота їх визнання — є істотними показниками політичного порядку.

Для конкретизації ролі політичного порядку як системи інституціалізованих політичних практик у дієвості й ефективності політичного режиму ми застосували порівняльний аналіз у вивченні формальних інститутів і розгляді реальних проявів політичної діяльності. Керуючись поглядом Г. Алмонда і Д. Пауелла на політичну систему як на сукупність ролей і їх взаємодій, що здійснюються не тільки урядовими інститутами, але і всіма структурами в їх політичному аспекті, нами досліджені формалізовані і неформалізовані політичні практики й інститути в сучасній Україні, які утворюють сукупність взаємопов'язаних ролей.

Дотримуючись положення Д. Істона про «систему, занурену в середовище», яка взаємодіє з ним, виконуючи певні ролі, Г.Алмонд і Д. Пауелл виявили достатні параметри її функціонування. Останні обумовлюються здатністю політичної системи ефективно здійснювати три групи функцій: а) функції взаємодії із навколишнім оточенням; б) функції взаємозв'язку всередині політичної сфери; в) функції збереження та адаптації системи.

Дослідження феномену політичного режиму в умовах трансформації довело, що перехід розвинених країн до інформаційних технологій, який ознаменувався масовим впровадженням комп'ютерної техніки в різні сфери життєдіяльності суспільства, сприяв використанню в аналізі соціальних систем механістичних моделей. Треба підкреслити той факт, що кібернетика відзначала схожість моделей поведінки людини з «поведінкою» машини. Зафіксований факт зумовлений тим, що системи, які самоорганізуються, повинні мати здатність самостійно реагувати на інформацію, змінювати свою поведінку або розташування. Якщо зміни ефективні і система досягає мети, то частина її енергії або внутрішньої напруги зазвичай зменшується.

Першим, хто уподібнив політичну систему кібернетичній машині, був американський політолог К. Дойч. Використавши «комунікаційний підхід» при аналізі політичної системи, учений довів, що політика є процесом управління та координації зусиль людей для досягнення визначених цілей. Актуалізація цілей та їх коригування виконуються політичною системою спираючись на інформацію щодо позиції суспільства відносно даних цілей; щодо відстані, яка віддаляє від мети; щодо результатів попередніх дій.

Використання комунікаційного підходу при з'ясуванні особливостей функціонування політичного режиму в Україні довело, що ефективність демократичних перетворень певною мірою обумовлюється якістю й обсягом інформації, що надходить із навколишнього середовища, та інформації про власний рух. Саме ці два потоки інформації використовуються під час прийняття політичних рішень щодо наступних дій на шляху до визначеної мети.

Завдяки моделі К. Дойча в нашому дослідженні була оцінена комунікативна ефективність політичного режиму в Україні. Тут критерієм дієвості ми визначили здатність політичного режиму «функціонувати як більш-менш ефективний рульовий механізм».

Основу такого механізму, на думку К. Дойча, складає діяльність уряду щодо прийняття рішень, що формуються на базі різноманітних потоків інформації. Умовно процес прийняття рішення учений розділяє на визначені етапи: на

першому етапі потоки інформації, що надходять з внутрішнього і зовнішнього середовища, фіксуються численними приймаючими блоками, там же здійснюється відбір інформації, обробка даних і їх кодування; на другому етапі інформація надходить до блоку «пам'ять і цінності», де відбувається співвіднесення її з даними про вже наявний досвід і порівняння наявних можливостей з бажаними цілями, саме тут відбувається накопичення і зберігання інформації; на третьому етапі варіанти можливого розвитку процесів в умовах руху до поставленої мети передаються далі — до центру прийняття рішень. Тут готується рішення, яке віддається для виконання блокам-виконавцям, або, інакше кажучи, «ефекторів»; на четвертому етапі після виконання команд «ефектори» інформують систему про результати реалізації рішень та про стан самої системи. На основі інформації про реальні результати попередніх дій відбувається корекція руху системи відповідно поставленим цілям. Дотримуючись принципу зворотнього зв'язку, дані про виконання рішень повертаються в систему в якості нового «входу» і піддаються обробці.

Без сумніву, відсутність постійного обміну інформацією між усіма учасниками політичного життя знижує рівень повноцінності функціонування політичної системи. Процес передачі політичної інформації, завдяки якому вона циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, а також між політичною та соціальною системами, називається політичною комунікацією.

Дослідження нами комунікативної та інформаційної відкритості влади та функціональної співпраці держави та громадянського суспільства в Україні довело, що особливого значення в політичній комунікації має обмін інформацією між керуючими і керованими з метою домогтися згоди: з одного боку, уряд за допомогою комунікації спонукає населення до прийняття своїх рішень в якості обов'язкових; з іншого, — керовані через засоби комунікації прагнуть висловити свої інтереси, щоб влада дізналася про них.

Передача інформації здійснюється різними способами. Найбільш широким каналом є засоби масової інформації: друковані (газети, книги, плакати і т. ін.) і електронні (радіо, телебачення і т. ін.). Окрім них, засобами комунікації

виступають політичні партії, групи тиску, політичні клуби, асоціації та інші організації. Важливий спосіб комунікації — неформальні (особисті) контакти лідерів держав, партій, рухів. Рух інформації від однієї частини політичної системи (наприклад, еліти) до іншої (громадян) залежить від зрілості самого суспільства. Соціокультурний, економічний і політичний розвиток суспільства визначає спрямованість інформації, її обсяги, мобільність, диференційованість залежно від соціальних груп. У розвинених країнах політична інформація адресується всім групам населення, її циркуляція не стикається з цензурою, вона функціонує на основі взаємного обміну: як від лідерів до населення, так і від громадян до влади.

Порівняльний аналіз комунікаційної складової політичних режимів засвідчив, що тоталітарним і авторитарним режимам притаманні комунікації на основі неформальних контактів «перших осіб». А сама інформація істотно диференційована за обсягом та змістом залежно від соціально-політичного статусу адресата. Недемократичні режими характеризуються нерозвиненістю засобів масової інформації, відсутністю незалежної преси, обумовлюють дозований характер і обсяги політичної інформації, повний контроль над нею з боку держави. Відмітною специфікою характеризується процес політичної комунікації в Україні. Наші аналітичні виміри відкритості та комунікативності владних органів по відношенню до громадян і суспільства загалом свідчать про неефективність і свідому обмеженість цих процесів, внаслідок чого громадяни не мають достатньої інформації про діяльність влади.

Вирішення наукового завдання нашої роботи щодо аналізу актуального стану політичного режиму в Україні зумовило використання біхевіористського аналізу, в основі якого лежить позитивістський підхід, що базується на тезі про однаковість, повторюваність й прорахованість елементів, які становлять у сукупності політичні феномени.

Найбільш відомим прикладом використання біхевіористського або соціально-психологічного методу при вивченні політичних режимів є загальновизнане дослідження німецького соціолога Т. Адорно. У творі

«Авторитарна особистість» він пов'язував виникнення та утворення політичного режиму (зокрема, авторитарного) з психологією та внутрішньою мотивацією лідера. Із застосуванням згаданого підходу французький психолог Г. Лебон у своїй праці «Психологія народів та мас» дослідив вплив поведінки людей на виникнення та функціонування політичного режиму.

Використання біхевіористського методу при вивченні особливостей політичного режиму в період трансформації зосередило нашу увагу на категоріях влади, конфлікту та процесі ухвалення рішень. За допомогою соціально-психологічного (біхевіористського) методу при дослідженні політичного режиму нами було здійснено вивчення поведінки груп і особистостей, що виконують політичну діяльність, спрямовану на досягнення того чи іншого політичного результату. Цей метод дозволив зосередитися на аналізі суб'єктивних механізмів і психологічних мотивацій політичної поведінки. Завдяки біхевіористському методу було розкрито психологічне підґрунтя (основа) виникнення політичного режиму в суспільстві, а також психологічні особливості суспільства за умов існування того чи іншого політичного режиму.

Наукове пізнання політичних інститутів значно змінилося з моменту свого зародження. Генеза наукового знання, ідей, теорій і гіпотез зумовила зміни й в принципах, способах і методах вивчення даного предмета. Численними є уявлення цього процесу як послідовної зміни наукових парадигм, при якій кожний наступний етап відкидає існуючу наукову картину світу і формує кардинально іншу за принципами і способами наукового пізнання. Подібні ідеї про формування наукового знання отримали свій повний розвиток у теорії наукових парадигм Т. Куна.

Для суспільствознавчих наук загальноновизнане знання завжди залишалося і залишатиметься ідеалом. Це пов'язано з особливостями соціальної реальності, суперечливістю та різноспрямованістю її процесів, які не завжди укладаються в універсальні теоретичні схеми і концепції. Цілком виправданим в цьому сенсі є зауваження К. Поппера про те, що в суспільних науках на перший план виходить проблема фальсифікації наукових результатів, ніж їх верифікації. Тому жоден

спосіб пізнання, жоден методологічний принцип не може претендувати на отримання єдино вірного результату. Так, внаслідок цього, в сучасній науці існує безліч різних методологічних принципів, які доповнюють один одного, і за рахунок цього компенсують свої недоліки.

Виконання наукових завдань нашого дисертаційного дослідження призвело до усвідомлення того факту, що формування методології аналізу політичних інститутів до кінця XX століття здійснювалося в рамках соціальної філософії й системи політичних ідеологій. Завдяки цьому склалися два напрями аналізу політичних інститутів, які ми можемо знайти у філософських працях, ідеологічних системах і перших наукових творах: формальний, суть якого полягає у пізнанні матеріального прояву політичних інститутів; і есенціалістський, який передбачає вивчення ідеального боку інститутів, прирівнюючи їх до нормативних явищ. Цей період позначився суперечливістю і багатовимірністю функціонування політичних інститутів, але при цьому їх вивчення обмежувалося правовими аспектами. Поступово акцент у дослідженнях зміщувався на проблеми політичної поведінки і розуміння суб'єктно-діяльнісного компонента, що призвело до послаблення уваги вчених до проблем політичних інститутів. Вагомим чинником зміни методологічних принципів пізнання політичної реальності стали, на наш погляд, особливості розвитку політичної практики, завдяки якій функціонування і зміна політичних інститутів стали основною передумовою для появи нових теорій, моделей і понять. Наприклад, сьогодні громадські групи та політичні еліти визначають соціальне замовлення на комплексні та міждисциплінарні дослідження, які б мали високі пізнавальні та прогностичні можливості.

Наразі актуальним трендом сучасної політичної науки є вивчення інституціональної структури політичного процесу. Саме це визначає ідентичність політології та відрізняє її від усіх інших суспільних дисциплін. Водночас, затребуваність досліджень політичних інститутів у соціологічному та економічному сегменті наукового знання, визначила образ сучасної науки. Інституційні, структурно-функціональні, системні та біхевіоральні методології є загальними для цих дисциплін. На основі їх об'єднання відбувається вироблення

неоінституціональної методології, головна особливість якої полягає в тому, що б на основі комплексного підходу і міждисциплінарного синтезу виробити нові наукові концепції, що мають більш досконалі гносеологічні й евристичні здібності.

Неоінституціоналізм на сьогодні ще не став цілісним науковим світоглядом із чітко вираженою методологічною програмою, оскільки існує безліч моделей і теорій, що зараховуються до даного напрямку і діаметрально протилежні за змістом. На наш погляд, сучасний неоінституціональний підхід у дослідженні політичного режиму, являє собою установку на можливість самостійно вибирати різні методи дослідження в залежності від цілей і наукових завдань дослідження. При цьому неоінституціоналізм передбачає ряд принципів та методологічних установок, які є своєрідним підсумком розвитку всього наукового знання й результуює питання, які розроблялися протягом тривалого часу в громадських дисциплінах. Їх можна сформулювати у наступному вигляді.

По-перше, у сучасних дослідженнях політичних інститутів взагалі і політичних режимів зокрема, на фоні поєднання політологічних, соціологічних та економічних підходів, пріоритет віддається економічним методам, і «метафора ринку» використовується для структурування як соціального, так і політичного простору.

По-друге, на сучасному етапі розвитку наукового знання застосовується дуальний підхід у дослідженні характеру політичних і соціальних відносин, який поєднує інституційний і біхевіористський або соціально-психологічний методи пізнання.

По-третє, усвідомлення того, що соціальна система, яка є сукупністю інститутів, сама себе відтворює і регулює, призвело до появи ідеї про те, що інститути одночасно є ендогенними і екзогенними структурами, і змінюючи навколишній світ, вони самі зазнають змін.

Аналіз становлення класичних уявлень про феномен політичного режиму, проведений у розділі 1 нашого дослідження, довів, що розвиток наукового знання від метафізичного осмислення реальності до емпіричного пошуку обумовив

спрощення погляду на соціальну реальність і конкретизацію предмета дослідження. Одночасно з тим, що механізм функціонування та взаємозв'язку політичних інститутів був детально вивчений, сутність явища залишилася недосяжною. Адекватне з'ясування сутності політичного режиму поставило перед дослідниками завдання абстрагуватися від реальності і узагальнити весь накопичений матеріал. Відповіддю на такий методологічний виклик стала поява нових концепцій, які претендують на формування цілісного сукупного погляду на політичну реальність в її інституціональному вираженні. Це стало можливим за рахунок двох моментів: по-перше, спроби створити універсальну методологію розгляду структури і механізму взаємодії; а по-друге, за рахунок пошуку єдиних підстав для створення універсальної схеми аналізу різних держав і суспільств. Таким чином, сучасна наука як ніколи близька до пізнання суспільства у всій сукупності його проявів. Але в той же час, все різноманіття реальності не вкладається в рамки, висунутих схем.

Розповсюдженою є теза про те, що прогностичні здібності наукового знання невеликі: достовірно можна вивчити досвід конкретної держави і пояснити вже здійснені події, а майбутнє передбачити практично неможливо. Але, незважаючи на існуючі проблеми, дослідження політичних інститутів є сьогодні найважливішим напрямком аналізу в зарубіжній і вітчизняній науці. Сьогодні відбувається перегляд традиційних поглядів на політичні інститути та їх функціонування, закладені основи для подальшого розвитку методології і конкретних методів пізнання політичної реальності.

У процесі виконання наукового завдання нашого дослідження щодо аналізу актуального стану політичного режиму в Україні за визначеними критеріями ми дійшли висновку, про необхідність не стільки констатації реального стану політичного режиму, скільки актуальності вироблення теоретичних положень, що позначають парадигмальний погляд на навколишню дійсність. Оскільки роль інститутів у зміні суспільства визначається низкою чинників, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, то знання та врахування цих факторів у

дослідженні політичного режиму допоможе найбільш повно відобразити їх роль і значення в політичному житті суспільства.

Отже, використання неінституціональної методології має великий евристичний потенціал, особливо для дослідження суспільств, що трансформуються. Дослідження вітчизняної та зарубіжної практики становлення суспільно-владних відносин довело, що саме у період докорінних змін у суспільстві руйнуються формальні політичні інститути, а формування нових багато у чому залежить від впливу неформальних практик та суб'єктивних впливів учасників політичного процесу. Таким чином, неінституціональні підходи дозволяють зрозуміти, як саме у суспільстві сполучаються та взаємодіють нові демократичні інститути та традиційні моделі поведінки. Тут існує певна закономірність, якщо формальні та неформальні інститути не мають протилежних, взаємовиключних характеристик, а певною мірою подібні, то можливе їх спільне функціонування і процес інституціоналізації нового політичного режиму відбувається успішно. У випадку відсутності такої подібності неформальні практики можуть суттєво спотворити, або навіть зруйнувати модернізаційні перетворення у суспільстві, про що переконливо свідчить аналіз вітчизняних практик рекрутування політичної еліти, прийняття політичних рішень, розподілу владних поноважень, проведений в розділі 3 нашого дослідження.

Основою стабільності політичного режиму з точки зору неінституціонального підходу є саме реальна інституціоналізація, а не формальне створення інституційних каркасів без відповідного змісту. Таким чином, на перший план виходить проблема конгруентності формальних та неформальних інститутів, відповідності форми та змісту політичної діяльності. Висновки неінституціоналізму про провідний вплив неформальних інститутів в умовах трансформації суспільства, неефективності та слабкої легітимності формальних структур вельми актуальні для сучасної політичної ситуації в Україні. Як наголошує відома українська дослідниця А. Колодій: «Якщо і надалі процеси формальної та неформальної інституціоналізації йтимуть у протилежних

напрямах, причому другі витіснятимуть перші, то демократичний вибір, безумовно, буде спотворений, і країна, замість демократії, прийде до зовсім іншого режиму» [137, с. 136].

Завдяки інтенсивному розвитку технологій збору, обробки і передачі інформації численні міжнародні і неурядові організації з 70-тих років ХХ століття розпочали проведення різноманітних економічних, політичних та соціологічних досліджень у масштабах усього світового співтовариства із залученням міжнародних та національних команд експертів і використанням баз даних і джерел інформації, розташованих у різних державах на всіх континентах.

Для нашого дослідження, інтерес, перш за все, представляють систематичні дослідження, в яких об'єктом аналізу є демократія та її характеристики, загальні для всієї сукупності існуючих держав. Кількісні результати таких наукових розвідок використовуються нами в якості бази емпіричних даних для вивчення характеристик сучасного політичного режиму в Україні як системи формування та відтворення в суспільстві усталених політичних практик методом, який пропонується назвати методом інституційно-співставляючого аналізу. Такий метод за відомою класифікацією політичних досліджень, як видається, може бути віднесений до неоінституціональних методів, для яких притаманна побудова теоретичних висновків на основі інтерпретації фактичного матеріалу.

Використання інституційно-співставляючого аналізу в дослідженні актуального стану політичного режиму в Україні за визначеними критеріями полягає в зіставленні інституційних характеристик політичного режиму з метою виявлення існуючих між ними взаємозв'язків і трендів впливу. Вихідними даними для такого аналізу слугують кількісні оцінки досліджуваних характеристик, отримані для більшості існуючих сьогодні в світі суверенних держав як результат міжнародних кроснаціональних досліджень. При застосуванні інституційно-співставляючого методу ключовий момент методологічного розділу нашого дослідження полягає в операціоналізації понять теоретичної гіпотези дослідження. Операціоналізація понять гіпотези визначається як «специфічна наукова процедура встановлення зв'язку концептуального апарату дослідження з

його методичним інструментарієм, яка об'єднує в єдине ціле проблеми формування понять, техніки вимірювань і пошуку індикаторів» [30, с. 6].

Теоретична гіпотеза нашого дисертаційного дослідження в концептуальному уявленні сформульована на основі раніше застосованих якісних методів дослідження різних властивостей і характеристик політичного режиму. А застосування методу інституційно-співставляючого аналізу дозволило визначити у гіпотезі дослідження конкретні характеристики політичного режиму, які підлягають аналізу з метою виявлення характеру взаємозв'язків і трендів впливу і причинно-наслідкову модель теорії, яка встановлює оцінки яких характеристик будуть розглядатися як залежні змінні, а яких як незалежні.

Ключовий момент методичного розділу нашого дисертаційного дослідження при застосуванні для його проведення даного методу полягає в інструменталізації процесу спостережень, яка в даному випадку полягає у виборі того, які конкретні дослідження і які отримані за їх результатами кількісні індикатори будуть використовуватися в якості оцінок тих чи інших характеристик політичного режиму. Звісно, що кількісні результати досліджень подаються у вигляді рейтингів, нормативних значень, тих чи інших узагальнених індексів (індекси якості державного управління, індекс сприйняття корупції, індекс економічної свободи, індекс політичних прав та інші) для всіх держав, в яких проводилося дане дослідження, а також нормативних значень індикаторів, за якими складаються узагальнені індекси.

Виконання наукових завдань нашого дослідження зумовило використання індексів якості урядування та рівня корупції Global Integrity [211], коефіцієнту Джині, що характеризує загальне розшарування населення, індексів довіри населення до головних політичних акторів та інститутів Європейського соціального дослідження [294], індексів величини гендерного розриву Global Gender Gap Report [194, 399], показника балансу протестних прогнозів Геллап Інтернешнл [278, 279], показники рівня довіри до основних політичних інститутів [330,334, 335, 406, 426, 427] і подібне.

Адекватний аналіз більшості характеристик і властивостей сучасного політичного режиму в Україні викликав необхідність застосування кількісних статистичних і якісних експертних оцінок. Тому одним із основних методичних інструментів нашого дослідження політичного режиму, стало використання експертних думок щодо ключових детермінант політико-владних відносин в Україні. Зокрема, ми використовували результати експертного оцінювання стану партійної системи України, ефективності роботи Верховної Ради [252, 254], якості прийняття політичних рішень вищими органами влади [387] і подібне.

Для підвищення об'єктивності нашого дослідження необхідно зауважити, що при використанні методу інституційно-співставляючого аналізу ключовою є проблема відповідності вимірювань у формі узагальнених індексів або індикаторів, кількісні оцінки яких отримані за результатами тих чи інших досліджень, тим характеристикам політичного режиму, які вони повинні відображати, тобто проблема валідності. При цьому валідність вимірів нерозривно пов'язана з верифікацією результатів дослідження, тобто з установленням ступеня їх достовірності, точності та обґрунтованості. Специфіка проблеми валідності і в цілому застосування методу інституційно-співставляючого аналізу полягає в тому, що, як правило, безпосередньо сам дослідник ніяких вимірів не проводить, а в якості вимірювань може використовувати тільки доступні йому результати досліджень, що проводяться міжнародними та неурядовими організаціями. Попри це, політологічне дослідження, проведене із застосуванням методу інституційно-співставляючого аналізу, повністю інформаційно відкрите, може бути оцінене і верифіковане широким колом дослідників шляхом його повторного проведення, що відповідає загальнонауковим правилами отримання нового знання.

2.3. Умови і критерії утвердження демократичного політичного режиму

Важливим аспектом дослідження демократичного режиму політичної влади виступає проблематика його ефективності як системи політичного управління суспільством. На думку італійського політолога Дж. Сарторі, науковці приділяють велику увагу «горизонтальним» дослідженням демократії як системи розповсюдження та закріплення прав та свобод громадян, в той же час «вертикальний» вимір розуміння демократії як функціональної владної структури залишається недостатньо розробленим. Ця диспропорція має бути усунута, оскільки «політика пов'язана здебільшого з підпорядкуванням, порядкуванням та координацією — по суті з ієрархічною структурою колективів», яка і створює вертикальний вимір демократії [307, с. 486].

Ми вважаємо, що головною характеристикою режиму виступає політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з усталеними у суспільстві нормами та цінностями. Особливої ваги проблема політичного порядку набуває в суспільствах, що здійснюють трансформацію політичної системи. Як наголошує С. Хантінгтон, головна проблема цього процесу — не забезпечення свободи, а утвердження законного політичного порядку, стійкість якого і стає однією з головних цінностей перехідного суспільства [365].

У сучасному світі політичний порядок стає вагомим соціально-політичною проблемою, усвідомлюється суспільством як цінність, яка потребує всебічного теоретичного аналізу (визначення сутнісних характеристик політичного порядку, створення та механізми функціонування, порівняльна характеристика та виділення принципів ефективності) та практичної реалізації. Феномен політичного порядку має комплексну природу, оскільки він складається з багатоманітності усталених практик, пов'язаних з відтворенням та здійсненням влади, створенням необхідної для цього політичної організації управління суспільством. Політичний порядок виявляється в стійкості, регулярності, повторюваності політичних акцій та інтеракцій. На думку відомого політолога Д. Ронга, порядок «складається з передбачуваності людської поведінки,

заснованої на загальних і стабільних очікуваннях. Це пов'язано з тим, що люди однаково усвідомлюють реальність, що робить можливим стабільні, повторювані та кооперативні соціальні взаємодії» [479, с. 5].

Осягнення сутнісного змісту політичного режиму і виявлення чинників якості його демократичних характеристик вимагає звернутися до аналізу тих політичних практик, що характеризують процес відтворення і реалізації політичної влади. Історично доведеним фактом є те, що творці демократичної влади — стародавні греки — чітко усвідомлювали необхідність виконання певних вимог щодо створення та підтримки демократичного політичного порядку. В їх розумінні мають бути реалізовані такі умови ефективного функціонування демократії:

1. Інтереси громадян повинні бути достатньо близькі, для того щоб можна було діяти згідно з принципом загального блага, який не суперечить особистим цілям та інтересам.

2. Спільнота громадян має бути практично однорідною за тими ознаками, які можуть призвести до політичних конфліктів і гострих розбіжностей з приводу суспільного блага. Тобто держава не може бути демократичною, якщо її громадяни не рівні у своїх економічних можливостях і не володіють рівним запасом вільного часу або існують серйозні релігійні, мовні, освітні відмінності, а також, якщо вони є представниками різних рас, культур або етнічних груп.

3. Число громадян має бути досить малим, в ідеальному варіанті менше ніж сорок-п'ятдесят тисяч (як було в Афінах). Це необхідно з трьох причин: щоб уникнути неоднорідності і дисгармонії, які можуть виникнути в результаті розширення кордонів і включення людей, які говорять на різних мовах, з різною релігією, історією і етнічною приналежністю, практично не мають нічого спільного; щоб громадяни могли вивчити своє місто і співгромадян за допомогою спостереження, досвіду і безпосереднього спілкування; щоб громадяни могли зібратися разом для суверенного правління містом.

4. Громадяни повинні брати участь у зборах і безпосередньо схвалювати закони і приймати політичні рішення.

5. Політична участь громадян має включати роботу з виконання управлінських функцій у місті.

6. Місто-держава в ідеалі повинне бути повністю незалежним. Ліги, конфедерації, союзи в деяких випадках можуть бути необхідними для захисту чи ведення війни, але вони не повинні зменшувати безумовне самоврядування держави, принижуючи верховенство народних зборів. У принципі, кожному місту слід бути самодостатнім не тільки політично, але також економічно і у військовій галузі. Звідси очевидно, що головними засадами становлення та функціонування демократичного порядку виступають національно-політична й культурна єдність, консенсус щодо основних цінностей та мотивів розвитку суспільства, реальна участь громадян у прийнятті політичних рішень [242].

Традиції аналізу демократії як системи управління соціумом продовжують і сучасні вчені. Австрійський соціолог Й. Шумпетер, наприклад, вважає, що «демократичний метод — це така інституціональна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців» [389]. У контексті такого визначення Дж. Сарторі запитує: «як ми рухаємося від цього методу до його демократичних наслідків, тобто від демократії на початку до демократії результатів?» [307, с.511].

Вирішуючи цю проблему, Й. Шумпетер сформулював умови успіху демократичного методу. Перш за все, вчений визначає власне розуміння того, що вважати успішним функціонуванням демократії: «Під «успішним функціонуванням» я маю на увазі те, що демократичний процес відтворюється без виникнення ситуацій, які штовхають до недемократичних методів, і поточні проблеми вирішуються таким чином, який визнають прийнятним всі політично значущі зацікавлені кола» [389]. Щодо чинників, які здатні забезпечити демократичну ефективність, то Й. Шумпетер наголошує на наступних:

1. «Людський матеріал політики» — люди, які становлять партійний апарат, обираються до парламенту, підносяться до міністерських постів — повинен бути досить високої якості. Це означає не тільки те, що кількість людей, що володіють достатніми здібностями і моральними властивостями, має бути досить великою.

Адже, завдяки демократичному методу відбираються кандидати не просто з усього населення, але тільки з тих його частин, для яких доступна професія політика, точніше кажучи, з тих, які виставляють на виборах свої кандидатури.

2. Друга умова успіху демократії полягає в тому, що сфера дії політичного рішення не повинна сягати занадто далеко. Допустимий її розмір залежить від загальних обмежень демократичного методу, а також кількості питань, які уряд може успішно вирішити в умовах постійної напруженої боротьби за своє політичне існування.

3. Третя умова полягає в тому, що демократичний уряд у сучасному індустріальному суспільстві повинен мати можливість контролювати у всіх сферах державної діяльності — незалежно від того, наскільки вони численні, — добре підготовлену бюрократію, яка має високий статус та історичні традиції, що володіє сильно розвиненим почуттям обов'язку й почуттям честі мундира. Існування такої бюрократії — головна відповідь на заперечення проти уряду дилетантів.

4. Четвертий набір умов можна підсумувати виразом «демократичний самоконтроль». Демократичний метод не може працювати до тих пір, поки всі групи, які мають значення в даній країні, згодні прийняти будь-яку законодавчу міру, якщо вона включена в збір законів, і всі розпорядження, видані законною владою. Але демократичний самоконтроль означає щось більше. Демократичний уряд буде працювати щонайкраще тоді, коли всі значущі інтереси практично однакові не тільки у своїй відданості країні, але також у лояльності основним принципам існуючого суспільства. Коли ці принципи піддаються сумніву і виникають проблеми, які розколюють націю на два ворожих табори, демократія працює в невідповідних умовах. І вона може зовсім припинити працювати, як тільки люди перестають бачити основу для компромісу між інтересами і ідеалами, про які йде мова.

Тож, демократичний метод знаходиться в несприятливих умовах у неспокійні часи. Насправді, «демократії всіх типів одноставно визнають, що бувають ситуації, коли розумніше відмовитися від конкурентного лідерства і

прийняти монопольне» [389]. Такими чином, Й. Шумпетер успішність свого демократичного методу ставить у залежність від таких характеристик, як національна злагода, якість політичної еліти, суспільна диференціація та запобігання надмірній політизації соціуму, ефективний контроль за бюрократією [389].

У свою чергу, Дж. Сарторі також запропонував бачення процесу досягнення «демократії результатів». Основним він вважає дотримання «Принципу Фридріха» (або правила) «передбачених реакцій». Це правило по відношенню до аналізу демократії можна сформулювати так: обрані урядовці, що домагаються перевиборів (на конкурентній основі), ухвалюючи рішення, зважають на передбачення (сподівання), як виборці реагуватимуть на їх рішення. Отже, правило передбачених реакцій забезпечує зв'язок між початком і результатом, між процедурою і наслідками [307, с. 506].

Застосування цього правила дасть змогу створити «демократію зворотного зв'язку». Важливою складовою такої моделі демократії є співвідношення горизонтальних та вертикальних вимірів. У цьому контексті на перший план висувається питання відношення більшостей та меншостей. Сарторі наголошує, що виборча демократія за типових умов підсумовує горизонтальну схему демократії, а вертикальним супроводом або перетворенням, є представницька демократія. Тут виникає важливе питання, як урядування більшості стає врешті-решт урядуванням меншості [307, с. 487].

Відносини більшості і меншості набувають трьох великих, зумовлених контекстом, сукупностей значень:

- конституційної;
- виборчої;
- суспільної.

У конституційному контексті увагу зосереджено на меншостях, а не на більшостях. А точніше, проблема, яка виходить на перший план у цьому плані,

полягає в тому, що меншість або меншості повинні мати право опиратися, право на опозицію. Таким чином, зазначає Дж. Сарторі:

По-перше, принцип більшості ставить нас перед проблемою захисту меншостей. Цей захист, передусім, конституційна проблема.

По-друге, принцип більшості постає перед проблемою формування урядової більшості.

По-третє, принцип більшості може поглиблювати суспільну тиранію, легітимізуючи її [307, с. 488].

Так само як і Й. Шумперер, Дж. Сарторі велику увагу приділяє забезпеченню якості політичної еліти, що формується під час виборів. Учений зазначає: «Те, що вибори мають бути підпорядковані функції віддзеркалення суспільства, — цілком законна вимога. А те, що вибори мають бути підпорядковані певній функції відбору, — вимога, на мою думку не менш законна». І продовжує: «Адже демократія, що поступається перед неминучістю безвартісного лідерства, поганого добору, — це така демократія, що врешті-решт і сам демос визнає, що її не варто підтримувати» [307, с. 497-498].

Таким чином, одна з провідних проблем демократичної ефективності полягає в тому, що зміст політичних виборів зводиться лише до простого акту голосування. У такому випадку обрані представники влади — це просто особи, які в результаті голосування пройшли на посади, а не «відібрані» найкращі представники свого народу. Здійснюючи в себе демократію, обумовлену як виборна поліархія, ми майже не враховуємо необхідність забезпечення функціональності системи, тому що суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а тільки демократичність способу їхнього досягнення. Демократична політика, так само як і решта суспільних процесів, повинна ґрунтуватися не тільки на кількісних підрахунках голосів, але й на якісному відборі кандидатів. Тому, робить висновок Дж. Сарторі, демократія повинна являти собою селективну, тобто засновану на вибірковості, поліархію.

Якщо погодитися на таке визначення демократії, то постає питання, а як же впишеться в нього поняття рівності, і на яких підставах повинен проводитися

відбір до структур вертикальної демократії? Тут Дж. Сарторі посилається на Ш. Монтеск'є, який писав, що «принцип демократії псується не тільки тоді, коли втрачається дух рівності, але й тоді, коли затверджується дух граничної рівності і кожний хоче бути рівним з тими, кого він вибирає собі в правителі» [214]. Таким чином, додавав Монтеск'є, «демократія повинна уникнути двох крайностей: духу нерівності, що веде до правління однієї людини, і духу граничної рівності, що веде до деспотизму однієї людини». Демократична рівність в суспільстві повинна забезпечувати «рівняння» на найкращі показники професійності, людяності, талановитості. Відповідно до цього, наведене вище визначення демократії можна доповнити і сформулювати таким чином: «демократія повинна являти собою селективну поліархію на підставі достоїнств».

Структурна складність демократії проаналізована також в працях професора Європейського університету у Флоренції, політолога Ф. Шміттєра, який визначає: «Сучасна демократія — це складна мережа інститутів з різноманітними каналами представництва та центрами владного прийняття рішень. Її найголовніша складова — громадянство (підданство) — не зводиться лише до періодичного голосування на виборах. Громадянство може виражатися й у впливі на підбір кандидатів, і в участі в асоціаціях або рухах, і в зверненні до влади, і в нетрадиційних акціях протесту тощо. Так само і відповідальність влади забезпечується не тільки традиційними механізмами територіальних виборчих округів і законодавчими процедурами. Вона може реалізовуватися і в обхід їх, безпосередньо фокусуючись — через функціональні канали або за допомогою процесів торгу — на виборних чи призначених посадових особах усередині державного апарату» [386, с.17].

Дослідник робить висновок, що демократію слід розглядати не як монолітний «режим», а як сукупність «окремих режимів», кожен із яких інституціоналізований навколо своєї особливої ділянки суспільства для представлення тієї чи іншої соціальної групи та вирішення властивих їй конфліктів. У межах такого роду особливих режимів і відбувається конкуренція і об'єднання партій, асоціацій, рухів, територій і всіляких клієнтел в їх боротьбі за

державні посади і вплив на політичний курс країни. Владні органи, що відрізняються один від одного за своїми функціями і рівнями, взаємодіють з їх представниками і мають законні підстави заявляти про свою відповідальність перед особливими групами інтересів (та спрямувань) громадян.

Здійснення структурно-функціонального аналізу демократії дозволяє вченим зробити висновки про її сутнісні критерії. Так, американський професор П. Меркл виділяє чотири основних структурних атрибути або критерії демократії:

1. Загальнопоширена законність, заснована на підтвердженні її народом у ході періодичних регулярних виборів, в результаті чого основну роль в ухваленні рішення відіграють всенародно обрані представники законодавчої та виконавчої влади.

2. Конкуруюча політика, під якою маються на увазі змагальні вибори, а також процес представництва з метою забезпечити передачу волі народу і її виконання.

3. Роль партій, що розглядаються як основний механізм формування та забезпечення волі народу, його усвідомленого вибору та впливу на уряд.

4. Громадянські, політичні та соціальні права, на яких ґрунтується сучасна демократія [204, с. 141-142].

Окрім зазначеного, американський учений наголошує на важливості адаптивних та соціально-економічних засад демократії. Він пише, що у якості соціально-економічної характеристики демократії може виступати її вміння пристосовуватися до найрізноманітніших умов. Демократичні країни відрізняються відносним багатством. У таких країнах значні витрати спрямовуються на розвиток освіти та охорони здоров'я. Для демократії характерні зміни в соціальній структурі суспільства: зростання числа кваліфікованих робітників, що призводить до посилення ролі профспілок, а також соціал-демократичних партій, збільшення числа працівників, зайнятих у сфері обслуговування.

Демократичні країни відрізняються також незначним розривом у доходах різних верств суспільства, працівників різних сфер економіки, між містом і селом,

перерозподілом фінансових коштів за допомогою податкової політики для зменшення наявних диспропорцій, високою грамотністю населення, доступом до політичної інформації за допомогою засобів масової комунікації. Соціально-економічні показники є важливими при побудові демократичного ладу, проте основу демократії завжди становили демократична політична культура, міцні демократичні переконання і уподобання.

Підсумовуючи свої міркування, П. Меркл виділяє основні умови існування міцних демократій: звільнення громадянського суспільства з під тягара диктатури, почуття національної єдності, відсутність соціальних конфліктів, розробка надійної, дієвої конституції, яка може пристосовуватися до мінливих обставин [204, с. 152-153].

Проблема успішності демократії як системи політичного управління стала предметом дослідження відомого американського політолога Т. Карозерса. На ґрунті дослідження досвіду сучасних демократичних перетворень науковець запропонував п'ять чинників, які на його думку, відіграють особливу роль:

- рівень економічного розвитку: говорячи узагальнено, чим багатша країна, тим більша ймовірність успішного завершення демократичних перетворень;
- концентрація джерел національного багатства: країни, добробут яких формується переважно за рахунок високої концентрації його джерел на їх території (наприклад, родовища нафти або інших мінеральних ресурсів), стикаються в процесі демократизації зі значними труднощами;
- відмінності на основі групової ідентичності: в країнах, населення яких ділиться за етнічними, релігійними, племінним або клановим ознаками, демократизація найчастіше проходить важче, ніж в більш однорідних соціумах;
- історичний досвід політичного плюралізму: в країнах, що практично не мали досвіду політичного плюралізму, демократизація в більшості випадків проходить важче, ніж там, де плюралізм існує;

- недемократичне оточення: країни, розташовані в регіонах або субрегіонах, де всі або майже всі інші держави не є демократичними, як правило, більшою мірою чинять опір процесу демократизації, ніж країни, оточені більш демократичними сусідами [124]. Зазначені фактори не є неодмінними умовами, без виконання яких демократизація не може йти активно, швидше вони або сприяють, або перешкоджають процесам демократизації. Їх слід сприймати саме як фактори, що полегшують або ускладнюють демократизацію, а не як гарантію успішного завершення демократичних перетворень.

Ученими використовується широкий комплекс методів для оцінки стану та функціонування різних інститутів та механізмів демократії. Продуктивним вирішенням цієї проблеми може стати пошук ключових характеристик політичної системи, які б універсально та об'єктивно відображали функціонування провідних інститутів демократії.

Розвиваючи такий підхід, російський дослідник Ю. Нісневіч, пропонує визначати демократію як форму організації державних та політичних порядків; політичний режим, що реалізує на практиці властиві демократії політичні та державні порядки. Пошук сутнісних критеріїв ефективності демократії достатньо ґрунтовно представлений в працях Р. Даля, який запропонував перелік державно-політичних порядків, що складають поліархічну демократію. У першу чергу вони стосуються принципів формування владних органів та діяльності громадян, їх взаємодії з державною владою. В той же час, учений наголошує, що окрім інституціональних складових для реалізації демократії потрібно створити і відповідні засади безпосереднього функціонування державної влади [224].

Однією з таких необхідних засад у багатьох дослідженнях сучасної демократії виступає «демократична підзвітність влади по відношенню до громадян», «відповідальність уряду перед народом». Тому, як наголошує Ю. Нісневіч, вдається продуктивним залучити до складу політичних та державних порядків поліархічної демократії відповідальність та підзвітність влади перед народом. Звичайно, головним засобом забезпечення відповідальності та підзвітності влади виступають регулярні, конкурентні та чесні вибори, але

відповідальність влади повинна зберігатися і в міжелекторальні періоди. Для цього повинні функціонувати такі механізми як контроль з боку опозиції, громадянський контроль, різноманітні форми співпраці влади та суспільства. Головною умовою реалізації таких механізмів на практиці виступає комунікативна та інформаційна відкритість усіх органів державної влади, саме ці характеристики здатні виступати інституціональною основою підзвітності та відповідальності влади, функціонування зворотних зв'язків та партнерської взаємодії держави та народу.

Окрім відкритості, провідною умовою втілення на практиці відповідальності та підзвітності влади, виступають, на думку Ю. Нісневіча, такі процеси як функціонально-ієрархічний та функціональний розподіл і децентралізація влади. Особливу роль у вертикальній децентралізації влади відіграє місцеве самоврядування та розширення дієздатності територіальних громад. При умові, коли політико-державні порядки не реалізуються в практичному житті, відбувається згортання політичної, соціально-економічної та інформаційної конкуренції, а на перший план у якості основи функціонування держави виступає корупція. Це обумовлено тим, що лише за умов якісного функціонування демократичних порядків можливий постійний громадянський контроль за діяльністю влади, що є провідним механізмом протидії корупції [225].

Виходячи з цього, Ю. Нісневіч пропонує використовувати рівень розповсюдження корупції в публічній сфері у якості індикатора якості реалізації політичних та державних порядків поліархічної демократії. Такий висновок автор підкріплює характеристикою Т. Карозерса одного з квазідемократичних режимів «безплідного плюралізму»: «В цілому політика розглядається як застійна корумпована зона панування еліти, від якої країна не бачить нічого доброго, і яка, відповідно, не заслуговує на повагу. Держава залишається незмінно слабкою. Уряди, що змінюють один одного не здатні досягти прогресу у вирішенні суспільних проблем — від злочинності та корупції до охорони здоров'я, освіти та добробуту суспільства в цілому» [125].

Погоджуючись з Ю. Ніснєвічем в аспекті важливості протидії корупції для якісного функціонування демократичних інститутів, необхідно висловити певні застереження проти абсолютизації цього індикатора. Відомо, що боротьба з корупцією може здійснюватися (і достатньо ефективно) не лише демократичними, але й авторитарними, або навіть і тоталітарними методами. Прикладом того може слугувати практика сталінського режиму СРСР або Китаю. Тому, доцільним видається, використовувати показник розповсюдження корупції в публічній сфері у комплексі інших індикаторів ефективності демократичної влади.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна запропонувати наступні умови забезпечення та підтримки політичного порядку демократичного режиму:

- регулярні, вільні та конкурентні вибори посадових осіб, що забезпечують не лише демократичність обрання, але й професіоналізм обраних;
- комунікативна та інформаційна відкритість влади, функціональна співпраця держави та громадянського суспільства;
- автономія громадянських організацій та асоціацій, гарантування та реалізація прав й свобод людини;
- відповідальність та підзвітність влади перед народом, верховенство правового закону та створення системи протидії корупції;
- децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування, функціональний розподіл повноважень на різних рівнях політичного управління.

Вищезазначене обумовлює необхідність детального вивчення і знання методик проведення досліджень для визначення за їх результатами індексів або критеріїв як максимально валідних показників, що відображають досліджувані характеристики політичного режиму в Україні.

Тому, для виконання наукових завдань нашого дослідження взагалі, і для визначення певних оціночних критеріїв демократичної ефективності політичного режиму в Україні зокрема, великої ваги набули кількісні методи пізнання. За допомогою вказаних методів вдалося більш чітко структурувати основні

показники формування та функціонування політичного режиму, здійснити його типологію й спрогнозувати напрямки розвитку. Особливо плідними в даному відношенні стали проекти «Політія», що здійснюються з 1960-х років ХХ століття американськими політологами Г. Екстайном та Т. Гурром. Головним завданням цих наукових досліджень виступає з'ясування чинників сталості політичних режимів.

Для нашого дослідження особливо цінним виявився підсумок про те, що такий важливий чинник як ефективність політичних рішень безпосередньо впливає на легітимність політичних режимів та знижує вірогідність внутрішньополітичних конфліктів. Наступним ціннісним моментом в рамках цього проекту, який спрямував наші пошуки щодо критеріального відображення ефективності політичного режиму в Україні стала теорія конгруентності Г. Екстайна, сутність якої полягає в тому, що ефективність політичного управління визначається конгруентністю (відповідністю) моделі політичної влади та моделей соціального володарювання. Якщо відносини на особистісному, громадянському та професійному рівнях ґрунтуються переважно на авторитарних засадах, то у суспільстві наберуть розповсюдження недемократичні зразки поведінки, і, відповідно, демократія в такій країні не буде стабільною [211].

Наукову цінність для виконання поставлених наукових завдань дослідження має також і проект «Політія IV» під керівництвом М. Маршалла. В межах реалізації цього проекту Центром міжнародного розвитку та управління конфліктами при Університеті Меріленда та Центру глобальної політики при Університеті ім. Джорджа Мейсона показники дослідження політичних режимів були суттєво доповнені та розширені. Особливість цього проекту полягає в дослідженні впливу політичних інститутів та структур на перспективи розвитку режиму [466]. До показників, що характеризують рівень демократичного розвитку було віднесено:

1. Механізми рекрутування представників виконавчої влади: інституціональні процедури передачі влади.

2. Рівень конкуренції в процесі рекрутування представників виконавчої влади: ступінь використання виборності при заміщенні державних посад.

3. Ступінь відкритості процесу рекрутування представників виконавчої влади: можливість отримання посад для тих, хто не входить до правлячої еліти.

4. Обмеження використання виконавчої влади.

5. Механізми регулювання політичної участі: розвиненість інституціональних структур, що забезпечують представництво інтересів на політичному рівні.

6. Змагальність політичної участі: можливість доступу до інституціональних структур для тих, хто не входить до політичної еліти.

Значні можливості для організації нашого наукового дослідження політичного режиму були знайдені в межах наукових проектів Хельсингського університету під керівництвом Т. Ванханена. Результати цих досліджень були опубліковані в книгах «Виникнення демократії: порівняльне дослідження 119 країн в період з 1850 по 1979 рр.» (1984 р.), «Процес демократизації: порівняльне дослідження 147 країн в період з 1980 по 1988 рр.» (1990р.), «Перспективи демократії: дослідження 172 країн» (1997 р.), «Демократизація у 2000 р.: казуальний аналіз 170 країн» (2000-2002 рр.) та ін.

Особливо цінним для нашого аналізу виявилось те, що основною метою цих масштабних досліджень було формулювання чинників рівня демократичного розвитку. Так, провідним чинником, на думку Т. Ванханена та його колег, виступає система розподілу ресурсів в суспільстві, оскільки боротьба за владу здійснюється з метою доступу до ресурсів. Відповідно, якщо ресурси зосереджені в руках однієї групи, то політичний режим буде авторитарним, якщо ресурси мають горизонтальне розподілення між декількома центрами владного впливу, то політичний режим зможе набувати демократичних ознак. Таким чином, зазначає фінський політолог Т. Ванханен: «Демократія означає, що народ і групи людей вільні змагатися за владу і що носії влади обрані народом і відповідальні перед ним» [477, р. 15].

Ґрунтуючись на концепції Р. Даля, Т. Ванханен використав дві змінні: політичну участь і політичну конкуренцію і трансформував їх у два кількісні індикатори для виміру демократії: 1) рівень конкурентності (К) - частка голосів, отриманих опозиційними партіями на парламентських або президентських виборах; 2) рівень електоральної участі (У) — частка населення, що брала участь в голосуванні. Рівень конкурентності визначається по долі голосів, отриманих невеликими партіями на виборах. Другий індикатор визначається по долі населення, що реально брала участь в голосуванні.

Показником розвитку конкуренції вважається відсоток голосів, або місць в парламенті, що отримані усіма партіями, відносно до партії-лідера (100% мінус доля партії-лідера). Показником участі виступає відсоток тих, хто проголосував на виборах по відношенню до загальної чисельності населення (в межах тих самих виборів). На ґрунті показників конкуренції та участі Т. Ванханен сформулював індекс демократизації (ID), який розраховується за формулою: $ID = (P \times C) / 100$. У якості мінімальних обов'язкових до демократії були введені наступні показники: 10% для P, 30% для C і 5 для сукупного ID. Якщо хоч один з цих мінімумів не досягнутий, то режим не може вважатися демократичним. Т. Ванханен наголошує, що рівень демократичності та розподілу ресурсів далеко не вичерпується названими показниками. Відносини між такими феноменами конкретизуються також широким розповсюдженням інтелектуальних та економічних ресурсів в країні. Отже, політичний режим може бути визначений як конкурентна взаємодія політичних акторів щодо розподілу ресурсів влади. Демократизація режиму відбувається за умови, що владні ресурси горизонтально розподілені, та жодна група не в змозі придушувати політичних конкурентів та підтримувати власну гегемонію.

Не менш корисними для вивчення рівня демократичної ефективності політичного режиму в Україні стали розробки у галузі вивчення політичних режимів запропоновані німецьким Фондом Бертельсманна, що розробляє глобальні політичні проекти. Однією з найбільш відомих розробок Фонду є індекс трансформації Бертельсманна (ІТБ), створений на основі порівняльного

аналізу рівня розвитку демократії та ринкової економіки, а також якості політичного управління у 119 країнах світу. Успішність демократичної трансформації політичного режиму, зокрема, визначається на основі таких критеріїв: суверенність; політична участь; верховенство закону; стабільність політичних інститутів; політична та соціальна інтеграція суспільства. Рівень успішності управління визначається на ґрунті таких чинників, як здатність політичних акторів до маневрування та досягнення консенсусу; ресурсна ефективність; взаємодія з зовнішнім середовищем. Рівень складності політичного управління розраховується на основі шести індикаторів: структурні умови, традиції громадянського суспільства, інтенсивність конфліктів, рівень освіти населення, економічні показники країни та роль інститутів [476].

Важливим інструментом для нашого наукового пошуку виступив також індекс демократії, розроблений у межах проекту «Ліберальні інститути» Центру вивчення демократичного управління при Університеті Іллінойсу. Тут визначені 13 груп показників, що визначають названий індекс:

1. Суверенна представницька держава (наявність демократичних інститутів, їх реальний суверенітет).
2. Відкритість еліти (вимоги до кандидатів, партійне та виборче законодавство, рівень самостійності опозиційних партій).
3. Структура електорального процесу.
4. Залученість громадян до електорального процесу (явка виборців, критерії громадянства).
5. Свобода виборів (ступінь утисків та впливів на виборців).
6. Чесність виборів (рівність голосів, правило більшості та ін.).
7. Інформаційна відкритість виборів (свобода ЗМІ, зібрань та ін.).
8. Змагальність виборів (характер електоральної конкуренції на виборах представників законодавчої та виконавчої влади).
9. Потенціал законодавчих органів (незалежність, фінансування та ін.).
10. Потенціал бюрократії (рівень корупції, витрати на управління та ін.).
11. Обмеження виконавчої влади (законодавчі, громадянські);

12. Громадянські традиції (патріотизм, довіра до влади та ін.).

13. Традиції еліт (прихильність до демократичних цінностей, толерантність та ін.) [204].

Для повноти і підвищення рівня верифікації дисертаційного дослідження нами було проаналізовано також систему комплексних індексів демократизації політичного режиму, що були розроблені російськими вченими у проекті «Політичний атлас сучасності». Серед інших заслуговує на увагу індекс інституціональних засад демократії, спрямований на фіксування необхідних засад та умов участі громадян у вирішенні питань, що стосуються їх інтересів. Індекс визначає ступінь укорінення в суспільстві інституційно-процедурних механізмів, що сприяють демократичному розвитку: конкурентних політичних практик, традицій політичної участі та обмеження виконавчої влади, можливостей для впливу на формування представницької влади, конституційності (гри за правилами) тощо. На наш погляд, специфіка цього індексу по відношенню до інших індексів демократії і свободи (індекси Т. Ванханена, Т. Гурра, «Freedom House» та ін.) полягає у мінімалістському підході до демократії, тобто в урахуванні не реального впливу громадян на вирішення політичних питань, а лише умов, що забезпечують ефективність такого впливу [202]. «Враховуючи переваги і недоліки існуючих індексів демократії, індекс інституціональних основ демократії складався на основі поєднання якісних і кількісних змінних. Ще раз відмітимо, що вибрані нами змінні характеризують підстави двох базових параметрів демократичного правління Роберта Даля: змагальності і включеності» [203].

Таким чином, проведений аналіз якісних та кількісних вимірів ефективності демократичного політичного режиму дозволяє зробити висновок, що разом з достатньо ґрунтовним вивченням механізмів формування влади та системи відносин між владою та суспільством, недостатньо розробленими залишаються такі важливі аспекти, як:

- специфіка формування владних моделей на різних рівнях політичного режиму;

- системна відповідність національного, регіонального та субрегіонального рівнів політичного режиму;

- проблема балансу горизонтальних та вертикальних вимірів розподілу політичних ресурсів між суб'єктами політичної взаємодії.

Спираючись на необхідність дослідження визначеної проблематики було розроблено систему показників та критеріїв дослідження політичного режиму, яка включає в себе:

I. Відкритість та суверенність

1. Конституціоналізм.
2. Наявність та стабільність демократичних інститутів, їх реальний суверенітет.
3. Інституціональна та сутнісна легітимність.
4. Політична та громадянська інтеграція суспільства.
5. Відкритість еліти (вимоги до кандидатів, партійне та виборче законодавство, рівень самостійності опозиційних партій).

II. Конкурентність

1. Механізми рекрутування представників влади: інституціональні процедури передачі влади.
2. Рівень конкуренції в процесі рекрутування представників влади: ступінь використання виборності при заміщенні державних посад.
3. Ступінь відкритості процесу рекрутування представників влади: можливість отримання посад для тих, хто не входить до правлячої еліти.

III. Ефективність

1. Здатність політичних акторів до компромісів, угод та досягнення консенсусу.
2. Ресурсна ефективність; взаємодія з зовнішнім середовищем.
3. Інтенсивність конфліктів.
4. Потенціал законодавчих органів (незалежність, фінансування та ін.).
5. Потенціал бюрократії (рівень корупції, витрати на управління та ін.)
6. Обмеження виконавчої влади (законодавчі, громадянські).

7. Традиції еліт (прихильність до демократичних цінностей, толерантність та ін.)

IV. Участь

1. Механізми регулювання політичної участі: розвиненість інституціональних структур, що забезпечують представництво інтересів на політичному рівні.

2. Змагальність політичної участі: можливість доступу до інституціональних структур для тих, хто не входить до політичної еліти.

3. Залученість громадян до електорального процесу (явка виборців, критерії громадянства).

4. Громадянські традиції (патріотизм, довіра до влади та ін.).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження сучасних підходів і методологічних основ визначення політичного режиму дало змогу дійти висновку, що поняття політичний в контексті режиму, на відміну від державного, є повнішим, оскільки містить у собі сукупно державний режим (як конституційно закріплену форму територіальної організації влади та державного самовизначення народу) і недержавні інституції та політичні відносини громадянського суспільства.

Проведене дослідження наукових підходів до категоризації політичного режиму дозволяє зробити висновок, що достатню обґрунтованість цей феномен надбав як сукупність методів, засобів та прийомів здійснення влади, тоді як системні характеристики ефективності та результативності суспільно-владних відносин не отримали відповідного пояснення. Спираючись на численні розробки і науково-теоретичні надбання щодо феномену політичного режиму, з'ясовано, що головною характеристикою режиму виступає політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику у такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з вже прийнятими у суспільстві нормами та цінностями. В

сучасних політичних системах та ідеологічних конструктах політичний порядок розглядається як нормативний ідеал, виступає переважно консервативною цінністю та означає, передусім, політичну стабільність.

Тому важливою методологічною новацією є розгляд політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку, сутність якого полягає у відтворенні інституціоналізованих політичних практик. Під інституціоналізованими політичними практиками тут розуміється порядок формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечують здатність політичної системи до виконання визначених Т. Парсонсом функцій: інтеграції, ціледосягнення, адаптації та відтворення власного культурного зразку. Переваги такого визначення полягають, по-перше, у тому, що досліджуваний феномен розглядається як система, а не просто сукупність чинників чи принципів організації влади. По-друге, акцентується увага на головній сутнісній рисі — створенні політичного порядку, в межах якого можуть бути реалізовані основні функціональні навантаження режиму.

Вважаємо, що умовами забезпечення та підтримки політичного порядку демократичного режиму є наступні: регулярні, вільні та конкурентні вибори посадових осіб; комунікативна та інформаційна відкритість влади; автономія громадських організацій та асоціацій, гарантування та реалізація прав й свобод людини; відповідальність та підзвітність влади перед народом, верховенство правового закону та створення системи протидії корупції; децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування, функціональний розподіл повноважень на різних рівнях політичного управління.

Досягнення поставленої у роботі мети опановується шляхом концептуалізації сучасного політичного режиму України, яка передбачає упорядкування та усвідомлення емпіричного матеріалу і створення гіпотези, адекватної сучасним теоретико-прикладним розробкам вказаного феномену. Серед загальних методів вивчення феномену політичного режиму були використані: узяті в єдності історичний і логічний методи, за допомогою яких

відбулося пізнання особливостей феномену політичного режиму; моделювання — для конструювання моделі майбутнього політичного режиму й прогнозування його розвитку; порівняльний метод для зіставлення політичних режимів однакового типу в різних історичних умовах для виявлення вірогідності повтору негативних наслідків; застосування структурно-функціонального методу при аналізі політичного режиму послугувало на користь нашої гіпотетичній посилці про те, що для свого існування і самопідтримки політичний режим виконує функції, спрямовані на підтримку усталеного політичного порядку; системний метод наукового пізнання дав змогу довести, що для життєздатності та витривалості по відношенню до стресових впливів, політичний режим має характеризуватися двома головними функціями: здатністю пропонувати суспільству нові цінності; здатністю примушувати суспільство та більшість його членів визнавати їх у якості обов'язкових, що є істотними показниками політичного порядку; метод порівняльного аналізу у дослідженні формалізованих і неформалізованих політичних практик й інститутів у сучасній Україні; за допомогою комунікаційного підходу була оцінена комунікативна ефективність політичного режиму в Україні; біхевіористський метод дозволив здійснити вивчення поведінки груп, класів, мас і особистостей, що виконують політичну діяльність в Україні.

Вивчення численних науково-методологічних і прикладних досліджень політичного режиму призвело до виокремлення неінституційної методології в якості основи для побудови авторської гіпотези та критеріїв виміру результатів дослідження. Сутність авторської інтерпретації неінституційної методології полягає у свідомому самостійному виборі методів пізнання в залежності від цілей і наукових завдань дослідження. В процесі формулювання гіпотези дослідження ми дійшли висновку, про необхідність не стільки констатації реального стану політичного режиму, скільки актуальності вироблення теоретичних положень, що позначають парадигмальний погляд на навколишню дійсність.

Тому цілком виправданим є застосування у нашому дослідженні новітніх методів пізнання політичних практик, що становлять основу порядку сучасного

політичного режиму. Для роботи, інтерес, перш за все, представляють систематичні дослідження, в яких об'єктом аналізу є демократія та її характеристики, загальні для всієї сукупності існуючих держав. Кількісні результати таких наукових розвідок використовуються нами в якості бази емпіричних даних для вивчення характеристик сучасного політичного режиму в Україні як системи формування та відтворення в суспільстві усталених політичних практик методом, який пропонується назвати методом інституційно-співставляючого аналізу. Використання інституційно-співставляючого аналізу в дослідженні актуального стану політичного режиму в Україні за визначеними критеріями полягає в зіставленні інституційних характеристик політичного режиму з метою виявлення існуючих між ними взаємозв'язків і трендів впливу. Вихідними даними для такого аналізу слугують кількісні оцінки досліджуваних характеристик, отримані для більшості існуючих сьогодні в світі суверенних держав як результат міжнародних кроснаціональних досліджень.

Отже, теоретична гіпотеза нашого дисертаційного дослідження в концептуальному уявленні сформульована на основі раніше застосованих якісних і кількісних методів дослідження різних властивостей і характеристик політичного режиму. Побудова гіпотетичного уявлення сутності політичного режиму призвело до виокремлення недостатньо розроблених важливих аспектів прояву ефективності форм реалізації влади, таких як специфіка формування владних моделей; системна відповідність рівнів політичного режиму; проблема балансу горизонтальних та вертикальних вимірів розподілу політичних ресурсів. Задля підтвердження відповідності об'єктивній дійсності авторської гіпотези і виконання мети і завдань роботи нами було розроблено систему показників та критеріїв дослідження політичного режиму, яка включає в себе відкритість та суверенність, конкурентність, ефективність, політичну участь.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ВІДКРИТОСТІ ТА КОНКУРЕНТНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Виходячи із запропонованої у попередньому розділі системи якісних критеріїв демократичного політичного режиму, вважаємо, що найважливішою його характеристикою виступає рівень відкритості та конкурентності. Центральним елементом політичного режиму є інститути влади, механізми розподілу повноважень між ними, а також практики легітимації, рекрутування політичної еліти та передачі влади.

Така проблематика потребує використання інституціонального, інституціонально-співставляючого, історичного і структурно-функціонального методів для вивчення процесів формування сучасних аспектів розвитку функціональної взаємодії політичних інститутів, демократичних засобів легітимації політичної влади та аналізу політичних ліфтів в сучасному українському суспільстві.

3.1. Функціонування демократичних політичних інститутів влади та механізми розподілу повноважень і взаємодії

Ми визначаємо, що оцінка рівня конкурентності та відкритості політичного режиму в Україні має починатися із аналізу специфіки функціонування первинних складових політичної системи, якими виступають політичні інститути. Аргументом на користь цього може слугувати те, що інституціоналізація і структурізація політичного процесу по вертикалі і горизонталі виявляється у формуванні системи владних органів, партійного «дизайну», нової політичної еліти, утворенні структур громадянського суспільства, вибудовуванні відносин між державою і партіями, суспільно-політичними рухами. А механізми розподілу

повноважень та взаємодії політичних інститутів є визначальними в процесі виокремлення адекватного типу політичного режиму та виступають індикаторами демократичності політичного процесу.

Розподіл повноважень та взаємодії займає провідне місце з-поміж інших політичних механізмів, які являють собою «сукупність принципів функціонування державної влади» [152]. До цих принципів також відносяться - народовладдя, соціальний і правовий характер державності, республіканізм. Визначені принципи мають конституційне закріплення і виступають ідеологічною основою сучасної української державності. Для нашого дослідження важливою характеристикою політичних механізмів є те, яким чином відбувається «розуміння цінності і політичної функціональності цих принципів у політичному класі країни» [152]. Тобто, «в якому ступені ці принципи прийняті як установки для ухвалення конкретних політичних рішень, базові орієнтири для поведінки політичних лідерів, бюрократії, в політичному співтоваристві в цілому». Тут, на думку російського вченого І.І.Кузнецова, на перший план виходять суб'єктивні аспекти політичного процесу, а також історичні і культурні, ментальні підстави розвитку політичних інститутів» [152].

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на визначальну роль політичних інститутів у політичному процесі був засновник світ-системного аналізу І.Валлерстайн. На його думку, всі суспільні інститути, в тому числі й політичні, починаючи з часів Модерну, виконують функції реалізації системних принципів суспільства і примусової соціалізації індивідів та їхніх груп, як винагороди за участь у політиці. «Кожна система з необхідністю має різноманітні види інститутів, які у кінцевому рахунку управляють соціальною дією, обмежують її таким чином, що базові принципи в системі діють більшою чи меншою мірою, а індивіди соціалізуються в поведінці, яка відповідає системі...» [35, с. 13].

Істотним доповненням в цьому сенсі виявляється погляд американського дослідника соціо-економічних процесів Д. Норта, згідно якому політичні інститути «в найширшому вигляді визначають ієрархічну структуру суспільства,

його фундаментальну структуру ухвалення рішень і найбільш важливі характеристики контролю за політичними процедурами» [237, с. 22].

Із рівнем розвитку політичних інститутів пов'язує логіку і темпи політичних змін відомий американський політолог С. Хантінгтон. Трансформація політичних інститутів виступає головним джерелом політичного процесу. Рушійною силою політики, згідно з цим підходом, є інститути як структуровані, формально організовані системи, і неструктуровані елементи у вигляді ідей, цінностей і норм. На думку С.Хантінгтона, ступінь і характер формування і впорядкування політичних явищ свідчить про ступінь і характер інституціоналізації політичних процесів, про їх цілеспрямованість, урегульованість [365]. Рівень розвитку політичних інститутів, таким чином, виступає в якості інституціоналізації політичного процесу, яка вимірюється його адаптивністю, складністю і автономністю політичних організацій і процедур.

Отже, враховуючи перехідний етап політичного режиму в сучасній Україні, виокремлення політичних інститутів у якості предмета політологічного аналізу пояснюється тим, що нині «потрібні серйозні і інтенсивні дослідження для побудови моделей державного устрою, відповідних для постсоціалістичних країн» [204, с.10].

Здійснення процесу інституціоналізації в умовах політичної трансформації сьогодні найбільш вірогідне, на думку відомого політолога А.Пшеворського, у наступних варіантах.

По-перше, в умовах, коли співвідношення політичних сил є невірноважним. Тоді стабільність політичної системи досягається лише за рахунок збереження першопочаткових опцій, а формування оновлених інститутів влади відбувається з метою консолідації нового співвідношення сил.

По-друге, в ситуації, коли співвідношення сил є відомим і рівноважним. Тут досягнення компромісу ускладнюється різним баченням основними політичними силами подальшого розвитку країни і майже однаковим рівнем їх політичної ваги.

По-третє, стан з невідомим співвідношенням політичних сил. При цьому виникає велика вірогідність тривалого існування політичних інститутів,

утворених природним чином, особливо якщо конституція буде прийнята до того, як складуться самі інститути [289, с.124-132].

Очевидно, що становлення демократичних політичних інститутів України в умовах трансформаційних процесів відбувалося за третім варіантом. Вивчення специфіки цього процесу надало змогу виявити певні, визначні для подальшого дослідження аспекти.

Починаючи аналіз функціонування основних політичних інститутів, що складають сучасний дизайн політичного режиму в Україні, зауважимо, що їх ефективність оцінюється за чіткою моделлю врядування, яка, на думку американського вченого Р. Патнама, повинна задовольняти соціальні потреби громадян і робити ефективною політичну взаємодію народу та політичної еліти. При цьому політичні інститути не повинні відхилитися від обраного політичного курсу [253, с. 22].

Серед політичних інститутів влади у демократичному суспільстві провідна роль належить парламенту, який виступає представницьким органом законодавчої влади. Питання демократичності законодавчих органів поставали майже перед усіма сучасними демократіями, тому провідні міжнародні організації, такі як Міжпарламентський Союз, Національний демократичний інститут міжнародних відносин, Програма розвитку ООН тощо спромоглися до конкретизації відповідних зразків функціонування ефективних законодавчих органів. У документі Парламентської асоціації країн Співдружності «Керівні принципи демократичних парламентів» викладені результати цієї роботи. Указаний документ дозволяє визначити перелік тих параметрів роботи законодавчих органів, на основі аналізу яких стає можливою оцінка якості парламентської практики. Вважаємо за необхідне керуватися цими рекомендаціями при здійсненні аналізу функціонування парламенту України під час трансформаційних змін [241].

В Україні діяльність Верховної Ради регламентується Конституцією, законами України та іншими нормативно-правовими актами. До головних функцій парламенту традиційно відносять законодавчу, контрольну,

представницьку, установчу (державотворчу, організаційну), зовнішньополітичну та бюджетно-фінансову. Зміни конституційних та інших правових засад у 2007-2014 рр. значною мірою вплинули на повноваження й результативність діяльності Парламенту та загострили проблеми демократизації парламентаризму в Україні. Головними з цих проблем ми визначаємо: звуження функцій і ролі Верховної Ради; виявлення структурних вад законодавчого органу; низьку ефективність роботи; безсистемність і низька якість законотворчої діяльності; недосконалість парламентського контролю; неналежний рівень прозорості; недосконалість виборчої системи.

Цілком справедливими виявляються висновки дослідників стосовно головної проблеми конституційної моделі в редакції 1996 р., якою вважалася відсутність плідного взаємозв'язку між законодавчим і виконавчим органом. Фахівцями було зауважено, що найбільшою вадою конституційної моделі 1996 р. було те, що парламентська більшість позбавлялася можливості впливати на політичний курс і персональний склад Кабінету Міністрів, оскільки ці повноваження були зосереджені у Президента та його Адміністрації. Завдяки змінам, внесеним до Конституції України у 2004 р., повноваження законодавчого і виконавчого органів були суттєво скоректовані. Так, Верховна Рада набула можливості приймати участь у формуванні політичної стратегії країни через формування Кабінету Міністрів коаліцією депутатських фракцій, а основою для програми дій Уряду встановлювалася коаліційна угода. Впровадженням «конституційної антиреформи» 2010 р. було скасовано ці новації з відповідною зміною всього законодавства на користь президентської влади.

Таким чином, політичними наслідками реверсу до Конституції 1996 р. стали:

- перехід до моделі президентсько-парламентської республіки;
- усунення можливості проведення виконавчою владою самостійного політичного курсу;
- включення законодавчого органу до президентської вертикалі;

звуження законодавчої, представницької, установчої і контрольної функцій законодавчого органу, а його вплив на політичний курс і державну політику знизився до мінімуму;

зосередження в руках Президента практично всіх механізмів формування, коригування, реалізації державної політики та контролю над нею;

був знівельований вплив решти політичних механізмів.

Використання експертних оцінок для аналізу функціонування політичних інститутів в Україні довело, що реверс до конституційних норм 1996 р. не відновив справжній парламентаризм — 77% (проти 10% тих, хто дотримується протилежної думки); не посилив вплив регіонів на ухвалення державних рішень — 66% (проти 17%); не зумовив покращення якості законотворчого процесу — 58% (проти 23%).

Наслідками відновлення у 2010-2014 р. дії конституції 1996 р. стали, на думку експертів: посилення політичної корупції, впливу ФПГ на політику — 62% (проти 26%); послаблення контрольної функції законодавчого органу — 59% (проти 26%); перетворення Парламенту на орган, що автоматично підтримує Уряд — 55% (проти 29%); збільшення можливостей для лобістської діяльності — 53% (проти 28%); деградації парламентаризму у країні загалом — 49% (проти 35%); погіршення якості законотворчості — 49% (проти 34%); втрати партіями впливу на результати діяльності своїх представників у Парламенті — 43% (проти 38%) [250, с. 5].

Механізм розподілу повноважень між основними владними інститутами в Україні став предметом експертної дискусії, за результатами якої 16% експертів упевнені, що Конституція забезпечила баланс повноважень «Президент-Парламент-Уряд», 38% експертів підтримує думку про часткову забезпеченість, а 43% - висловили думку про те, що баланс повноважень Конституція не забезпечила зовсім. Цікаво, що половина (50%) експертів погодилися з тезою про те, що «створення ефективної вертикалі влади і відсутність розбіжностей між Президентом і Прем'єр-міністром забезпечили керованість державою», не погодилися з цією тезою — 34%. Попри те, що 36% експертів визначили це

головним чинником стабільності політичного процесу, 61% з них впевнені, що відсутність розбіжностей між Президентом і Прем'єр-міністром нічого не змінила по суті: людям, як і раніше, неможливо нічого вирішити в органах влади; як і раніше, органи влади працюють погано» [250, с. 5].

Отже, законодавчий орган України, фактично втратив незалежність і верховенство у системі розподілу влади в Україні та опинився під контролем президентської влади.

Яскравою ілюстрацією вказаної тенденції може слугувати той факт, що під час президентства В.Ющенка спостерігалось протистояння переважно між Президентом і Прем'єр-міністром, що впливало на ефективність роботи Парламенту через підтримку/непідтримку урядових ініціатив з боку опозиційних на той час фракцій Верховної Ради, а під час президентства В.Януковича в Парламенті було сформовано сталу пропрезидентську більшість, яка, переважним чином, одноставно підтримувала ініціативи Президента та Уряду.

Згідно наших спостережень, звуження функціональної компетенції Верховної Ради у 2010-2014 рр. на користь виконавчої гілки влади відбулося також і за рахунок усунення необхідності затвердження законодавчим органом поточної політики Уряду, його щорічних планів діяльності, джерелом реалізації яких є Державний бюджет. Таким чином, був утворений функціональний дисбаланс між планами Уряду та необхідним правовим забезпеченням, яке має носити випереджальний характер і вписуватися в технологічний ланцюг їх виконання. Верховна Рада за таких умов стала виконувати роль законодавчого супроводу президентських і урядових ініціатив. Все це не сприяло відповідним якісним змінам процедурної бази державного врядування, тому не було забезпечене покращення процесів формування та реалізації програм розвитку, їх ресурсного забезпечення. Скорочення компетенції Верховної Ради, позбавлення її можливості впливати на державну політику призвело до перетворення законодавчого органу на формалізовану політичну структуру [248, с. 4-6].

Отже, зосередження головних важелів контролю над судовою системою в руках Президента, формування підконтрольного йому Уряду і пропрезидентської

парламентської більшості, призвело до перетворення України на президентсько-парламентську республіку, в якій Президент став домінуючою фігурою у відносинах з усіма гілками влади.

Таким чином, спираючись на експертні оцінки фахівців Центру Разумкова, основними негативними чинниками ефективності роботи Верховної Ради України у 2010-2014 рр. можемо назвати:

1. Структурні вади парламенту, які, перш за все, виражаються у низькому рівні активності парламентської опозиції, нестачі нових і креативних ідей, толерантності та готовності до спільних дій наявних політичних сил.

2. Низьку ефективність роботи законодавчого органу. Цей чинник ілюструє плідність роботи Верховної Ради, що виражається у кількості прийнятих та запропонованих до розгляду законодавчих актів. Наше дослідження законотворчої активності українського парламенту довело, що першість тут належала Уряду, який запропонував близько половини всіх ухвалених законопроектів (49%), тоді як парламентарі часто виступали лобістами окремих ініціатив центральних органів виконавчої влади. До цього чиннику відносимо й показник ухвалення законів широким консенсусом. Моніторинг діяльності Верховної Ради в аналізованому періоді показав, що кількість законів, прийнятих конституційною більшістю голосів парламентарів є мінімальною. Зокрема, членами фракції Партії Регіонів і Народної партії були підтримані всі запропоновані до розгляду законопроекти, депутатами групи «Реформи заради майбутнього» не підтримано шість законопроектів; фракція БЮТ-Батьківщина підтримала 13 законів, а НУНС — лише три. Описана ситуація дає нам підстави констатувати, що у законодавчому органі України на початок 2014 р. склалася ситуація, яка продемонструвала:

гостре політичне протистояння, яке зробило політично неможливою підтримку законопроектів, ініційованих політичними опонентами;

мінімізацію експертної функції парламентських комітетів внаслідок ухвалення рішень політичними фракціями;

нівелювання консенсусної ролі Верховної Ради, оскільки законопроекти, ініційовані Президентом чи Урядом, автоматично підтримувалися парламентською більшістю;

зниження ролі Парламенту як місця пошуку компромісу, узгодження інтересів не лише політичних сил, але й різних груп виборців, інтереси яких вони захищають.

Докорінні політичні трансформації, що відбулися в Україні наприкінці 2013 р. і протягом 2014-2015 рр. внесли корективи щодо статусу, іміджу й активності законодавчого органу. Останні відомості про законотворчу діяльність Верховної Ради дозволяють констатувати якісне підвищення активності парламенту. Так, у період з 27 листопада 2014 р. по 17 липня 2015 р., український Парламент працював впродовж 64 робочих пленарних днів, на відміну від Парламенту попереднього скликання, який за аналогічний період, провів у сесійній залі лише 49 пленарних днів. Указаний період виявився плідним для депутатів як суб'єктів законодавчої ініціативи, якими була продемонстрована висока працездатність, що проявилася у виробленні 92,5 % від загальної кількості у 3711 проектів законів, зареєстрованих у Верховній Раді. На двох перших сесіях Парламент VIII скликання розглянув близько 40 % від усіх зареєстрованих законопроектів та проектів постанов Верховної Ради України, і 58 % з розглянутих Верховною Радою законопроектів були результативно проголосовані та прийняті. Серед прийнятих парламентом законопроектів 65,5 % були ініційовані депутатами, 24,8 % – Кабінетом Міністрів України і 9,8 % – Президентом (<http://rada.opora.ua.org/ua/component/content/article/17-chitati/zviti/7245-verkhovna-rada-ukrainy-pidsumky-dvokh-sesii-diialnosti>).

3. Безсистемність і низьку якість законотворчої діяльності, яка виразилася, перш за все, у прийнятті дрібних, вузькопрофільних, не достатньо обґрунтованих та не завжди узгоджених між собою і чинною нормативно-правовою базою законопроектів, які часто носили популістський характер і були «законами про внесення змін до законів». Експерти спостерігали переважання у діяльності парламентарів політичної складової над професійною, яка виражалася у

нехтуванні рекомендаціями профільних комітетів і Головного науково-експертного управління Апарату ВР при прийнятті майже 43 законопроектів. На думку фахівців, підвищення якості законотворчої діяльності, розробка, узгодження і схвалення багатопрофільних або «системних» законів (кодексів) стикається з проблемами браку кадрів відповідної кваліфікації, їх політичної заангажованості, недосконалості відповідних процедур і механізмів.

4. Недосконалість парламентського контролю. Звісно, що у розвинутих демократіях контроль суспільства поширюється, як правило, на всі органи державної влади та охоплює: визначення цілей і загальних правил діяльності; моніторинг їх дотримання на засадах підзвітності; відповідальність за результати діяльності. Зважаючи на це, ми вважаємо, що система демократичного контролю в Україні відзначається недостатнім рівнем розвиненості і технологічної визначеності. Так, головним інститутом, який від імені суспільства здійснює контроль над правозахисною і правоохоронною системами держави є Інститут Омбудсмана. Згідно даних, зібраних Центром Разумкова, на адресу Уповноваженого з прав людини за весь час його існування надійшло 3 288 депутатських запитів і звернень. Однак, інформації щодо реагування на ці запити, а також про показники якості роботи інституту не має у вільному доступі. Таким чином, система демократичного і парламентського контролю в Україні носить формалізований і декларативний характер.

5. Неналежний рівень прозорості діяльності законодавчого органу є актуальним і красномовним прикладом декларативного характеру демократичної трансформації в Україні. Право громадян отримувати інформацію про діяльність парламенту, комітетів, окремих депутатів через відвідування засідань Верховної Ради, звернення та інформаційні запити регулюється п.1 «Положення про порядок оформлення документів для відвідування пленарних засідань Верховної Ради України», ст. 14-17 Закону України «Про звернення громадян», ст. 32-34 Закону України «Про інформацію».

Визначеною нами проблемою тут виступає, по-перше, організація режиму відвідування громадянами і представниками ЗМІ пленарних засідань парламенту,

яка здійснюється на підставі тимчасових перепусток, які видаються лише за поданнями народних депутатів і на строк, що не перевищує одного пленарного тижня. Такий режим, на нашу думку, практично обмежує можливість більшості громадськості у безпосередньому спостереженні законодавчого процесу, залишаючи цей шанс тільки акредитованим у ВР ЗМІ. Зменшує рівень прозорості діяльності ВР також і той факт, що оновлення інформації на власних веб-сторінках комітетів Верховної Ради відбувається із значними запізненнями, що, з точки зору демократичних процедур, є непрофесійним. Другим аспектом визначеної проблеми слугує той факт, що законом недостатньо чітко визначено, яка саме інформація про діяльність комітетів парламенту підлягає оприлюдненню; трансляція засідань комітетів, здійснення на них звукозаписів, відеоз`йомки здійснюється лише за дозволом головуєчого на засіданні комітету або за рішенням комітету, що ускладнює ознайомлення з такими матеріалами і знижує ефективність зворотного зв`язку з суспільством.

Таким чином, доходимо висновку про те, що внаслідок «конституційної антиреформи» 2010 р. засади парламентаризму та демократії в Україні були порушені, а режим державного правління поступово трансформувалася до авторитарного. Верховна Рада втратила незалежність і притаманні їй місце та роль у системі державної влади. Принцип поділу влад був знівельований і чітко прослідковувалася примат виконавчої влади на чолі з Президентом, а законодавчій гілці була відведена суто формальна роль у прийнятті тих законопроектів, які готувалися Адміністрацією Президента, Урядом і центральними органами виконавчої влади. Вказані трансформації призвели до втрати зв`язку між суспільством і владою, а громадяни були позбавлені можливості отримувати об`єктивну інформацію про діяльність владних органів і здійснювати демократичний контроль над державою, тому єдиним важелем впливу суспільства на владу залишилися вибори.

Ефективність функціонування вітчизняного парламенту стала предметом аналізу провідного аналітичного центру України — Лабораторії законодавчих ініціатив. Результатом дослідження діяльності Верховної Ради провідними

конституціоналістами, експертами та науковцями стала «Концепція змін до законодавчих актів України щодо підвищення ефективності функціонування Верховної Ради України». У цьому документі фахівцями було представлено концептуальне бачення напрямів удосконалення діяльності Верховної Ради у галузі виконання нею основних функцій, як-от: оптимізація загальних організаційних засад, технології законотворчості, парламентського контролю, формування вотуму недовіри до Уряду та порядку усунення Президента з поста, визначення статусу народного депутата України [241].

Визнана цим документом криза парламентаризму в Україні характеризувалася, серед інших, наступними визначальними рисами: неефективністю системи виборів; невизначеністю механізмів реалізації установчої функції парламенту; низьким рівнем внутрішньопартійної демократії; недостатністю прозорості роботи Верховної Ради України; формалізованістю процедури політико-правової та економічної експертизи законопроектів перед їх розглядом; відсутністю усталених процедур участі громадськості у законотворчому процесі; відсутністю відпрацьованих політичних практик контролю діяльності Уряду з боку парламенту; невиправдана ускладненість порядку усунення Президента та ін.

Повністю погоджуючись із висновками фахівців, і, спираючись на власне дослідження діяльності Верховної Ради, маємо зазначити, що функціонування зазначеного політичного інституту не відповідає широковизнаним демократичним практикам у галузі організації законотворення і констатувати наявність недемократичних формальних і неформальних практик у його функціонуванні.

Рекомендації, надані «Керівними принципами демократичних парламентів» набули подальшого розроблення та деталізації у Законі «Про вибори народних депутатів України», прийнятому в 2012 р. Тому, задля дотримання актуальності і відповідності нашого дослідження, вважаємо за необхідне проаналізувати ці аспекти більш конкретно.

Отже, нашу увагу ми зосередили на тих положеннях, реалізація яких покликана утворити надійний каркас ефективності інституту парламентаризму. Вони включають:

- *дотримання принципів загального та рівного права і вільного волевиявлення.* Аналіз статей Закону «Про вибори народних депутатів України», що визначають підстави для участі у голосуванні, дав змогу зафіксувати суперечливий характер окремих норм, регулюючих забезпечення реалізації принципу рівності у здійсненні активного виборчого права. Так, Законом гарантується можливість голосування за місцем перебування тим виборцям, які за віком, у зв'язку з інвалідністю чи станом здоров'я не здатні пересуватися самостійно і подали власноручно написану відповідну заяву разом із довідкою медичної установи про стан здоров'я (ч. 1, ст. 86), але згідно з оновленою редакцією, подання документів, що підтверджують неможливість пересуватись самостійно, не є обов'язковим і виборцю достатньо лише подати заяву з проханням забезпечити йому голосування за місцем його перебування (ч. 7 ст. 86) [241].

Завважимо, що свобода волевиявлення забезпечується декількома механізмами: простотою процедур голосування, вільним доступом до виборчих діляниць та вільним доступом до інформації щодо кандидатів. Оцінка динаміки законодавства України показує, що процедури голосування і підрахунку голосів в Україні не є адекватно зрозумілими широкому загалу. Вивчення практики всіх виборчих кампаній в Україні свідчить про недостатній рівень обізнаності виборців у існуючих правилах голосування та механізмах реалізації права на участь у виборах. При цьому належне інформування з боку органів держави (насамперед, ЦВК) у цьому напрямі не проводиться, цю функцію в певному обсязі виконують недержавні організації, які дають роз'яснення значущості участі у виборах та інформують про потенційні порушення під час голосування.

Проблемою є також і вільний доступ до виборчих діляниць. Незважаючи на варіативний підхід до їх утворення, задекларований у Законі (ст. 19), досліджувані виборчі компанії продемонстрували, що у більшості діляниць

гранична кількість виборців була перевищена, спостерігалися черги на дільницях незадовго до закінчення голосування [241].

Отримання виборцями достовірної та актуальної інформації про кандидатів є однією із умов існування демократії. Українському виборцю доводиться користуватися лише тими відомостями про кандидатів, які подаються ЗМІ і PR-менеджерами. Тому, при наявності великої кількості і різноманітної якості джерел, з яких поступає інформація про кандидатів до електорату, її зміст і повнота є спірними.

- *забезпечення чесності і прозорості проведення виборів.* Дотримання принципів чесності і прозорості під час парламентських виборів в Україні забезпечується Указом Президента «Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів», прийнятим у 2006 р. У п. 1 «створення умов та сприяння проведенню вільних і прозорих виборів, які є важливим фактором утвердження демократії, довіри до її інститутів, політичної толерантності та консолідації Українського народу» визначається у якості пріоритетного завдання для всієї структури виконавчої влади України.

Указ передбачає різноманітні заходи щодо недопущення під час підготовки та проведення виборів будь-яких проявів адміністративного тиску, втручання у процес здійснення виборцями вільного волевиявлення, їх підкупу, обману, застосування засобів економічної чи іншої дискримінації щодо засобів масової інформації, їх власників, посадових осіб та творчих працівників, зокрема у сфері доступу до поліграфічних послуг, каналів зв'язку, частот, відповідного обладнання (п. 2).

Звісно, що у демократичній державі ЗМІ виступають незалежним комунікаційним каналом між суспільством і владою. Під час виборів на них покладене завдання адекватного незалежного інформування громади про перебіг виборчого процесу і його учасників. Однак, українські реалії наразі свідчать про недостатній рівень незалежності Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, про необхідність створення громадського мовлення,

забезпечення прозорості власності щодо ЗМІ, а також безпосереднього регулювання діяльності ЗМІ у виборчому процесі.

- стимулювання представництва окремих соціальних груп (зокрема, жінок і національних меншин). В Україні правовою основою для розширення представництва жінок в органах влади є: Конституція, яка забороняє обмеження за ознакою статі і передбачає надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній діяльності (ст. 24); Кримінальний кодекс України, який передбачає відповідальність за дискримінацію за ознакою статі; Закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», який встановлює, що політичні партії і виборчі блоки, котрі висувують кандидатів у народні депутати, мають забезпечувати представництво чоловіків і жінок у виборчих списках кандидатів (ст. 15). Однак, викликає зауваження той факт, що Закон про парламентські вибори не містить будь-яких положень, спрямованих на конкретизацію та забезпечення втілення у життя Закону про рівні права.

Чинне законодавство України не містить спеціальних положень, які б стимулювали обрання представників національних меншин до органів влади, а лише декларує створення рівних умов участі у виборчому процесі для всіх суб'єктів виборчого процесу [241]. Демократичними положеннями щодо статусу національних меншин у державі можна вважати зміст статті 24 Конституції, якою забороняється встановлення будь-яких прямих чи непрямих привілеїв або обмежень виборчих прав за ознакою етнічного походження, національної приналежності або за іншими ознаками.

Реалізація меншинами права бути обраними певним чином регулюється Законом «Про національні меншини в Україні», але загалом ці положення декларативні, оскільки не знайшли свого розвитку у правовому регулюванні механізмів упровадження їх у політичну практику. Таким чином, у законодавчій базі не знайшли свого відображення реальні механізми реалізації меншинами права на представництво. Тому не викликає здивування той факт, що ця норма не відбита в жодній політичній програмі або статуті політичних партій, представлених у парламенті. Цей факт був відмічений Венеціанською комісією,

яка порекомендувала Україні передбачити певні механізми стимулювання участі національних меншин у політичному житті та їхнього представництва у виборних органах [241].

- *дотримання вимог про несумісність посад.* Підвищення ефективності функціонування парламенту як провідного демократичного інституту обумовлюється об'єктивною позицією парламентарів при виконанні своїх обов'язків. Це можливе за умов відсутності конфлікту інтересів депутата. В Україні запобігання конфлікту інтересів у депутатській діяльності регулюється шляхом: заборони суміщення депутатської роботи з іншими видами діяльності (ст. 78 Конституції); обов'язковості декларування доходів і майна (ст. 25 Закону «Про статус народного депутата України»); визначення основних засад етичної поведінки народних депутатів (Гл. 9 Регламенту Верховної Ради України) [241]. Однак прозорого контролю за виконанням перелічених заходів українським законодавством не передбачено, тому спостерігаються численні практики уникнення від виконання цих вимог.

- *обсягу депутатського імунітету; ефективності системи пільг і винагород парламентарів.* Зауважимо, що обсяг депутатського імунітету — є спірним питанням й у новостворених й у розвинених демократіях. У міжнародно-правовій практиці було розроблено низку стандартів, регулюючих ступінь відповідальності парламентаря за свої дії. Зокрема, відповідно до частини другої статті 30 Конвенції ООН проти корупції, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 р., кожна держава-учасник Конвенції вживає усі можливі заходи з метою встановлення або забезпечення відповідно до своєї правової системи і конституційних принципів належну збалансованість будь-яких імунітетів або юрисдикційних привілеїв, наданих публічним посадовим особам держави у зв'язку з виконанням ними своїх функцій, і використання можливості, у випадку необхідності, здійснити ефективне розслідування та кримінальне переслідування й винести судові рішення у зв'язку із злочинами, визнаними такими у відповідності до Конвенції ООН проти корупції. Конвенція, таким чином, не виокремлює депутата, як особливого учасника громадського життя, не підлеглого

чинним законам. В Україні ж, обсяг депутатського імунітету не відповідає міжнародним, у тому числі і європейським, нормам, і нагадує, в більшому ступені, «індульгенцію». Так, у Конституції України задекларовано, що народні депутати України не можуть без згоди Верховної Ради України бути притягнені до кримінальної відповідальності, затримані або заарештовані (ст. 80), а Закон «Про статус народного депутата України» розширює визначений Конституцією обсяг депутатського імунітету, фактично унеможливаючи проведення без згоди парламенту низки важливих слідчих дій на етапі після порушення кримінальної справи і до пред'явлення депутату обвинувачення (ст. 27).

Проведений в нашій роботі аналіз документів, що регламентують діяльність парламенту України як провідного політичного інституту демократії засвідчив важливість такої складової його функціональності, якою виступає рівень організації законодавчого процесу. Цей критерій ефективності функціонування Верховної Ради України відрізняється, на нашу точку зору, наступними детермінантами:

- необмеженість права законодавчої ініціативи народного депутата впритул до пропозицій щодо зміни Державного бюджету (що не відповідає загальноєвропейській демократичній практиці);

- необов'язковість урядової експертизи і урядових висновків для законопроектів, зокрема тих, які передбачають додаткові витрати з державного бюджету (ч.4 ст. 93 Регламенту Верховної Ради України);

- відсутність дієвого контролю за дотриманням вимог Регламенту щодо оформлення і подання законопроектів;

- необмеженість права парламентаря вносити законопроекти на заміну раніше поданих;

- обов'язковість прийняття всіх законопроектів виключно абсолютною або кваліфікованою більшістю голосів, що суттєво зменшує результативність голосування і відкриває можливості для безконтрольного перегляду вже прийнятих законів без належного врахування інтересів меншості;

- переважання скороченої процедури обговорення законопроектів, технологія якої чітко не визначена;

- відсутність спеціалізованого підрозділу для здійснення планування законодавчого процесу, його наукового забезпечення, виявлення прогалин у правовому регулюванні та проблем у застосуванні прийнятих законів;

- обмеженість можливостей парламенту щодо подолання вето Президента, оскільки це можливо лише за наявності двох третин від складу Верховної Ради;

- відсутність можливості громадського моніторингу за діяльністю парламентських комітетів. Так, на офіційних веб-сторінках комітетів парламенту своєчасно не оновлюється інформація щодо протоколів і стенограм їх засідань, результатів голосувань, відомостей про присутність (або відсутність) депутатів на засіданнях комітетів, стенограм комітетських слухань, планів роботи і звітів про діяльність тощо;

- невизначеність, перш за все правових, механізмів участі зацікавлених груп і громадськості у законотворчому процесі. Оскільки взаємодія парламентських комітетів із консультативно-дорадчими органами громадськості здійснюється на підставі угод або рішень комітетів, то правовий статус таких рад залишається невизначеним, а відтак — це не може вважатись ефективним інструментом забезпечення участі громадськості у прийнятті політичних рішень. Отже, незважаючи на те, що певні форми залучення громадськості у законодавчий процес передбачені українським законодавством, як-от: всенародне обговорення законопроектів (ст. 114 Регламенту), парламентські слухання (гл. 39 Регламенту) та слухання у комітетах (ст. 29 Закону «Про комітети Верховної Ради України»), ані формальної ані реальної інституціалізації такої політичної практиці не відбулося.

Таким чином, аналіз специфіки організації законодавчого процесу як показника ефективності функціонування Верховної Ради України, свідчить про певні проблеми у діяльності законодавчого органу держави, які породжені, на наш погляд, декларативним характером більшості законодавчих норм, які

регулюють діяльність парламенту, і наявністю таких парламентських практик, які нівелюють демократичні стандарти, закладені законами.

Виходячи зі встановленої Конституцією України і Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» 2014 р. республіканської форми державного правління змішаного, парламентсько-президентського типу, парламент здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів [101]. Вважаємо доцільним проаналізувати вказану функцію Верховної Ради України, яка становить вагомий сегмент у її ефективній діяльності. На підставі аналізу Конституції України та Регламенту ВРУ зазначимо, що контрольна діяльність парламенту виконується у формі розгляду звітів і доповідей Кабінету Міністрів (ст. 228 Регламенту); проведення «години запитань до Уряду» (ст. 229 Регламенту); проведення парламентських слухань (ст. 233 — 236 Регламенту).

Наше дослідження довело, що правове регулювання контрольних повноважень парламенту має наступні визначні моменти, як-от:

- необов'язковість схвалення Верховною Радою Програми діяльності Кабінету Міністрів, що зменшує можливості законодавчої гілки влади врівноважувати дії виконавчої гілки і тим самим порушує механізм «стримувань і противаг»;

- відсутність у Конституції України інституту вотуму довіри, що дозволяє уряду діяти без будь-якої програми, виконання якої можна було б контролювати, а парламенту — приймати популістські, технічно і змістовно недосконалі закони і програми, які не можуть бути втілені в життя;

- невизначеність правового механізму «години запитань до Уряду», що перетворює цю процедуру на формальність;

- поверховість правового регулювання парламентських слухань, а саме: відсутність чіткої і виправданої тематики слухань; часова обмеженість тривалості слухань, що не відповідає наявним потребам; відсутність закріплених вимог до рекомендацій слухань і порядку моніторингу їх виконання. Таким чином, потенціал парламентських слухань як інструмента парламентського контролю є невисоким;

- рамковість і поверхневість регламентації контрольної діяльності комітетів — Закон визначає лише їх права і обов'язки, пов'язані із здійсненням парламентського контролю (статті 14, 25 — 33-1 Закону «Про комітети ВРУ»);

- невизначеність регулювання контрольної діяльності депутатів, а саме: у законодавстві чітко не визначено різниці між предметом запитів, звернень і запитань; відсутні будь-які вимоги щодо змісту, обсягу і адресності запитів, звернень і запитань депутатів, а також до обов'язковості їхнього оприлюднення офіційними джерелами, що робить неефективною цю форму контролю;

- процедура усунення Президента з поста у порядку імпичменту є складною, невідповідною демократичним стандартам і фактично унеможлиблює реалізацію цієї процедури на практиці.

Красномовним аспектом демократичної ефективності функціонування законодавчого органу виступає етика діяльності його депутатів. В Україні правила поведінки народних депутатів встановлюються Законом «Про статус народного депутата України», Законом «Про боротьбу з корупцією» та Регламентом ВРУ. Аналіз визначених документів дає нам підстави зауважити, що існуючі механізми забезпечення доброчесності членів парламенту містять ряд суттєвих недоліків і прогалин, а саме: законодавство не створює дієвих можливостей для здійснення контролю за отриманням депутатами подарунків, інших матеріальних благ; контроль за дотриманням правил етики депутатами здійснюють самі депутати; поза межами регулювання перебуває лобістська діяльність членів парламенту (окрім відносин, пов'язаних із вчиненням корупційних діянь та злочинів у сфері службової діяльності); відсутні обмеження щодо подальшого працевлаштування депутатів у приватному секторі; регулювання конфлікту інтересів зводиться лише до встановлення обмежень щодо суміщення депутатської діяльності з іншими видами діяльності; необов'язковість подання депутатами декларації про наявні інтереси та оприлюднення декларації про майно, доходи і зобов'язання фінансового характеру. Вивчення цього аспекту парламентської практики на основі різноманітних джерел інформації з цього питання змушує говорити про численні

випадки порушень норм Регламенту щодо депутатської етики, причиною чого, на наш погляд є відсутність законодавчо закріпленої юридичної відповідальності за їх порушення.

Таким чином, доходимо висновку про те, що попри існуючу відповідність українського законодавства більшості критеріїв демократичних парламентів, їхній реальний вплив на ефективність функціонування законодавчого органу часто є обмеженим. По-перше, це пов'язано із недостатньою деталізацією певних приписів у законах і підзаконних нормативно-правових актах, по-друге — із продиктованими політичною доцільністю практичними порушеннями законодавчих норм, по-третє — із відсутністю дієвих санкцій за порушення відповідних нормативних вимог. Отже, на наш погляд, рекомендації, спрямовані на наближення українського парламентаризму до критеріїв демократичних парламентів, повинні включати як законодавчі новели, так і зміну підходів до практики реалізації приписів закону.

Наші наукові пошуки чинників результативності суспільно-владних відносин довели, що не менш важливим інститутом, якість і ефективність якого безпосередньо відбивається на рівні демократичної ефективності режиму, є інститут президентства. Наше дослідження актуального стану політичного режиму в Україні дає змогу зауважити, що функціонування інституту президентства в умовах трансформаційних та модернізаційних процесів визначається суперечливими та неоднозначними характеристиками. Для підтвердження отриманих нами висновків звернемось до сутнісних ознак визначеного інституту і реальної практики його застосування в Україні.

Прийнято вважати, що президентська влада, за своїм призначенням, покликана виконувати погоджувальну, корелюючу функцію відносно законодавчої, виконавчої і судової гілки влади. Таке ставлення до інституту президентства було започатковане французько-швейцарським політичним діячем Б.Констаном (1767-1830). Влада першої особи в державі, на думку Б.Констана, має бути нейтральною щодо виконавчої, законодавчої та судової влади, щоб «дія її могла з необхідністю бути застосована всюди, де виникає в тому потреба, а

також для того, щоб ця сила носила захисний і відновний характер, не будучи при цьому ворожою» [139, с. 38]. Зазначимо, що таке уявлення про президентську владу позначало винесення її за межі звичної тріади, і надання їй «позавладного» статусу, статусу арбітра.

Попри те, що формулювання особливого правового статусу президентської влади ще не отримало конституційного закріплення, окремі норми, наприклад у Конституції Франції 1958 р., встановлюють, що Президент є арбітром над усією владою, оскільки «забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічної влади» [239, с. 37]. Отже, на сучасному етапі політичного розвитку загально визнаним є положення про те, що політична влада, якою наділяється президент держави, характеризується вищим і посередницьким статусом відносно трьох інших гілок влади, «будучи при цьому зацікавлена не в порушенні рівноваги, але, навпаки, в її підтримці» [139, с.39].

Оскільки президентські повноваження надзвичайно широкі і торкаються, по суті, усіх напрямів організації і здійснення державної влади, як-от: реалізація виконавчої влади, участь в законодавчому процесі, формування судової системи, організація і формування держапарату, то у науковій літературі отримало певне визнання уявлення про президентську владу як про нову, четверту владу у державі [239].

З'ясування особливостей функціонування інституту президентства у вітчизняних умовах показало, що обрання Україною змішаної (напівпрезидентської) форми правління викликало складний і суперечливий процес узгодження повноважень між президентом і трьома іншими владними гілками. Можемо констатувати, що протягом 1991-2015 рр. відбувалася еволюція форми правління: від моделі із «слабким» Президентом і «сильним» Парламентом у 1991-1994 рр. до значного посилення повноважень Глави держави у 1995-2004 рр., з наступним звуженням повноважень Президента внаслідок конституційної реформи 2004 р. та зворотною тенденцією у 2010 -2013 рр.

Зауважимо, що становлення інституту президентства в Україні було ключовим чинником процесу демократичної трансформації, пов'язаним із

проголошенням незалежності й зміною конституційного ладу. Системно-функціональний аналіз політичного режиму в Україні дає можливість виокремити наступні основні політико-історичні підстави його становлення, як-от:

- *глибокі вітчизняні історичні традиції* у функціонуванні республіканської форми правління і розділення влади і значний досвід розвитку президентських інститутів у політичній історії України (зокрема, за часів УНР);

- *наявність політико-правового прецеденту*, яким стала інституціалізація поста Президента Радянського Союзу у 1990 році;

- *політично виправдана необхідність* в існуванні інституту президентства, як врівноважуючого чинника, обумовлена формуванням в політикумі України впливових політичних сил із полярними інтересами.

Результати вивчення особливостей інституту президентства в Україні змушують говорити про багатоетапність розвитку цього феномену, а саме:

На першому етапі (1991 — 1995 рр.) відбулася фундація президентства як демократичного інституту в Україні. Статус Президента був закріплений Законом СРСР від 6 липня 1991 р. «Про устанovu поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» і Законом «Про вибори Президента Української РСР». Президента було проголошено главою держави і главою виконавчої влади. До функцій Президента України як глави держави увійшли: гарантія національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, дотримання Конституції і законів; проведення в життя Конституції і законів України, представлення держави в міжнародних відносинах, вживання заходів по забезпеченню обороноздатності і національної безпеки. Очолюючи виконавчу владу Президент здійснював керівництво і направляв виконавчу діяльність уряду — Кабінету міністрів. У вертикалі виконавчої гілки влади перша особа користувалася наступними правами: право вносити для затвердження Верховною Радою України пропозиції кандидатури на посаду прем'єр-міністра і пропозиції про звільнення його з посади; позбавляти посад усіх членів уряду, право відмінити акти всієї вертикалі виконавчої влади; реорганізовувати і ліквідувати будь-який орган вертикалі

виконавчої влади, окрім Уряду; призначати і звільняти від посад керівників цих органів; право подання на розгляд парламенту проекту держбюджету, що надавало Президентові шанс реально впливати на діяльність уряду. Президент був включений як суб'єкт у законодавчий процес, оскільки отримав право приймати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, наділявся можливістю ратифікувати закони і накладати на них вето. До прийняття Конституції у 1996 р. приймав укази з питань економічної реформи, які не були врегульовані законами України, але мали бути затверджені законодавчим органом. Верховна Рада могла відправити Президента у відставку. Таким чином в Україні було встановлено президентсько-парламентську республіку із сильною президентською вертикаллю.

Виокремлення нами *другого етапу (1995 — 1996 рр.)* становлення інституту президентства пов'язане із функціональним і політичним посиленням влади Президента, що обумовило поступову трансформацію напівпрезидентської форми правління у президентську згідно Конституційному договору між Верховною Радою України і Президентом України від 8 червня 1995 р. По нашій оцінці, Конституційний договір розширив права та повноваження Президента у наступних напрямках: наділив правом призначення прем'єр-міністра, правом формувати уряд, правом призначення і звільнення вищого командування Збройних Сил; пропонувати кандидатури для призначення Верховною Радою Голови Конституційного Суду, правом призначення половини складу Конституційного Суду, правом подання кандидатури для призначення Верховною Радою на посади голови Верховного Суду, голови Вищого арбітражного суду, голови Національного банку України, правом створення, реорганізації і ліквідації міністерств, відомств й інших органів державної виконавчої влади, правом відміни актів центральних і місцевих органів виконавчої влади, управління майном, що знаходиться в загальнодержавній власності тощо.

Таким чином, Конституційним договором був утворений владний дисбаланс із «сильного» Президента і «слабкого» Прем'єр-міністра, коли владна компетенція останнього обмежується організацією і координацією роботи уряду в

межах, визначених Президентом (ст. 30 Конституційного договору). З'ясування специфіки становлення інституту президентства в Україні дає змогу зазначити, що додаткова «потужність» інституту президентства досягалася тим, що уряд на чолі з прем'єр-міністром були законодавчо виведені за межі парламентського впливу і контролю, й рішення Президента щодо призначення прем'єр-міністра або відправлення його у відставку не потребувало згоди парламенту.

Третій етап (1996 — 2004 рр.) становлення аналізованого інституту виокремлюється нами на підставі засвідчених реверсивних тенденцій у встановленні обсягу повноважень Президента і поверненням до напівпрезидентської форми правління. На виконання положень Конституційного договору 28 червня 1996 р. Верховною Радою була прийнята Конституція України, згідно якої Президент уособлює державу і державну владу в цілому (ст. 2 Конституції), що і обумовлюється колом його повноважень, роллю і місцем у політичному житті суспільства, і, таким чином, він виводиться за межі виконавчої влади взагалі і уряду зокрема. До загальних повноважень Президента були віднесені такі, як-от: репрезентувати державу і виступати від її імені, гарантувати державний суверенітет, територіальну цілісність України, дотримуватися Конституції, прав і свобод громадян, здійснювати керівництво зовнішньою політикою, представляти Україну в міжнародних відносинах, бути Головнокомандувачем Збройних Сил України, очолювати Раду національної безпеки. Стаття 103 Конституції України закріпила положення про вибори Президента громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років [140].

Отже, попри виведення поста Президента за межі виконавчої вертикалі, норми прийнятої Конституції створили правове поле для відносного збереження домінуючого статусу глави держави у вітчизняній політичній системі. Дослідження особливостей функціонування інституту президентства у визначений період засвідчило посилення президентської структури, і зокрема одного з найважливіших її елементів — Адміністрації Президента. Великий обсяг владних компетенцій, сконцентрованих в руках Президента, зумовив

перетворення цього допоміжного органу на впливову структуру, через яку і за допомогою якої здійснювалася виконавча влада в державі.

Наше дослідження актуального стану політичного режиму в Україні довело, що розповсюдження політичних практик, що свідчили про поступове посилення влади глави держави і президентського контролю над виконавчою владою у 2001-2004 рр., зумовили появу численних проектів конституційної реформи і зміни повноважень Президента. Аналіз політичної ситуації 2004 р. показав, що гостра політична криза, що розгорнулася в країні під час виборчої кампанії 2004 р., спричинила перегляд повноважень Президента України основними політичними силами. Таким чином, Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. був компромісом протилежних політичних акторів, представлених у Верховній Раді. Завдяки нормам цього Закону було створено умови і гарантії щодо проведення повторного голосування 26 грудня 2004 р., а також принципи істотного перерозподілу повноважень між гілками влади і розвитку парламентсько-президентської моделі.

Отже, Конституцією були закладені основи функціонування інституту президентства як демократичної установи, що відповідали загальним вимогам та принципам демократичного правління і визначали трансформаційні тенденції в політичній системі України. Але ці позитивні зрушення до демократичної трансформації було знівельовано політичними практиками, що розширювали компетенцію і ареал політичного впливу Президента на виконавчу гілку влади і тим самим порушували основоположний принцип республіканського демократичного правління — рівновагу трьох влад.

Четвертий етап (2004 — 2010 рр.), як ми його визначили, презентує період прийняття проекту конституційної реформи, змістом якої став перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської моделі республіки.

У процесі дослідження нами з'ясовано, що нововведення політичного реформування істотно вплинули на роль і місце інституту президентства у політичній системі України у період з 1991 р. по січень 2010 р.

Так, з одного боку, компетенція першої особи в державі була обмежена за рахунок:

- залежності від Верховної Ради відносно визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра (ст. 85 Конституції України);
- втрати права відправлення Прем'єр-міністра у відставку (ст. 87 Конституції України);
- скорочення впливу на призначення і звільнення міністрів до двох кандидатур - міністра оборони і міністра закордонних справ (ст.106 Конституції);
- обмеження впливу на діяльність Кабінету Міністрів шляхом введення права призупинки дії актів Кабінету Міністрів України замість їхньої (ст.106 Конституції).

З іншого, незважаючи на вищезгадані обмеження, Президентом України були збережені наступні повноваження:

- можливість впливати на діяльність Кабінету Міністрів України через: а) призначення голів місцевих державних адміністрацій; б) видання указів щодо зовнішньої політики і національної безпеки, додержання прав і свобод громадян; в) непідконтрольність Кабінету Міністрів голови СБУ, міністрів закордонних справ і оборони, які призначаються і звільняються без його участі ;
- використання прихованих резервів політичного впливу Президента під час внесення кандидатури для призначення Верховною Радою на посаду Прем'єр-міністра України (ст. 114 Конституції);
- збереження права ініціювання питання відповідальності Кабміну (ст. 113 Конституції);
- збереження права позачергового розгляду парламентом законопроектів, визначених Президентом України як невідкладних (ст. 93 Конституції);
- розширення можливостей щодо розпуску Верховної Ради. Порівняно із Конституцією 1996 р., яка декларувала таку можливість у випадку 30-денної затримки пленарних засідань чергової сесії, нова редакція ст. 90 додає до цієї умови: відсутність сформованої коаліції депутатських фракцій впродовж одного

місяця (ст. 83 Конституції України); відсутність сформованого персонального складу Кабінету Міністрів впродовж 60 днів після відставки попереднього.

Таким чином, на нашу оцінку, завдяки конституційній реформі була впроваджена така модель суспільно-владних відносин, за умов якої конституційні повноваження інституту президента зберегли такий обсяг політичного впливу, який унеможлиблював використання урядом конституційних важелів, властивих урядам європейських держав. Вказана ситуація склалася, як ми вважаємо, внаслідок неврегульованої компетенції між інститутами виконавчої і законодавчої влади в Україні.

Підсумовуючи зміни, які відбувалися в об'ємі повноважень Президента України, маємо зазначити, що їх високий рівень був забезпечений від часів прийняття Конституційного договору і до прийняття нової Конституції, а новації політичної реформи виявили тенденцію до законодавчого скорочення політичного впливу Президента і проявляють відповідний потенціал щодо підвищення демократичної ефективності політичного режиму в Україні. Зауважимо, що новітні трансформаційні тенденції в Україні сприяли розширенню повноважень Президента України, попри відновлення парламентсько-президентської моделі реалізації влади. Тут йдеться про звуження сфери контрасигнування актів глави держави, що мають скріплюватися підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт і його виконання, що розширює можливості глави держави у використанні владних повноважень.

Поряд із інститутом парламентаризму й інститутом президентства, визначним для демократичної ефективності режиму є рівень демократії у державі. Адже, світовий досвід доводить, що стабільність і ефективність політичної системи залежить від цивілізованої політичної конкуренції, розвиненої політичної культури еліти та громадянських якостей населення. Саме реальна демократія забезпечує якісне урядування, а не навпаки. Згідно наших дослідницьких пошуків, в Україні спостерігається недостатній рівень втілення демократичних практик у політичне життя. Співставлення індексів демократії, притаманних країнам Європи і України переконливо свідчить про відставання нашої держави.

На нашу точку зору, успішність демократичної трансформації в Україні безпосередньо залежить від того, як швидко буде усвідомлена необхідність ефективного політичного керівництва і компетентного державного управління, адже без цього неможливо сподіватися на просування України задекларованим шляхом до демократії, правової держави і вільної економіки.

Отже, тому цілком справедливим виявляється висновок провідних українських науковців у Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015» про те, що проблема становлення реальної демократії в Україні, крім нормотворчого та структуротворчого, має й суспільно-політичний вимір, який визначається здатністю владних структур і політичних акторів на практиці дотримуватися принципу верховенства права і чинних законів та наявністю у громадян навичок та волі обстоювати свої права [235, с. 12].

Зауважимо, що визначальною демократичною практикою в цьому сенсі виступає реалізація механізму стримувань і противаг, як засобу врівноваження політико-владних повноважень основних гілок влади. Першим законодавчим актом незалежної України, яким було визначено основні засади розподілу повноважень, взаємодії і врівноваження законодавчої та виконавчої влади, став Конституційний Договір, укладений Верховною Радою України та Президентом України. Положення цього документу набули подальшого розвитку в Конституції України 1996 р., тут же було закладено основний принцип розбудови правової, демократичної держави — розподіл влади, і визначено одну із складових його реалізації — механізм стримувань і противаг [217]. Конституцією України визначається, що главою держави виступає Президент (ст. 102), посада якого не відноситься до жодної гілки влади України (ст. 6). Проте як глава держави Президент України є рівноправним органом у системі органів державної влади і відповідно до компетенції вступає з іншими органами держави у конституційно-правові відносини, які можна визначити як відносини по розподілу і використанню повноважень [260, с. 79]. Такі відносини регулюються відповідними нормативно-правовими документами і здійснюються згідно

усталених у суспільстві політичних практик, які і встановлюють певну систему стримувань і противаг.

Загально визнано, що до основних елементів системи стримувань і противаг належать: різні терміни функціонування органів державної влади, різні засоби формування гілок влади, право вето, інтерпеляція, створення контрольних і слідчих комісій, право промульгації, контрасигнування, колегіальний характер уряду, конституційно-правова відповідальність вищих органів держави та посадових осіб і т. ін.

Вивчення українського досвіду застосування згаданої системи свідчить про достатньо специфічну інтерпретацію загальних принципів конституціоналізму, на яких базується процес врівноваження політико-владних компетенцій. Так, Конституцією України встановлено право українського народу на однаковий термін (п'ять років) обирати два вищі органи державної влади: Верховну Раду України (ч. 1 ст. 76) і Президента України (ч. 1 ст. 103), що не відповідає загально визнаним принципам теорії і практики сучасного конституціоналізму.

На окрему увагу серед інституцій стримувань і противаг у відносинах Президента з Верховною Радою України, передбачених у Основному Законі, заслуговують право вето глави держави щодо законопроекту, прийнятого Верховною Радою України (п. 30 ст. 106), та імпічмент Президента з боку парламенту, наслідком якого є усунення глави держави з поста у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ч. 1 ст. 111).

Зміст права вето, як його тлумачить Конституція України (ч. 2 ст. 94), полягає у поверненні Президентом закону із вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. А повторне прийняття закону парламентом можливе двома третинами від його конституційного складу, згідно рішення Конституційного суду від 07.07.98р., але із обов'язковим підписом Президента. Отже, у контексті стримувань і противаг виникає ситуація конфлікту повноважень, коли, з одного боку, законодавчий орган України наділений правом долати вето Президента кваліфікованою більшістю, а з іншого, — конституційна практика України передбачає підписання

закону Президентом після його повторного прийняття Верховною Радою, без чого закон не може бути обнародований. Загальновідомим прикладом досліджуваної проблеми може слугувати відмова Президента України Л.Кравчука візувати закон «Про місцеві державні адміністрації» після подолання вето Верховною Радою України у 1997р.

Попри те, що ця норма Основного Закону України двічі була предметом офіційного тлумачення Конституційного Суду України у 1998 р. і 2008 р., досьгодні не втрачає актуальності питання доцільності визначення механізмів, які б унеможливили порушення зобов'язання глави держави підписувати й офіційно оприлюднювати закон у разі його прийняття кваліфікованою більшістю у 2/3 голосів народних депутатів під час повторного розгляду.

Таким чином, аналізована ситуація призводить до перешкод у реалізації законодавчої функції парламенту і неефективності системи стримувань і противаг, як основного принципу конституціоналізму, що забезпечує високий рівень демократичної ефективності політичного режиму. Адже у країнах із сталими демократичними традиціями загальновизнаною є практика не обов'язковості підписання президентом повторно прийнятого парламентом закону. Тому, на наш погляд, кореляція норм чинного законодавства і впровадження демократичних практик узгодження законотворчих компетенцій парламенту і Президента в Україні сприятимуть встановленню чітких і прозорих функціональних меж для цих владних органів, підвищать якість і ефективність законотворення в Україні, підвищать рівень демократичної ефективності політичного режиму загалом.

Визначальним для демократичної ефективності політичного режиму, як нам видається, є також інститут конституційно-правової відповідальності вищих органів державної влади. Для Президента, у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину, застосовується процедура імпичменту, зніційована більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 111 Конституції України). Нашу увагу тут привертає той факт, що до кола компетентних органів, таких як спеціальна слідча комісія на чолі із прокурором, Конституційний суд,

Верховна Рада, не залучається народ України, який відповідно до ч. 2 ст. 5 Конституції є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади і, на наш погляд, має наділятися правом брати участь як у процесі вибору так і в процесі усунення глави держави. Адже саме це право складає сенс демократичного правління і конституціоналізму.

Застосування системи стримувань і противаг передбачає, що конституційно-правова відповідальність парламенту реалізується за рахунок використання Президентом права розпуску Верховної Ради у випадках: відсутності пленарних засідань законодавчого органу протягом тридцяти днів однієї чергової сесії (ч. 2 ст. 90 Конституції України), відсутності сформованого протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів його нового персонального складу. Водночас, на відміну від деяких інших країн, вирішення статусу Верховної Ради України не поставлено у залежність від сваволі уряду і Президента, а умови її розпуску спрямовані, перш за все, на забезпечення стабільності державної влади, безперервності її здійснення.

На нашу точку зору, вагомим чинником ефективного застосування системи стримувань і противаг є діяльність уряду, як вищої ланки органів виконавчої влади в державі. Наше дослідження розподілу компетенцій між гілками політичної влади в Україні доводить, що попри задекларований Конституцією України (ст. 113) і Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (ст.1) вищий статус Кабінету Міністрів у системі виконавчої влади, політична практика демонструє наявність її поліцентричної побудови. Це виражається у втіленні системи з «подвійним центром» [2, с. 25], яка складається з двох функціонально поєднаних суб'єктів — Президента і Кабінету Міністрів. Аналіз розподілу повноважень між цими акторами свідчить, що Глава держави наділений більш вагомими повноваженнями у сфері виконавчої влади, ніж Уряд, і, тому «реальне місце Кабінету Міністрів у системі органів виконавчої влади є значно нижчим, ніж зафіксоване у Конституції, а його роль — незрівнянно слабша» [146, с. 61].

Отже, попри те, що Конституція України встановлює особливе місце Президента в системі владних структур, фактично глава держави функціонально

тяжіє до виконавчої влади. Таким чином, можна стверджувати про існування в Україні дуалізму виконавчої влади, який передбачає очолення гілки влади фактично двома вищими органами держави.

Про біцефальність цієї гілки влади можна зробити висновок на основі аналізу ст. 106 Конституції, з якої випливає, що Президент наділений значними повноваженнями у сфері виконавчої влади. Саме у зв'язку з розподілом повноважень між главою держави і Урядом України виникають найбільш гострі проблеми при вирішенні питання про визначення Кабінету Міністрів як вищого органу в системі виконавчої влади.

Відповідно до Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» глава держави створюватиме значний вплив на призначення провідних керівників уряду та інших органів державної влади країни через: внесення за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції, подання про призначення парламентом Прем'єр-міністра України не пізніш ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; внесення до парламенту подання про призначення міністра оборони, міністра закордонних справ, призначення і звільнення голови Служби безпеки України; призупинення дії актів Кабінету Міністрів з мотивів їх невідповідності Основному Закону держави з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (ч. 1 ст. 106); призначення і звільнення з посади Генерального прокурора України (за згодою Верховної Ради), половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, третини складу Конституційного Суду України (ч. 1 ст. 106) [101].

Отже, перелік цих повноважень є підтвердженням значних преференцій глави держави щодо регулювання діяльності органів виконавчої влади, тоді як Кабінет Міністрів позбавлений права на вирішення кадрових і структурних питань у виконавчій системі, а тому не має достатніх засобів впливу на згадані органи та їх керівників. На нашу точку зору, надання Президенту широкого кола повноважень у сфері виконавчої влади без його входження до структури цієї

влади є негативним фактором при вирішенні питання про відповідальність за роботу Кабінету Міністрів. Адже, як зауважує Л. Кривенко, Президент позбавлений безпосередньої політичної відповідальності за наслідки діяльності уряду поряд із володінням надзвичайно великими можливостями і важелями впливу на дії Кабінету Міністрів [146, с. 61]. Тому, цілком логічним є висновок дослідника В. Авер'янова про те, що «для підтвердження свого статусу як дійсно вищого органу в системі органів виконавчої влади, Уряд України має бути наділений більш вагомими повноваженнями у сфері формуванні органів цієї гілки влади, а також бути здатним ефективно керувати «вертикаллю» підлеглих йому органів» [1, с. 8].

Таким чином, дослідження застосування визначних аспектів системи стримувань і противаг в Україні, дає можливість зробити висновок, що конституційне закріплення правового статусу Кабінету Міністрів не впроваджене у вітчизняну політичну практику. Отже, необхідним виявляється практичне наближення статусу Кабінету Міністрів до задекларованого в Основному Законі, наділення уряду більш вагомими повноваженнями у владній вертикалі, що, з одного боку, підвищить ефективність системи стримувань і противаг, а з іншого — підвищить рівень політичної відповідальності основних політичних інститутів.

Обов'язковість відповідальності інститутів державної влади для демократичної ефективності політичного режиму зумовлена її особливою роллю, яка виражається у реалізації легітимних політичних заходів, які «забезпечують примушення влади до виконання прийнятих зобов'язань, обіцянок, і схвалених суспільством програм, які в поєднанні з політичною відповідальністю громадян стають в сучасній правовій державі важливим інструментом стабілізації політичних відносин та попередження суспільних конфліктів» [Цит. за 349. с. 198-201].

Отже, для функціонування демократичних політичних інститутів в Україні аналізованого періоду характерними були: посилення інституту президентства, втрата самостійності і автономності виконавчої і законодавчої гілок влади, неналежне функціонування механізму «стримувань і противаг», перенесення

ключових владних компетенцій у поле впливу Президента, і, як наслідок гальмування демократичних перетворень в державі, що посилювалося недемократичними політичними практиками, які не були формалізованими у відповідних нормах, а стали наслідком звичаїв, традицій, недостатнього рівня політичної культури.

3.2. Інституціональна легітимність політичних суб'єктів

Однією з основоположних категорій, що обумовлюють здатність органів державної влади використовувати певні методи та засоби управління, вважається легітимність. Під легітимністю, як правило, розуміють «позитивне ставлення населення країни, його груп, громадської думки до діючих інститутів державної влади» [264, с. 312]. Для нашого дослідження легітимність представляє особливий інтерес завдяки тому, що легітимною, тобто соціально прийнятною, може бути не тільки сама державна (політична) влада, представлена сукупністю органів державної влади та посадових осіб, які здійснюють політичне управління державою, але й ті інститути, які приймають участь у реалізації політико-владних відносин.

Фактично, для ефективного функціонування політичного режиму необхідно, щоб легітимним був не тільки сам режим, але і носії влади, завдяки яким політичний режим реалізується на практиці. Наприклад, складна структура політичного режиму ставить нас перед необхідністю співвіднести легітимність режиму в цілому і окремих його елементів. У даному випадку достатньо відзначити один загальновідомий факт: будь-який політичний режим, хоча і є цілісним і органічним утворенням, сприймається суспільством лише у певній своїй частині, а не повністю у всій широті зв'язків і проявів. Іншим аспектом є відсутність будь-яких встановлених (закріплених законодавством або нормами звичайного права) процедур, у рамках яких може бути здійснена легітимація режиму, схожих з раціональною легітимізацією державної влади, що

здійснюється через виборчий процес. Таким чином, у ще більшій мірі проявляється зв'язок легітимації політичного режиму і політичної влади і саме в процедурах легітимації політичної влади реалізується і легітимація політичного режиму.

Отже, набуття політичним режимом сутнісних ознак, які виражають обґрунтованість, виправданість, справедливість легітимності, відповідність здійснюваної ним влади певним психологічним установкам і очікуванням особи, соціальних груп, народу в цілому — є процесом легітимації політичного режиму. Цей стан режиму пов'язаний з економічними, соціальними, політичними, ідеологічними умовами громадського життя, з індивідуальною, груповою і громадською психологією. Легітимація, як процес придбання легітимності, включає індивідуальне (особою), колективне (соціальною групою), громадське (народом) затвердження переконання, що політичний режим, структура державних органів, спосіб їх формування, прийоми і методи здійснення влади відповідають тим очікуванням, тим поглядам, тим установкам, які склалися у людей на базі чуттєвого сприйняття, життєвого досвіду, раціональної оцінки політичних і державно-правових явищ. Легітимація влади пов'язана не з виданням нормативно-правового акту (хоча і це може входити в процес легітимації), а з комплексом переживань і внутрішніх установок людей, з уявленнями різних верств населення про дотримання режимом, державними органами норм соціальної справедливості, прав людини, їх захистом.

Пояснення легітимності політичних інститутів через визнання їхньої виправданості знаходимо у визначенні легітимності С.Ліпсета, яку він характеризує як «здатність системи створити і підтримати у людей переконання в тому, що існуючі політичні інститути є найкращими з можливих для суспільства» [448, р. 77]. Звертає на себе увагу підхід до пояснення легітимності Х. Лінца, який пропонує розглядати цей феномен через «переконання в тому, що незважаючи на усі їх промахи і недоліки, існуючі політичні інститути є найкращими, ніж які-небудь інші, які могли б бути встановлені і яким слід було б в результаті підкорятися» [446, р. 65].

Легітимність як якість «моральної або доцільної правоти режиму», що приписується йому населенням, визначає американський політолог Р.Мерельман [Цит. за 89, с. 94]. А Д.Істон розглядає в якості легітимної таку систему, яка відповідає «власним моральним принципам індивіда, його власному розумінню того, що є справедливим і правильним в політичній сфері» [424, р. 112.].

Незважаючи на деякі відмінності, в усіх цих визначеннях підтримка, яка надається громадянами, виступає необхідною умовою легітимності політичних інститутів. Отже, в своєму дослідженні ми будемо послуговуватися тим, що «легітимність означає, що суспільство в цілому вважає існуючі політичні інститути найбільш прийнятними, незалежно від думки про конкретних людей, що перебувають при владі в даний момент. Носії влади є такими внаслідок процесів, які визнаються правильними майже усіма важливими учасниками або можливими учасниками політичного процесу» [167].

Попри те, що вивченням політичної легітимності займаються досить давно, інституціональна легітимність виявляється одним із найцікавіших і найскладніших аспектів цієї проблематики. При цьому спроби створення загальної теорії легітимності політичного інституту ще не відомі. Проаналізувавши російську і англійську бібліографію і зв'язавши теорію політичної легітимності з неоінституціоналізмом, ми дійшли наступних висновків щодо феномену легітимності політичних інститутів:

1) феномен легітимності політичного інституту виміряти складніше, ніж легітимність політичної системи загалом, оскільки тут постає проблема вибору адекватних для інституційної легітимності оцінок;

2) визначальну роль при аналізі інституційної легітимності відіграє суспільний статус інституту, оскільки вимірюваною легітимністю володіють тільки ті політичні інститути, які відіграють для суспільства помітну визначену роль;

3) сутнісна складність феномену інституційної легітимності передбачає варіативність оцінки політичного об'єкту, тому однозначного надання статусу

легітимності політичному інституту не відбувається, а відзначається певний ступінь легітимності відповідно до певних критеріїв;

4) до критеріїв, за якими аналізується інституційна легітимність сучасні дослідники відносять: соціально-економічну і політичну ефективність; процедурну і дистрибутивну справедливість; відповідність дій інституту нормам права і характер правових норм; довіру, участь і відчуження; демократію, показовість і відповідальність. Цікавим тут виявляється те, що ранжування по значущості цих критеріїв відбувається безпосередньо в процесі аналізу легітимності, оскільки до різних інститутів пред'являють різні вимоги, і велике значення відіграє політична компетентність громадян;

5) легітимність політичних інститутів може бути операціоналізована, оскільки чинники, які конституюють легітимність політичного інституту вимірюються емпіричним шляхом.

Таким чином, враховуючи специфіку дослідження інституційної легітимності, завдання визначення легітимності політичних інститутів сучасного політичного режиму в Україні маємо виконувати із врахуванням складності і багатовимірності цього феномену.

Зокрема, специфічність легітимності як феномену підтримки і визнання населенням існуючого політичного режиму, виражається у її несхожості з довірою, яку виказує суспільство окремим інститутам і політичним суб'єктам. Одним із тих, хто звернув увагу на відмінність між легітимністю режиму і довірою до деяких його інститутів або керівників, був французький соціальний методолог М. Доган. Він наголошував: «При вивченні плюралістичних демократій необхідно проводити відмінність між легітимністю режиму і довірою до деяких його інститутів або керівників. Жодний політичний інститут не може уникнути критики ряду категорій населення. Одностайність є смішною претензією тоталітарних режимів. У багатьох демократичних державах рейтинг президентів або прем'єр-міністрів, встановлюваний при опитуваннях, може виявитися невисоким, їх політична програма не схвалюється, і навіть самі їх особисті якості ставляться під сумнів. Але невисока популярність не обов'язково

означає недовіру до самого інституту президентської влади. Коли президент обраний відповідно до конституційних норм, він виконує легітимну функцію, навіть якщо і не викликає довіри як політична особа» [89].

Відповідно, рівень довіри до інститутів не слід ототожнювати зі схваленням або несхваленням способів, до яких вдається уряд задля вирішення державних питань. Емпіричні дослідження доводять, що у деяких країнах більшість громадян можуть не підтримувати внутрішню політику уряду і вважати її несправедливою. У такій ситуації ми вбачаємо не делегітимацію існуючих інститутів влади, а відсутність довіри до осіб, які знаходяться при владі. Як вірно зауважує Р. Арон, «схвалення керованих може бути двояким: вони можуть схвалювати заходи, що приймаються режимом, а також сам режим і ідеал, до якого він прагне» [12, с. 22-27].

Отже, недовіра по відношенню до владних осіб або представників політичного інституту не означає втрати легітимності політичним інститутом. Одним з найбільш очевидних фактів, установлених на основі емпіричних досліджень проблеми легітимності в плюралістичних демократіях, проведених за останні десятиліття, є постійна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих інститутів держави і до осіб, які ними керують, у той же час не оспорюючи легітимності самого політичного режиму.

Красномовним підтвердженням такого феномена є результати відповіді громадян країн — членів Європейської Спільноти на питання: «Чи задоволені Ви цілком, майже задоволені, не дуже або зовсім не задоволені тим, як діє демократія у Вашій країні?». Середня пропорція громадян, невдоволених режимом, змінилася за період між 1973 і 1989 рр. від 42% до 49%, включаючи й існуючі тут великі відмінності між різними країнами, наприклад, таку позицію займали більше 3/4 італійців порівняно з 1/5 німців [426, р. 9].

Проте, в усіх країнах значна більшість опитаних вважала, що «кожен може вільно «критикувати» і «робити що хоче». Одним із найбільш дивовижних результатів, отриманих при опитуваннях, є відносно висока частка громадян, що

не відчують довіри до парламенту. З 11 демократичних держав, у яких проводилося опитування громадської думки в 1981 р. тільки у Східній Німеччині більшість населення висловила «велику» або «достатню» довіру до цього традиційного демократичного інституту. В усіх інших країнах тільки меншість заявила про довіру до парламенту — близько 1/3 населення в Італії, Бельгії і Данії [426, р. 554]. Інші опитування, проведені в 1970-і і 1980-і роки також підтверджують, що значна і стійка більшість громадян не випробовують довіри до парламенту, навіть у Великобританії [426, р. 358]. Проте у 80-ті роки в усіх європейських країнах більшість громадян вважали, що парламент повинен грати важливішу роль у державній політиці, в той же час виносячи строге судження про самих парламентарів.

Пізнання критеріїв ефективності політичного режиму, дало змогу усвідомити, що питання довіри до політичних інститутів постає предметом емпіричних пошуків і у країнах із розвиненою демократією. Так, соціологічні опитування громадян Швейцарії продемонстрували довіру більшості швейцарців до федерального уряду і Верховного Суду (53%); про свою довіру до палати представників заявили 38% опитаних; до сенату, кантонального уряду, церкви — 36%; до армії — 42%; до судового апарату — 35%; до преси — 13%; до політичних партій — 12% [426, р. 309-310]. Рівень довіри, що демонструється у США має аналогічний рівень. Згідно здійснюваних Інститутом Геллапа щорічних опитуваннях громадян щодо довіри стосовно 10 вибраних політичних інститутів, Конгресу відводиться шосте або сьоме місце після церкви, армії, Верховного Суду, банків і державних учбових закладів. Проте Конгрес отримав більше довіри, ніж великі промисловці, телевізійні журналісти, профспілкові керівники або газетярі [427, р. 22].

Таким чином, на фоні невеликого рівня довіри до провідних політичних інститутів і осіб, що їх представляють, або засобів, до яких вдається влада, визнання легітимності політичного режиму залишається незмінним.

Підтвердженням цьому можуть слугувати результати дослідження «невдоволених тим, як діє демократія». Так, згідно щорічному бюлетеню

«Євробарометр», що публікує результати соціологічних опитувань, проведених Європейською групою досліджень суспільної думки, 43% громадян Великобританії, 48% — у Франції, 38% — в Нідерландах, 45% — в Ірландії і в середньому 45% — для країн — членів Європейської Спільноти, не поділяють упевнення в дієвості демократії в їхній країні [426 р. 7]. У той же час, значна більшість населення цих країн не заперечує легітимності режиму, що, на наш погляд, свідчить про невдоволення діями режиму, а не про його невизнання. Така ситуація отримала назву кризи легітимності і стала предметом наукових дискурсів значного кола суспільствознавців.

Проаналізувавши проблему кризи легітимності у Сполучених Штатах, С. Ліпсет і У. Шнейдер констатують, що «люди втрачають довіру до своїх лідерів значно легше, ніж довіру до системи... народ став висловлюватися усе більш критично з приводу дій (і їх результатів) головних інститутів» [448, р. 378-379]. Учені дійшли висновку про те, що «втрата довіри має свої позитивні і негативні сторони. Вона є реальним фактом, оскільки американці висловлюють активне невдоволення результатами дій своїх інститутів. Воно (це невдоволення) є у визначеному ступені поверховим, оскільки американці ще не досягли моменту повного заперечення цих інститутів» [448, р. 384].

Пояснення феномену кризи легітимності можна знайти, на наш погляд, у руйнуванні усталених стереотипів масової свідомості, завдяки яким легітимізувалися політико-владні відносини. Широковідомо, що відношення до влади суспільство формує, співвідносячи її прояви з основними стереотипами власної свідомості. Усю сукупність такого роду стереотипів, з яких складається нормативна основа політики, можна умовно розділити на три основні частини. Враховуючи той факт, що у демократичному суспільстві народ виступає джерелом влади, можемо говорити про три джерела легітимності, як-от:

ідеологічне, яке складається з установок, орієнтованих на інтереси тієї частини суспільства, з якою пов'язані індивідуальні перспективи. Попри те, що ідеологічні стереотипи відбивають існуючу нерівність, у них закріплений мало усвідомлюваний суспільний договір про «соціальне партнерство»;

правове відбиває потребу суспільства у правилах гри, у державному регулюванні відносин між сторонами суспільного договору про «соціальне партнерство»;

моральне містить установки загальнолюдського характеру: не вкради, не обдури, не убий.

Отже, рівень легітимності влади та її інститутів напряму залежить від повноти їх визнання в усіх трьох компонентах масової свідомості. Але, формування суспільно-політичних стереотипів значно ускладнюється в умовах політичної трансформації, оскільки суспільство переходить із одного стану в інший не поступово, а стрибком і процес відбиття у свідомості політичних зразків не встигає за мінливою реальністю. Колишні стереотипи переосмислюються, витісняються в неусвідомлюване, а на їх місце приходять нові, нашаровуючись на старі, і в цій динамічній ситуації порушується внутрішня несуперечність самих норм. Таким чином, трансформуються й джерела легітимності, що, безумовно, призводить до зниження її рівня.

Дослідження нами феномену інституційної легітимності під час трансформаційних змін доводить, що легітимність політичних інститутів проявляється також і на трьох якісних рівнях: персональному, ідеологічному і структурному. Отже, легітимація політичних інститутів обумовлюється суспільним визнанням правомірності їх цілей, режиму і лідерів, співставлених із загальноприйнятими нормами ідеології, права і моралі [369, с.122-136].

У процесі дослідження феномену визнання правомірності політичних інститутів ми дійшли висновку про те, що ще одним вагомим аспектом інституційної легітимності виступає її зональність. Оскільки, правомірність певної політичної влади може визнаватися всередині країни, але і за її межами, то логічно розрізняти внутрішню і зовнішню легітимність.

Таким чином, вивчення інституційної легітимності як критерію демократичної ефективності політичного режиму має здійснюватися у трьох аспектах. Перший дає відповідь на питання про зони легітимності — хто судить про неї: власний народ або міжнародне співтовариство. Другий відповідає на те,

як судить, з чим порівнює, які критерії: стереотипи суспільної свідомості, компоненти або джерела легітимності. І третій — про що судить, з чого складається у людей уявлення про політичну владу: її структура, рівні легітимності.

Емпіричні вимірювання інституційної легітимності свідчать про відсутність у реальній політичній практиці 100-відсоткового її показника. Як правило, і суспільству і владним інститутам доводиться погоджуватися зі складеною ситуацією і підтримувати *status-quo* доти, доки це задовольняє всіх впливових учасників. Єдиним чинником, завдяки якому підтримується стабільність суспільно-владних відносин, виражена у визнанні і правомірності влади та її інститутів, є ефективність політичного режиму. Неefективна влада не може впродовж тривалого часу залишатися легітимною. Нелегітимна ж влада не може довгий час бути ефективною — ні по ціледосягненню, ні по призначенню: разом із втратою легітимності дії влади починають зустрічати усе більш активний опір суспільства. «Стабільність будь-якого державного устрою,— підкреслює С. Липсет,— його довготривала здатність приймати рішення і забезпечувати їх дотримання без відкритого застосування сили значною мірою залежать від його законності і ефективності» [448, р. 77].

Проблему ефективності політичного режиму як обов'язкової умови визнання суспільством правомірності, справедливості існуючого політичного режиму і його інститутів досліджує російський політолог О. Шабров. Легітимність політичної влади, на думку вченого, обумовлюється багатьма обставинами, серед яких, - відповідність режиму, цілей еліти, її принципів і способів дії традиціям, що знайшли або не знайшли відображення у законах, популярність лідерів тощо. Для отримання стійкого визнання суспільства, політична влада повинна мати підтримку в тих класах і прошарках населення, з інтересами яких вона, передусім, пов'язує добробут громадян. У цілому, ефективність влади оцінюється за такими критеріями, як міра досягнення нею заявлених цілей і стабільність суспільної системи. Співпадіння указаних параметрів відбувається досить рідко, у тому числі й у суспільній свідомості,

тому забезпечення громадської підтримки конкретних дій влади може супроводжуватися накопиченням соціальної напруженості в її стосунках з суспільством і сприяти росту її нестійкості [377].

Надзвичайно продуктивною для вирішення досліджуваної проблеми виглядає класифікація режимів за підставами легітимності і ефективності, запропонована С. Ліпсетом (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Класифікація політичних режимів згідно легітимності і ефективності

Легітимність	Ефективність	
	Високий рівень легітимності і ефективності (сучасні США, Швеція, Великобританія, ФРН)	Режими легітимні, але неефективні (сучасна Італія)
	Ефективні, але нелегітимні режими (Італія і Німеччина в 30-і роки)	Режими нелегітимні і неефективні

Згідно дослідженням С. Ліпсета, підтвердженим численними емпіричними розвідками, найвищий рівень ефективності і стійкості демонструє політичний режим, який легітимізується на усіх трьох рівнях по відношенню до усіх трьох джерел і в обох зонах легітимності. У цьому — умова його стабільності, здібності адаптуватися до зміни зовнішніх і внутрішніх умов управління, забезпечувати адаптацію і розвиток громадської системи в цілому. Отже, співвідношення ефективності і легітимності безпосередньо пов'язане із стабільністю політичної системи і суспільства в цілому. Указаний взаємозв'язок можна проілюструвати у вигляді наступної таблиці (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Взаємозв'язок основних характеристик політичного режиму і стабільності політичної системи

Легітимність	+	-	+	-
Ефективність	+	-	-	+
Стабільність	A	B	C	C

Таким чином, феномен інституційної легітимності політичного режиму виявляє складну структурну характеристику, яка детермінується аспектом

ефективності і взаємопов'язаним з ним аспектом стабільності. Відсутність або недостатній рівень одного з цих компонентів впливає на рівень визнання політичної влади і її політичних інститутів.

Завважимо, що у довгостроковому відношенні нелегітимна влада ефективною бути не може, тому політичній еліті, орієнтованій на власні цілі, залишається відносно невеликий простір для маневру в межах стабільності. Зовсім інша ситуація спостерігається у суспільствах, де легітимація влади є обов'язковою умовою її існування. Пояснюючи діалектику взаємовідносин легітимності і ефективності С. Ліпсет наголошує: «У неавторитарних системах існує жорстка кореляція між легітимністю і рівнем демократії в країні; чим демократичніше держава, тим легітимніше політична система. Це не означає, що легітимність служить джерелом досягнення успіху демократії. Мабуть, що демократія і легітимність підтримують один одного за допомогою складного механізму зворотного зв'язку» [448, р. 77].

Необхідність легітимності як однієї з обов'язкових умов набуття політичним режимом демократичних рис підтверджується численними теоретико-прикладними дослідженнями. Три рівні легітимації політичного режиму, визначені на основі неінституційного підходу, окреслює російський фахівець з порівняльних політологічних досліджень Л.Сморгунов.

До першого з них учений відносить *статусну легітимацію*, яка втілюється у затвердженні конституційних органів влади та закріпленні їх повноважень у нормах конституції.

Другий рівень — *процедурна легітимація*, яка проявляється у розмаїтті способів формування органів державної влади. Представницькі органи влади, що формуються за допомогою виборів, набувають процедурної легітимації завдяки принципу, покладеному в основу виборчої моделі. Виокремлення цього рівня легітимації політичних інститутів пов'язане з неінституційним підходом до вивчення демократичних процесів, згідно якому «політична демократія залежить не тільки від економіки та соціальних умов, а також від композиції політичних інститутів» [343, с. 219-220].

Функціональна легітимація складає третій рівень визнання політичних інститутів в умовах трансформації. Він представлений системою забезпечення життєдіяльності соціальної, культурної і духовної сфер життя суспільства, процесом їх відтворення і передачі наступним поколінням, що забезпечується через громадянські інститути та відносини [343, с. 221].

З огляду на вище зазначене, специфіка інституціональної легітимації в умовах в умовах політичного транзиту відрізняється, на наш погляд, визначальними рисами, як-от:

трансформація політичного режиму позначається на ефективності діяльності політичних інститутів, наявності зворотного зв'язку, реалізації принципу стримувань і противаг, ступеню впровадження прогресивних економічних реформ та на системі цінностей громадян;

функціональна легітимність політичних інститутів в умовах демократичної трансформації потерпає від діяльності центрів неконституційного політико-правового впливу і вимагає їх нейтралізації [268, с. 68];

зростання рівня довіри громадян до політичних інститутів завдяки вкоріненню демократичних цінностей у суспільно-політичну культуру, що, в свою чергу, збільшує рівень визнання існуючого політичного режиму і формує у громадян почуття «співвідповідальності» за прийняті політичні рішення [317, с. 15];

метою діяльності опозиційних політичних сил під час системних змін є прихід до влади, а не співпраця з правлячими силами. Опозиція як повноправний політичний інститут та невід'ємний елемент механізму «стримувань і противаг» нечасто вдається до компромісу як засобу співпраці з правлячою партією і тим самим знижує рівень інституційної легітимності політичного режиму;

очевидна кореляція рівня легітимності політичних інститутів із темпами економічного розвитку країни. Тут цілком слушним виявляється зауваження С.Ліпсет про те, що демократії більш схильні виживати в розвинутих країнах. Якщо політична еліта запровадила демократичні політичні інститути та

процедури, але неспроможна вивести з економічної кризи, то в цій державі виникає загроза повернення до авторитаризму [Цит. за 340, с. 92].

Спираючись на розглянуті змістовні характеристики і особливості інституційної легітимності політичного режиму в умовах демократичної трансформації зазначимо, що зафіксована «своєрідність» пояснюється, перш за все, нестачею демократичних традицій державобудування. Попри загальносуспільне визнання демократичних цінностей, вони не можуть бути скопійовані без урахування національних традицій і специфіки. Тому, для адекватного аналізу інституційної легітимності в Україні необхідним є визначення як традиційних елементів, присутніх у політичних режимах змішаного типу, так і демократично спрямованих зрушень.

Дослідження особливостей процесу набуття політичними інститутами соціального визнання в умовах політичного транзиту засвідчило, що рівень легітимності політичного режиму в різних країнах відрізняється. Унікальні поєднання у політичному режимі елементів авторитарних і демократичних рис зумовили багатоманітність типологій політичних режимів у країнах посткомунізму: демократія «з дефектами», опікунська, керована або псевдодемократія, електоральна, неопатрімоніальна тощо. Втім, незалежно від назви, еволюційними змінами у сприйнятті суспільством обґрунтованості, виправданості, справедливості політичного режиму в Україні можна назвати: демократичне оновлення конституційного регулювання суспільних відносин, розвиток інститутів парламентаризму та багатопартійності, впровадження різноманітних моделей участі громадськості в політичному житті, фундація інституційних аспектів формування громадянського суспільства тощо.

Спрямування Україною власного політичного дизайну на демократичний зразок викликало необхідність у прийнятті нової Конституції, і створенні демократичних політичних інститутів. Становлення політичних інститутів демократичного гатунку відбувалося в Україні прискореними темпами. Тому, згідно спостережень українського науковця Д. Голосніченко, взаємовідносинам між гілками влади бракувало балансу. На пошук такого балансу були спрямовані

зміни, що вносилися до Основного закону у 2004 р. і 2010 р. Але порушення принципу стримувань і противаг спричинило нерівномірність владної компетенції між гілками влади.

Дослідження інституційної легітимності політичного режиму в Україні показало, що її рівень напряму залежить від ступеню конфліктності відносин між гілками влади та випадків порушення субординації між ними. Політичні інститути втрачають ефективність унаслідок переважного зосередження своєї діяльності на боротьбі за сфери впливу ніж на втіленні демократичних реформ [59, с.176]. Неврегульованість питань взаємодії і компетенції владних політичних інститутів позбавляє громадян можливості визначати відповідальних за наслідки політичних перетворень і, звісно, сприяє делігітимації самих політичних інститутів.

Ефективність трансформаційних перетворень виявляє пряму залежність від свідомої підтримки суспільством модерних політичних інститутів шляхом делегування їм владних повноважень. Задля конкретизації змістовного наповнення категорії легітимності влади П. Бурд'є використовує дефініцію «політичний капітал», що позначає кредит довіри, наданий громадянами політичній еліті під час виборів [цит. за 377, с. 324]. Відчуження українського суспільства від політичних інститутів, спричинене негативною традицією минулого та новітнім досвідом співпраці, обумовило низький рівень політичної капіталізації влади. Адже, стійкість і ефективність політичної системи залежать від своєчасного реагування на імпульси з інтрасоцієнтального оточення, задля продукування відповідних рішень, спрямованих на підтримку системи, тоді як політичні сили нехтують інтересами суспільства у процесі конкуренції за владу та привілеї. Надмірна закритість політичних еліт призводить до кризи взаємовідносин суспільства та політико-владних інститутів. Отже, однією з характерних рис інституціональної легітимності в Україні є повільність процесу нарощування політичного капіталу та його конвертації у суспільну довіру та визнання. Вважаємо, що це позначається на динаміці легітимації політичних інститутів та чіткості у визначенні вектору політичного розвитку.

Одним із джерел набуття легітимності для політичних інститутів виступають вибори. Виборчий процес регулюється низкою законодавчих актів, основним з яких виступає закон, що регулює систему підрахунку і розподілу голосів виборців, тобто модель виборчої системи. В Україні до 2015 р. були апробовані всі відомі виборчі моделі. Аналіз досвіду їхнього застосування показав недостатній рівень ефективності виборів у процесі набуття виборними політичними інститутами якості легітимності внаслідок частої зміни умов і правил виборчого процесу зокрема і виборчої моделі взагалі, а також використання неформальних політичних практик під час голосування і підрахунку голосів. Загалом можемо говорити про формальну демократичність виборчої системи, яка відбивалася у неспівпадінні форми та реального змісту виборчих процедур. Так, до демократичних новацій можемо віднести введення інституту офіційних спостерігачів і процедури оскаржень порушень під час виборів, які, безумовно підвищили рівень демократичності виборчої системи як джерела легітимації виборних інститутів, але не знайшли адекватного втілення у виборчій практиці [261, с. 239-240]. Більш змістовний політологічний аналіз виборчої системи України буде зроблений у наступному розділі.

Дослідження виборчих практик як шляхів легітимації представницьких інститутів влади в Україні довело, що постійні зміни виборчого законодавства призвели до поступової втрати політичними партіями суспільної довіри та визнання і посилили роль державних органів у провадженні політичних змін. Тому особливістю легітимації політичного режиму в Україні вважаємо нестійкий рівень політичних уподобань громадян, тяжіння до «сильної держави», втрату довіри до політичних партій як інститутів, що акумулюють та агрегують інтереси суспільства на державному рівні.

Враховуючи той факт, що дослідження різноманітності особливостей транзиту політичних систем у державах посткомунізму довело спірність орієнтації процесу конструювання політичних інститутів на зразки класичного західного лібералізму, вивчення суспільно-владних відносин в Україні маємо спрямовувати на процесуальні та процедурні компоненти політичного розвитку.

Перебування в стані демократичного транзиту сприяє формуванню в суспільстві змішаного типу політичної культури та поступовому становленню громадянського суспільства. Визначальними ознаками переорієнтування українського соціуму з тоталітарних традицій легітимації державної влади на демократичні стали: формування оновленої законодавчої бази регулювання демократичних перетворень, трансформація політичних структур, суперечливий процес становлення інституцій громадянського суспільства, посилення ролі та значення засобів масової інформації у соціально-політичному житті.

Утім, як виявилось на практиці, формальне конституціювання демократії і законодавче впровадження ознак правової держави не зумовили позитивних змін у процесі суспільно-владної консолідації, консенсусній взаємодії і підвищенні суспільній значущості перетворень, що є головними умовами соціального прогресу та добробуту нації. Актуалізує визначену проблему той факт, що вона не постає виключною рисою перехідних суспільств, адже на сьогодні дефіцит «кредиту довіри» випробовують владні інститути й тих країн, якими вже подолані складнощі демократичного транзиту [191, с. 58-64]. За словами відомого теоретика постмодернізму З.Баумана, характерною ознакою сучасної епохи є те, що «не та чи інша конкретна держава втрачає авторитет, а держава як така, влада як така» [22, с. 80].

Аналізуючи проблему легітимності у вітчизняному вимірі, український науковець П. Манжола зазначає, що специфікою процесу визнання українським загалом влади як легітимної, є переважання ціннісно-нормативних позицій над раціонально-легальними чинниками сприйняття. Визначальними у цьому сенсі стають заперечення цінності й дієвості ліберально-демократичних принципів, скептичне ставлення до дієвості законів, що позбавляє легітимних ознак демократичні процедури. Немаловажну роль відіграють також й особливості формування політико-культурної свідомості української нації, яке відбувалося під визначальним впливом чужорідного менталітету, і визначаються негативним відношенням до владних інституцій, опозиційним ставленням до влади та

бажанням її позбутися. Ці аспекти визначною мірою знижують потенціал суспільної підтримки будь-яких політико-владних інтеракцій [191, с. 60].

Аналіз процесу легітимації політичних інститутів дає підстави вважати, що вибудовування ефективного механізму управління як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні зазнало суттєвих змін під час і після Помаранчевої революції. Адже, поряд із цілим рядом позитивних надбань, до яких вона призвела, визначною вважаємо розбудову якісно нових соціально-політичних взаємодій інститутів влади та громадянського суспільства. Оскільки, притаманне українському соціуму попереднього періоду негативно-заперечуюче ставлення до усього спектру владних установ, «поширення феноменів «узаконення кризи» (Ю. Хабермас) чи «згоди через апатію» (Д. Хелд)», змінилося на «небачено високий відсоток, наданого новій еліті, «кредиту довіри» з часів проголошення незалежності» [191, с. 60]. Згідно результатам дослідження Центру О. Разумкова, - показники ставлення громадян до вищих органів державної влади у першому кварталі 2005 р. зазнали суттєвих змін: рівень підтримки нового Президента і Уряду порівняно з березнем 2004 р. зріс у шість разів, а щодо діяльності Верховної Ради — майже у сім [191, с. 60].

Базовим елементом суспільної підтримки нової влади у 2005 р. стала персональна популярність лідерів Помаранчевої революції — В. Ющенко та Ю. Тимошенко. До того ж, варто зазначити, що джерелами безпрецедентного рівня довіри населення стали, поряд із особистістними лідерськими якостями представників опозиції, ціла низка ірраціональних чинників, головним із яких виступала харизма. Харизматичний вплив, заснований на емоційно-ірраціональній вірі у виключні здібності лідера, був притаманний і політичному образу Ю. Тимошенко. Взагалі, використання харизматичного іміджу допомогло не тільки лідеру «Нашої України» у подоланні виборчих перегонів, а й виявилось корисним засобом позиціювання лідерів «помаранчевої революції». Аналіз процесу формування складу держапарату навесні 2007 р., засвідчив, «що здебільшого визначальним принципом була особиста відданість, а вже потім — професійні якості претендентів» [191, с. 60]. Отже, цілком слушним

виявляється зауваження М. Вебера про те, що «управлінський штат формується відповідно до харизми і особистої відданості, — тобто не відповідно до фахового рівня (як у чиновників) і не згідно із належністю до певного стану», — яке він виказав, характеризуючи процес формування управлінських структур у перехідних суспільствах [40, с. 165].

З'ясування специфіки інституційної легітимності в Україні призвело нас до висновку про те, що симптоматичними ознаками змісту діяльності правлячої еліти, що склалася наприкінці 2004 р. стали: поширення практики неконституційних відносин апарату Президента з Урядом, незаконне розширення повноважень РНБО України, недостатня прозорість атмосфери підготовки бюджету на 2005 р., видання Президентом значної кількості нормативних документів з грифом «Опублікуванню не підлягають» [405; 406].

Попри те, що новостворені політичні інститути з оновленим елітарним складом не продемонстрували кардинальних відмінностей від попередників, рівень «кредиту довіри» нових лідерів і політичних інститутів залишався незмінно високим. Тенденція до зниження у ставленні до владних ініціатив нової і правлячої еліти була зафіксована фахівцями Центру О. Разумкова з другої половини 2005 р. Так, у серпні 2005 р. відсоток населення, який «повністю підтримує» діяльність Президента та Уряду становив відповідно 30,2 % та 22,1 %; у вересні — 20,3 % та 8,5 %; а у листопаді — 14,3 % та 6,7 % [68; 69].

Впливовість харизматичної домінанти у легітимації владних інститутів потерпала від низького рівня ефективності впроваджуваної політики. Адже, на думку С. Ліпсета, «харизматична легітимність — це неміцна основа для демократії», «харизматична легітимність походить від лідера, який має особисту привабливість. Це найбільш мінливий і нестійкий тип легітимності, найменш відповідний демократії» [167]. Наприкінці 2006 початку 2007 рр. дослідник політичного транзиту в Україні Г. Манжола констатував, що «наявність системної кризи у взаємодії влади та суспільства», переважним чином ускладнило процес функціонування політичної системи в цілому [191, с. 61].

Спостереження за динамікою суспільного визнання справедливості, законності та виправданості дій і осіб владних інститутів України дає можливість констатувати щоразовий повтор сценарію «розчарування» у тих, кому спочатку був наданий великий «кредит довіри». Ілюстрацією до цього твердження можуть слугувати результати моніторингу рівня довіри громадян України до основних інститутів влади, який протягом багатьох років проводить Центр О. Разумкова. Аналіз результатів цих багаторічних досліджень дає змогу вивести певні закономірності.

Так, кожен з президентів України у результаті свого правління поступово втрачав «кредит довіри» з боку громадян: Л.Кучма від підтримки в 22,6% (тут і далі наводиться показник «Повністю підтримую») навесні 2000 р. прийшов до 10,4% напередодні «Помаранчевої революції» (мінімум підтримки Кучми — 7,2% в серпні 2003-го); В. Ющенко під час «революції» придбав безпрецедентний кредит народної довіри — його повністю підтримували 46,7%, але вже до кінця 2005 р. рейтинг В. Ющенка опустився до 17,1% і продовжив знижуватися до 2% у березні 2009 р., у розпал фінансової кризи; В. Янукович навесні 2010 р., саме в той час, коли він укладав Харківські угоди з Росією, користувався повною підтримкою 39,7 - 40,9 % опитаних, рік потому цей показник складав тільки 9,7-11,3 %, навесні 2012 р. — 9,6%, а ближче до виборів — у серпні — рівень підтримки чинного президента підвівся до 12,6%, наступні два роки продемонстрували безпрецедентне падіння рівня суспільної підтримки Президента, коли наприкінці 2013 початку 2014 рр. українське суспільство не постало проти нього.

Таким чином, специфічною особливістю легітимації політичних інститутів в Україні, зокрема, інституту президента, є рухлива динаміка «кредиту довіри»: від максимального визнання з харизматичною складовою — до швидкого і ґрунтовного неприйняття і розчарування. Ще однією особливістю, на наш погляд, є підсвідома надія громадян на всемогутність та мудрість першої особи країни, цим і пояснюється високий рівень підтримки новообраних президентів.

Завважимо, що специфічною рисою легітимації виступає також і те, що жоден з вітчизняних президентів не користувався визнанням більшої частини громадян України, тобто більше ніж 50%, тоді як закордонні перші особи викликають у українців високий рівень підтримки. Причиною цього, український політолог В. Фесенко, вбачає у відсутності міжрегіональних розбіжностей у громадян і дистанційованості від реального лідера. Так, найпопулярнішим декілька років поспіль залишався О. Лукашенко. Білоруський президент за 10-балльною шкалою випереджає і американських і російських колег, включаючи В. Путіна. «Популярність білоруського президента в Україні відображає і незадоволення українців вітчизняним олігархічним капіталізмом, якого немає у білорусів, і певну заздрість до відносної соціальної стабільності і порядку у наших північних сусідів, і той самий радянський менталітет багатьох наших співгромадян...» [360].

Згідно соціологічних вимірювань, рівень соціальної підтримки і визнання вищого законодавчого органу — Верховної Ради України поступово знижувався і наприкінці 2006 р. складав 6,2 %. При цьому ставлення населення до Парламенту не змінює навіть ротація його складу після виборів. Не було відмічене «сплесків» довіри до Верховної Ради протягом періоду 2002-2009 рр. Взагалі, рівень підтримки найвищого законодавчого органу України рідко коли піднімався вище 10%, знижуючись до 2%, а у березні 2009 р., на хвилі кризи і повного розкладання «помаранчевої» правлячої коаліції — до 0,7%. Найбільшу підтримку Верховна Рада дістала взимку — навесні 2005 р. (22,4-28 %), і це, за оцінками спеціалістів, було пов'язано виключно з вірою у В. Ющенка і його «команду революціонерів». Наступний «пік» визнання зафіксований навесні 2010 р. - 16,3-19,3 % — відразу ж після приходу до влади В. Януковича. У 2012 р. підтримка Ради коливається в діапазоні 3-4,4 %. З цього виходить, що «кредит довіри» громадян до представницького органу залишається постійно низьким, що свідчить про невіру громадян в оновлення складу і діяльності парламенту.

Динаміка рівня легітимності дій уряду з боку громадян багато в чому аналогічна з коливанням популярності президента. Так, «перший помаранчевий

кабінет» усього за півроку втратив довіру суспільства з 36,4 % до 8,5%. Кабінет Міністрів — 2010 р. почав з 26,6%, дійшовши до 6,5% у жовтні 2012 р. [68].

Криза інституціональної легітимності влади посилилася завдяки нівелюванню демократичних процедур легітимації влади у масовій свідомості — передусім це стосується виборчих механізмів у політичному процесі. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених у грудні 2012 р. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру О.Разумкова, головною політичною подією 2012 р. більшість населення назвала вибори до Верховної Ради — 57% [406]. Попри те, що 77,8% опитаних задекларували свій намір взяти участь у виборах, лише 30,6% висловили думку, що вони змінять ситуацію на краще. Водночас 42,7% впевнені в тому, що вибори нічого не змінять, а 6% — що зміни будуть, але на гірше. Приблизно ті ж 39,2% громадян не вірять у те, що їхня участь чи неучасть у виборах бодай якось вплине на ситуацію в країні, а протилежної думки притримуються лише 13,2%. Схожими є настрої громадян щодо ролі виборів як реального механізму впливу громадян на владу: загалом згодні з цим твердженням лише 32,4%, у той час як частка незгодних становить 46,2%. За коментарями фахівців, «вибори все частіше сприймаються як формальний ритуал, який не має реального впливу на політичний розвиток країни», до того ж можливість серйозного перекручення результатів виборів — 2012 припускали 37,1% опитаних, а ще 24% у цьому були переконані. Цікаво, що приблизно аналогічні настрої були поширені серед українських виборців напередодні виборів 2007 р., хоча тоді підстав для очікування фальсифікацій було куди менше. Це, знову ж таки, говорить про низький рівень довіри громадян до інституту виборів [69].

Таким чином, на початок 2014 р. криза легітимності владних інститутів наблизилася до своєї критичної межі: 51% громадян вважало, що погіршилася ситуація у ставленні людей до влади, а 46% опитаних зауважили погіршення у ставленні влади до людей [407]. Виявом цього став не тільки надзвичайно низький рівень довіри населення до політичної системи в інституціональному та

персоніфікованому вимірі, а й швидке зниження авторитету держави на міжнародній арені.

До політичних інститутів, що становлять діючий політичний режим, відносяться і органи внутрішнього порядку. Вивчення специфіки легітимації цього інституту зафіксувало падіння рівня підтримки до правоохоронних установ з 19,1% у 2005 р. до 5,5% у 2012 р. У цілому, як зазначають експерти соціологічної групи «Рейтинг», ставлення до правоохоронних органів громадян України швидше негативне, ніж позитивне. Так, на думку опитаних, серед правоохоронних органів найбільше заслуговує на довіру Служба Безпеки України — 16% вважають, що цей орган цілком заслуговує на довіру, 25% — не зовсім заслуговує і 26% — зовсім не заслуговує. Близько 12% опитаних вважають, що цілком заслуговує на довіру прокуратура, майже стільки ж — близько 10% вважають, що цілком заслуговує на довіру міліція, податкова та митниця. Міліції в цілому довіряють більше, ніж ДАІ. На думку опитаних, найменше заслуговують на довіру в Україні суди, причому лише 8% опитаних цілком довіряють судам, 34% — не зовсім довіряють і 43% — зовсім не довіряють [271].

Доходимо висновку, що низький рівень визнання і підтримки громадянами органів влади трансформувався у небезпечну тенденцію - зростання зневіри в демократичні процедури взагалі, а також у зневагу до органів влади, які застосовують ці демократичні процедури. Суттєвим гальмівним чинником на шляху демократичних перетворень в Україні стала закритість влади від громадськості. Тому, як наголошують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, тільки «широка участь громадян України у процесі прийняття управлінських рішень поліпшить процес управління в цілому, підвищить довіру до влади та допоможе зміцнити та консолідувати зусилля для ... вирішення проблемних питань сьогодення» [88, с. 297].

Ці висновки знаходять підтвердження у підсумках загальнонаціонального моніторингового соціологічного дослідження «Україна і українці», яке проводиться Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦІС» спільно з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН

України з вересня 2010 р. Дослідження проводяться по всій території України методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Метод відбору респондентів — квотна вибірка (за ознаками вік та стать).

Так, у серпні 2011 р., найвищий рівень довіри у громадян України отримала церков — 64,9%, на другому місці опинилися засоби масової інформації — 47,7% та армія України — 38,7%; Верховна Рада України — дістала 11,8% підтримки, Уряд України — 17,9%, суди — 14,3%, місцеві органи влади — 33,5%, політичні партії — 10,0%, опозиція- 19,0%.

Проведений у нашому дослідженні аналіз емпіричного матеріалу довів справедливність теоретичної посилки про кореляцію між економічним станом суспільства (що є результатом ефективних дій режиму) і рівнем суспільної підтримки інститутів влади, про яку зазначалося вище. Покращення оцінок економічної ситуації в Україні та власного матеріального становища позначилося на рівні довіри українців до інститутів влади, фахівцями було зафіксовано підвищення індексів довіри до них, так за 4 — бальною шкалою, середній бал довіри громадян до Президента визначений у межах 1,86 балу, до Прем'єр-міністра — 1,79; до Верховної Ради — 1,68; до місцевих органів влади -2,08; до судів — 1,71; до прокуратури — 1,74; до міліції - 1,78; до податкової інспекції — 1,71; до ЗМІ — 2,45 [286].

У своєму дослідженні ми не можемо оминути увагою такий визначний для демократичної трансформації режиму політичний інститут, яким є політична партія. Фахівцями зафіксовано, що зміни у політичному житті країни за роки незалежності суперечливо відобразились у ставленні українців до політичних партій. Цікавий дослідницький аспект виявляє динаміка показника доцільності багатопартійності для політичної системи України, яку демонструють результати щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Так, якщо у 1994р. відносна більшість українців (36,1%) вважала, що Україні потрібна багатопартійна система, 29,8% були проти багатопартійності, то у 2010 р. більшість українців — 46,3% — були проти багатопартійності і лише 21% вважали потрібною багатопартійну систему [357]. У 2012р. 54% населення

України відмовляли у «кредиті довіри» цьому політичному інституту, оскільки, на їх думку, діяльність партій в Україні повністю або переважно не відповідає демократичним стандартам, не поділяли таку точку зору 29% опитаних.

Вивчення результатів суспільної думки щодо легітимності політичних партій в Україні довело, що головними причинами втрати визнання політичними партіями громадяни вбачали: орієнтацію партійної діяльності на інтереси власних лідерів та фінансово-економічних кланів (42%); недотримання післявиборчої партійної діяльності заявлених програм та цілей (38%); непрозорість фінансування діяльності партій, замовчування джерел фінансування (34%); відсутність реального зв'язку з громадянами (35%). Водночас, на сьогоднішній день лише 6% громадян готові виділяти гроші на діяльність політичної партії, якщо будуть певні, що ця партія виражає їхні інтереси [43].

У контексті вищезазначеного цікавим є той факт, що та частина суспільства яка надає «кредит довіри» політичним партіям і рухам для здійснення політичної влади майже не змінилася: від 28% у 1994 р. до 29, 1% у 2011 р.

Таким чином, можемо констатувати стійке закріплення демократичних зразків і цінностей у політичній культурі українського суспільства, адже згідно останніх соціологічних досліджень в електораті всіх провідних політичних партій переважають прихильники демократії як найбільш бажаного типу політичного устрою (від 60% — у ВО «Батьківщина» до 45% — у «УДАР» Віталія Кличка) [43].

Отже, визнання громадянами України інституту політичних партій і партійної системи є дуже суперечливим, оскільки абстрактне критичне ставлення до багатопартійної системи поєднується з симпатіями до конкретних і різних політичних сил і практичною участю у виборчих змаганнях партій. Це означає, на наш погляд, що абсолютна більшість українських громадян ще знаходиться на шляху усвідомлення того, що власні інтереси і цілі мають корелюватися із загальнодержавними.

Зафіксований низький рівень легітимації демократичних політичних інститутів в Україні не заперечує того факту, що для українських громадян

конкурентна демократія вже стала нормою життя. Попри те, що після кожних виборів швидко приходить розчарування, що чергова зміна влади не принесла бажаного покращання життя, 48% наших співгромадян вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України. Чергові парламентські вибори у 2012 р. і позачергові у 2014 р. майже не змінили суспільної думки щодо цієї проблеми. Підтвердженням цьому є опитання, проведене Фондом «Демократичні ініціативи», за яким політичний режим в Україні був оцінений у 4,97 бали за 10-бальною шкалою, тобто — посередині між демократією і диктатурою. Більшість населення (46%) не задоволена, як функціонує демократія в Україні (задоволені 40%). Водночас у суспільстві явно переважає позиція, що демократія є найбажанішим типом державного устрою для України [406].

Вивчення провідних тенденцій у процесі легітимації політичного режиму в Україні засвідчило, що найнижчий рівень визнання демократія зазнала у грудні 2009 р. — 36,6% респондентів, а найвищого у 2012 р. — 47,1% опитаних; піддавали сумніву доцільність впровадження в Україні демократичної трансформації — 30% респондентів у 2009 р. і 23,6% — у 2012 р., а байдуже ставлення до змін висловлювали однакова кількість опитаних — 17% і у 2009 р. і у 2012 р. Таким чином, в Україні спостерігається повільна тенденція до збільшення рівня легітимності політичного режиму на фоні відносно стабільних сумнівів щодо виправданості демократичних перетворень [406].

Отже, критеріальне вимірювання ефективності політичного режиму в Україні за допомогою інституційної легітимності відкрило суперечливі і повільні тенденції у процесі визнання і сприйняття дій влади та її інститутів, які спостерігаються протягом всього періоду незалежного існування держави.

Зафіксоване нами у дослідженні зниження рівня довіри громадян до політичних інститутів в Україні ми пояснюємо через неефективність реформ у економічній та соціальній сферах. Відсутність консенсуальної взаємодії політичних сил призвела до того, що політичні вподобання не були основним чинником визначення суспільної популярності, тут роль відігравали харизматичні якості того чи іншого політичного лідера. Зауважимо, що пропри високий рівень

громадського потенціалу, спостерігається відсутність впровадження реальних політичних практик політичної участі суспільства внаслідок низької зацікавленості в цьому політико-владної еліти.

Таким чином, загальними особливостями інституційної легітимації політичного режиму в Україні ми окреслюємо такі, як-от: участь у владних стосунках багатьох акторів, утвердження плюральних взаємовідносин у політичній сфері, поступова зміна ідеологічних пріоритетів у суспільстві; низький рівень якісних змін у складі владної еліти; тяжіння еліти до встановлення монополії на владу; віддаленість президентської влади від інших гілок і фактична невідконтрольність їм; відсутність політичної згоди між основними учасниками політико-владних відносин; низький рівень популярності політичних партій як провідних політичних інститутів у взаємодії держави і суспільства. Отже, успішність демократичної трансформації в Україні залежить від внутрішнього консенсусу еліти і суспільства, а не тільки від легітимації формальних політичних інститутів.

Доходимо висновку, що підвищення рівня інституційної легітимності політичного режиму потребує сприяння розвитку конституціоналізму через встановлення такого конституційного (політичного) порядку, який передбачає забезпечення дієвої стабільності чітко визначених і нормативно забезпечених інституціоналізованих політичних практик.

Підкреслимо, що одним із визначних детермінант успішної інституціалізації демократії у традиційних суспільствах є легітимність інститутів, тобто розуміння значною частиною населення необхідності й виправданості того чи іншого інституту демократії та інформованості про його діяльність. Тому, подолання кризи легітимності пов'язане з виконанням двох завдань:

по-перше, підвищення довіри до інститутів демократії, що досягається шляхом покращення матеріального стану основних соціальних груп через поступове впровадження ринкових механізмів і забезпечення високого рівня соціального захисту основних груп населення;

по-друге, створення механізму подолання соціокультурних суперечностей, через створення порівняно однакових економічних можливостей для представників різних соціокультурних орієнтацій за допомогою свободи вибору форм власності; впровадження соціальних амортизаторів для вразливих груп населення у вигляді дотацій, нових робочих місць тощо. Наголосимо, що найважливішим у механізмі подолання соціокультурних суперечностей має стати формування серединної культури, яка органічно поєднає на принципах поваги та діалогу традиційні й сучасні цінності. І, таким чином, попри складність здійснення демократичних перетворень, наявності серйозних відмінностей в історичних традиціях та соціокультурних підвалинах суспільства, досягнення високого рівня інституційної легітимності як оцінки ефективності політичного режиму є цілком здійсненним.

3.3. Механізми рекрутування політичної еліти та процедури передачі влади

Аналітичне дослідження актуального стану політичного режиму в Україні, поставлене в якості одного з дослідницьких завдань нашої роботи, вимагає оцінки базових принципів, на яких заснований процес залучення до активної політичної діяльності окремих індивідів, утворення політичної еліти, з якої формуються виконавчі та законодавчі органи державної влади, урядовий апарат, керівники державних установ.

При з'ясуванні особливостей механізму рекрутування елітарних політичних кіл ми будемо керуватися визначенням політичної еліти, яке надає американський політолог Т. Боттомор. Отже, під політичною елітою ми в цьому дослідженні розуміємо «тих людей, які фактично здійснюють політичну владу в суспільстві в певний відрізок часу» [414, р. 9]. Іншими словами, політична еліта репрезентує той шар еліти, «який бере участь в ухваленні політичних рішень (чи може впливати на цей процес) і контролює їх реалізацію» [157, с. 22].

На наше переконання, питання відбору і формування складу правлячих еліт і лідерів становлять принциповий аспект забезпечення життєдіяльності будь-якої системи влади. Причому навіть закриті еліти так чи інакше оновлюються під впливом соціально-економічних зрушень, формування нових груп впливу, переміщення багатства з одних рук в інші і подібне. Можна зафіксувати підтверджену значним емпіричним матеріалом закономірність: часткове або повне оновлення складу політичної еліти безпосередньо відбивається на якісних ознаках суспільно-владних відносин, що докорінно змінює взаємостосунки держави і суспільства, оскільки, як справедливо відмічає Г. Моска, «мінлива структура правлячих класів має переважне значення у визначенні політичного типу, а також рівня цивілізації різних народів» [215, с. 187—198].

Процеси елітоутворення набули статусу окремої дослідницької проблеми, оскільки вони демонструють рівень розвиненості й доступності вищих щаблів влади для пересічних громадян. Критеріями приналежності до елітарних кіл, на думку відомого італійського економіста і соціолога, одного з основоположників теорії еліт В. Парето, виступають політико-адміністративні статуси осіб, тобто «...у правлячу еліту входять люди з етикетками про приналежність до політичної служби досить високого рівня, наприклад міністри, сенатори, депутати, начальники відділів міністерств, голови апеляційних судів, генерали, полковники» [245, с. 60] і соціально-майнові детермінанти, до яких він відносить «багатство, родинні зв'язки, стосунки», і які «роблять можливим отримання етикетки про приналежність до еліти в цілому або до правлячої еліти зокрема тим, хто не повинен був би її мати» [245, с. 61].

Лібералізація суспільно-політичного процесу відбилася, в першу чергу, на механізмі формування політичної еліти, який, як вважає видатний елітолог Г. Моска, проявляється у формі демократичної або аристократичної тенденції рекрутування. Тому, необхідно зауважити, що соціальна продуктивність еліти залежить від того, наскільки вона відкрита для найбільш активних, освічених, обдарованих, здатних до інновацій людей з усіх соціальних страт, і, з іншого боку, чи існують перешкоди на шляху до влади для тих, хто не має відповідних

достоїнств. Отже, якість еліти багато в чому залежить від принципів її формування. «Провідний і правлячий відбір [тобто еліта] існує скрізь, — писав російський філософ Б. Вишеславцев, — але вся річ у тому, як він відбирається і вибирається» [48, с. 44]. Зміна принципів і критеріїв вибору, трансформація механізму залучення до елітарних кіл відбувається тоді, коли якості еліти перестають бути адекватними політичним умовам, «коли назріває необхідність прояву в державному управлінні нових рис, а старі здібності частково втрачають свою значущість або ж відбуваються зміни в їх розподілі, змінюється і спосіб формування правлячого класу» [215, с. 187—198].

Звісно, що формування політичної еліти супроводжується гострою конкурентною боротьбою представників різних сил, які виборюють підтримку електорату. Збої в цьому найважливішому для суспільства процесі призводять до відбору нерепрезентативних осіб, тимчасових виконавців, не підготовлених до здійснення належних функцій і зорієнтованих лише на вузькокорисні цілі у сфері влади. Еліта незмінно приходить в занепад, коли припиняє удосконалювати ті якості, за допомогою яких прийшла до влади. Оновлення еліти за рахунок представників інших соціальних шарів, процес «циркуляції еліт», як зауважує В. Парето, слугує відновленню правлячого класу «не лише чисельно, але, що більш важливо, і якісно». Завдяки цим процесам «правляча еліта знаходиться у стані постійної і повільної трансформації» [245, с. 63]. Учений переконаний, що «той, хто з однієї групи переходить в іншу, приносить з собою, як правило, певні схильності, почуття, здібності, придбані в тій групі, з якої він походить».

Прагнення до змін, що йде від володарів нових, затребуваних якостей стикається із прагненням до нерухомості, інерції, до так званої «кристалізації» правлячої політичної еліти. На наше переконання, перманентна конфліктність процесу елітоутворення демонструє дві взаємовиключні тенденції: прагнення домінуючого класу монополізувати політичну владу і стремління представників новітніх актуальних здібностей і трендів отримати її. Тому, - як писав Г. Моска, - «у людських суспільствах переважає то тенденція формування закритих, стійких

кристалізованих правлячих класів, то тенденція, що веде до більш менш швидкого їх оновлення» [215, с. 97—117].

Науковий аналіз процесів формування та зміни еліт дає змогу виділити декілька ключових понять і категорій, що характеризують визначений феномен. Так, залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження називають «рекрутацією». Рекрутацію еліт інколи називають підбором еліти [149, с.107]. А відтворення еліти у її власних межах, тобто у рамках даної соціальної групи, визначають як репродукція. Спосіб же заміни еліти людьми з інших соціальних груп; «зміну персоналу, який займає ключові позиції в ключових інституціях даного суспільства», називають «циркуляцією» [475, с. 22].

Демократичне суспільство характеризується відкритістю елітних груп, у яких відбувається постійний процес циркуляції. Циркуляція еліт являє собою демократичний механізм, який, на думку українського елітолога О.Крюкова, перешкоджає монополізації влади, оновлює персональний і ідеологічний склад еліти. Учений переконаний, що «циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою і як просування з нееліти в еліту» [149, с. 25]. Таким чином, демократичний порядок передбачає бінарну модель циркуляції еліти, а саме: заміна одних елітних груп іншими, і заміна еліти неелітою.

Дослідження актуального стану політичного режиму в сучасній Україні дають нам змогу ідентифікувати ще один варіант циркуляції політичної еліти. Так, згідно спостережень авторів аналітичної доповіді «Правляча еліта сучасної України», трансформаційні процеси демонструють такий феномен, який за цими схемами важко ідентифікувати. Наприклад, конвертація значною частиною старої еліти, тобто номенклатури, свого політичного капіталу на економічний можна було б розглядати як циркуляцію еліт. Але це такою ж мірою і репродукція тієї ж самої еліти, бо вона відбувається, за словами Івана і Шоні Шелених, у формі «кружляння у сфері еліти» [278, с.17; 475, с.22]. Тому в своєму дослідженні при характеристиці та аналізі процесів змін політичної еліти маємо використовувати термін рекрутації як найбільш універсальний у контексті аналізованої проблеми.

Відомо, що політичне рекрутування це залучення людей до активного політичного життя. Найважливіше місце в цьому процесі посідає створення політичної еліти, з якої формуються законодавчі та виконавчі органи держави, урядовий апарат, управлінські кадри державних установ. Тому проблематика особливостей рекрутування еліти виступає найважливішим аспектом елітології. Специфічність зазначеного процесу визначається тим фактом, що на відміну від професійних елітарних спільнот, які оновлюються за рахунок професіоналів, політична еліта являє собою відкриту систему, яка поповнюється за рахунок осіб різноманітного освітнього, професійного та майнового статусів [50, с. 97-103]. Причому визначальну роль в цьому процесі відіграють формальні і неформальні принципи висунення до складу політичних еліт новобранців, які безпосередньо складають механізм рекрутування [328, с. 9].

З огляду на спосіб рекрутування політичної еліти, ступінь її відкритості для найбільш активних, здібних і освічених громадян, наявність перешкод на шляху вертикальної соціальної мобільності, виокремлюють численні моделі залучення обдарованих індивідуумів до політичних лав. Найбільш загальними, а тому і визнаними широким колом дослідників механізмами рекрутації політичної еліти виявляються відкрита і закрита моделі. Очевидно, що вони є діаметрально протилежними за принципами залучення та відбору претендентів. Так, при відкритому типі рекрутування існує конкурсне заняття елітних позицій відповідно до здібностей їх претендентів; ця система припускає високу вертикальну соціальну мобільність. А закритий тип рекрутування характеризується низьким рівнем соціальної мобільності і припускає формування еліти з вихідців вузького елітного шару (панівного класу, стану, касты і т. ін.), що монополізував політичну владу.

Порівняльний аналіз механізмів рекрутації еліти доводить, що закрита модель використовується у традиційно-станових політичних системах і в умовах авторитарних і тоталітарних режимів. Прикладом можуть слугувати механізми відбору до політичної еліти, що існували у фашистській Німеччині, СРСР часів Й. Сталіна і подібні. Тоді як відкрита модель рекрутації еліти характерна,

передусім, для демократичних, плюралістичних політичних систем. Відкритість еліти виступає характерною рисою «відкритого суспільства», де існує «конкуренція за статус серед його членів», «багато його членів прагнуть піднятися по соціальних сходах і зайняти місця інших...» [269, с. 218-219]. Зазначена модель, відмічає російський елітолог Г.Ашин, ґрунтується «на відборі, що має вигляд чесного конкурсу, при якому вирішальними є особисті якості людини, його здатності, вченість, моральні характеристики, а не «анкетні дані», не його (чи його батьків) соціальний статус, приналежність до певної соціальної групи (привілейованого стану, класу, національності або угрупованню)» [16, с. 87].

Безперечно, що розглянуті варіанти механізму рекрутації політичної еліти втілюються у реальну політичну практику шляхом варіювання принципів і правил, і відбиваються у тих політичних практиках, які інституціолізовані згідно складених політичних умов. Адже, на слушну думку П. Сорокіна, «навіть чи коли-небудь існували суспільства, соціальні шари яких були абсолютно закритими або в яких була б відсутня вертикальна мобільність», так само як ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з одного соціального шару в інший здійснювався б без жодного опору» [328, с. 377, 379].

Таким чином, доходимо висновку, що у демократичних політичних системах можна спостерігати елементи закритої моделі рекрутації, і, навпаки, тоталітарні і авторитарні суспільства демонструють елементи відкритості у процесі рекрутування до політичної еліти. Підтвердження цьому можемо знайти, наприклад, у сучасних США, які є загально визнаним взірцем демократичного правління. Тут, згідно спостережень Г. Ашина, можна виявити елементи закритого рекрутування еліти, а саме: елітні позиції легше зайняти WASP (білим, англо-саксам, протестантам) і людям заможним, ніж представникам соціальних низів або національних меншин. У ФРН до половини еліти рекрутується з вищого класу і вищого шару середнього класу, які складають 5% населення [15, с. 317].

Ретроспективний аналіз еволюції суспільства доводить, що ті соціальні системи, які надають можливість влитися в еліту усім талановитим і здатним людям, незалежно від їх соціального походження, демонструють перевагу перед системами із закритою елітою. Адже закритий тип рекрутування призводить до якісного погіршення складу еліти, її деградації. Таким чином, відновлення правлячого класу, тих «хто прямо або непрямо відіграє помітну роль в управлінні суспільством» повинно здійснюватися на принципах відбору індивідів з тими якостями, які є затребуваними саме зараз. У такому випадку, зазначає В. Парето, «правлячий клас відновлюється не лише чисельно, але, що більше важливо, і якісно: завдяки сім'ям з нижчих класів, що приносять енергію і пропорції залишків, необхідну для утримання влади. Він відновлюється також і завдяки тому, що втрачає своїх членів, що найбільш деградували» [245, с. 63-65]. Показово, що на думку громадян України, необхідними умовами входження в політичну еліту сучасної України є такі: зв'язки в органах влади — 73,8%, підтримка з боку бізнес-структур — 71,2%; чесність, порядність і патріотизм — 30,3% і 25,9% відповідно [98, с.11].

Більшість сучасних елітологів розділяють позицію американського дослідника Е. Карлтона, який ідеальним елітоутворюючим критерієм вважає заслуги індивідуумів, а мерітократію, відповідно, ідеалом еліти [417]. А. Суонн, Дж. Мейнор, Е. Куїнн, Е. Рейс пишуть: «Еліти, за визначенням, контролюють більшу частину матеріальних, символічних і політичних ресурсів. Вони займають високі пости в ієрархії статусу та влади, отримавши їх завдяки статусу та заслугам» [474, р. 46]. «Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні характеристики мають бути критерієм відбору, еліта може бути асамблеєю кращих, гідних, тобто справжньою мерітократією, — відзначає Г. Ашин. Якщо переважає принцип висунення на елітні посади не найрозумнішої, здатної, чесною, але «своїї» людини, що довела відданість соціальній групі, клану, лідерові, — це означає закритий тип селекції, що веде до негативних наслідків для суспільства і кінець кінцем до деградації еліт» [16, с. 87].

Зауважимо, що тяжіння до більш відкритої або закритої моделі рекрутації визначається вектором орієнтації соціально-політичної системи на критерій аскриптивності (предписанності) чи ресептивності (досягнень) [15, с. 460]. Аскриптивний статус (ascriptive status) — це статус, пов'язаний з успадкованими чинниками, передусім, з соціальним походженням, тоді як ресептивний (receptive) статус заснований на власних досягненнях (вживається також причастя *achieved*). Саме останній критерій є індикатором відкритості елітного рекрутування і одночасно вказує на його мерітократичний характер [445, р. 24]. Ресептивність — термін, який показує, що та або інша людина потрапляє в еліту не завдяки наказаному, отриманому у спадок статусу, багатству або зв'язкам, а власним заслугам, здібностям, працьовитості. Таким чином, ресептивність вказує на результат власних зусиль людини, а не на спадкові привілеї (так, наприклад, докторський ступінь не може бути успадкований від батьків).

Аналітичне дослідження результатів соціологічних вимірювань дає змогу зазначити, що для сучасного елітоутворюючого механізму в Україні засадничим є принцип аскриптивності, так званої зумовленості соціальних ролей, заснований на різного роду зв'язках — родинних, учбових, групових, і фінансовій перевазі. Підтвердженням цьому є те, що 76,4% опитаних вважають за неможливе для себе увійти до складу політичної еліти України, оскільки не володіють жодним із перелічених вище ресурсів [98, с. 4].

Не піддається сумніву той факт, що механізм рекрутування еліти має виняткову важливість для політичної системи, оскільки саме від нього залежить рівень доступності елітарного кола для громадян, тому що завдяки йому громадяни забезпечуються можливостями доступу до влади або позбавляються їх. Отже, однією із характерних рис достовірно демократичної політичної системи є створення можливостей для кожного громадянина досягти такого положення, яке надає йому право вважатися членом політичної еліти [425, р. 24].

Наше дослідження довело, що механізми рекрутування еліти завжди базуються на формальних і неформальних правилах відбору. Спостереження за сучасними елітоутворюючими тенденціями американських соціологів Р. Лернера,

А. Нагаї і С. Ротмена свідчить, що «з часом критерії рекрутування еліти змінюються, стають складнішими і диференційованими (оскільки саме суспільство стає усе більш складним). У минулому вони базувалися на релігії, класовій структурі, традиції, потім — на членстві у військовій еліті, пізніше — в адміністративній бюрократії» [445, р. 4]. Дослідники дійшли висновку, що якщо на ранніх стадіях всесвітньої історії закрите рекрутування політико-адміністративних еліт було абсолютно переважаючим, то зараз можна говорити про переважаючу тенденцію відкритого рекрутування еліт.

Вищевикладені спостереження вимагають зауважити, що поряд із загальновідомими моделями рекрутації еліти, кожній країні притаманні власні, національні, властиві тільки їй механізми відбору і висунення людей у структури влади. Наприклад, наприкінці 80-х — початку 90-х рр. в Україні діяв цілий ряд таких механізмів, одні з яких забезпечували так звану «зміну хвиль» партійно-господарської номенклатури у важелів влади; інші характеризували процес «конвертації» численними носіями партійно-комсомольських статусів у володіння власністю, таким чином, вони ставали провідними фігурами в правлячому класі; треті розкривали особливості дій регіональних еліт, що делегували на національний рівень своїх представників, і так далі.

Зважаючи на виділені американським політологом Б. Рокменом тенденції у відборі політичних еліт у сучасних демократичних системах — антрепренерську і гільдійну, маємо зазначити, що в перші роки незалежності в Україні переважала гільдійна складова у синтезованій системі елітоутворення, яка характеризувалася високим ступенем інституціоналізації при відборі, пріоритетною роллю спеціальної освіти претендентів, повільним поетапним просуванням, відтворенням характерних рис існуючої еліти і невеликим і відносно закритим селектором. Гільдійна система рекрутування, як відомо, застосовується при селекції бюрократичної еліти, яка зацікавлена в організаційній рутині, у звичних методах, у спадкоємності. Спостереження елітологів доводять, що трансформація радянської номенклатури в українську еліту супроводжувалася високим ступенем спадкоємності у персональному складі, а також на рівні неформальних практик

внутрішньоелітних взаємодій [222, с. 210]. Очевидно, що описаний механізм елітного формування не сприяв підвищенню якості української еліти, перешкоджав становленню відкритої моделі механізму елітоутворення, істотно знизив ефективність функціонування елітних груп в українському суспільстві.

На думку провідних українських елітологів, механізм відбору в нову адміністративно-владну еліту України застосовувався декількома способами: із застосуванням політико-адміністративного капіталу для отримання керівних політичних постів, за допомогою великої приватної власності, з використанням високих керівних посад. Ядро нової адміністративно-владної еліти утворили представники колишньої державно-управлінської еліти, до якої український дослідник М. Шульга відносить «органи виконавчої влади — усю їх вертикаль, а також Верховну Раду і органи місцевого самоврядування», і судову еліту, де «циркуляція еліт відбувалася природним чином — одні завершували свою кар'єру за віком, інші ліфтувалися на вищі посади, молодь виходила на стартові позиції» [388, с. 25]. На думку ученого, адміністративно-владна еліта Української РСР «була тим стрижнем, на якому трималася влада» в перші роки незалежності.

Спостереження М.Шульги за трансформацією української політичної еліти, вивчення механізмів її рекрутації доводить, що значна частина сучасної правлячої еліти України вийшла з радянських адміністративно-партійних, комсомольських і господарських вищих кіл. До найбільш яскравих постатей старої номенклатури, які стали адептами самостійної української державності, учений відносить Л. Кравчука, І. Плюща, Л. Кучму, Є. Марчука, В. Дьоміна, В. Дурдинця, В. Черепа, А. Матвієнко та ін. А дослідження процесів елітоутворення науковцем Н. Кузнецовим визначають, що «представники колишньої республіканської номенклатури намагалися отримати і у ряді випадків отримали статус перших осіб, завдяки простій «операції ділення»: вони були «другими» особами в державі, коли «перші» сиділи в Москві; відокремившись від Москви, вони автоматично стали першими» [152, с.113].

Звісно, що для антрепренерської системи рекрутації, яка застосовується в умовах більш широкого кола селекторату, кандидатів на заняття елітної позиції

треба впливати не лише на вищестоящих осіб, але й апелювати до впливових людей поза цією системою. Проекція цієї типології на новітню історію України дає нам можливість стверджувати, що антрепренерська система рекрутування стала використовуватися разом із системою гільдій практично з перших років незалежності держави. Причиною цього послугувало, на наш погляд, збільшення кількості каналів рекрутування, тобто тих соціальних інститутів, включеність до яких дає можливість досягти влади. І, таким чином, за допомогою цієї системи відбору до «нової» української еліти увійшли «колишні дисиденти, активні бізнесмени з кооператорів, фермерів, фінансистів, «човників» [388, с. 27].

Визначною тенденцією процесу рекрутації політичної еліти в Україні у другій половині 1990-х рр. український соціолог Нікулін В.С. називає подальше зміцнення позицій економічних еліт, масовий прихід представників бізнес-еліти в органи влади, взаємопроникнення влади і власності. Дослідники політичних процесів в Україні останнього десятиліття ХХ століття відмічають, що до кінця 1998 р. «у країні вже сформувалися великі олігархічні групи з потужним капіталом. Вони все наполегливіше претендували на самостійну роль в політиці, на безпосередню участь в роботі парламенту, прийняття в ньому корисних для себе законів, на участь у виробленні урядових рішень. Олігархи поступово перетворюються на самостійну політичну силу» [388, с. 32]. Таким чином, основним каналом рекрутування політичної еліти у цей період стає крупний бізнес. З цією ситуацією цілком корелюється твердження французького соціолога П. Бурд'є, про те, що там, де критерії професійного відбору найменше формалізовані, там виникають передумови олігархізації еліти [32, с. 113]. Саме вони попереджають відбір в еліту претендентів на принципах земляцтва, родинності, дружби або клієнтели.

Інституційно-співставляючий аналіз механізмів елітоутворення дозволяє зробити висновок, що реальні практики рекрутування політичної еліти являють собою синтезовані механізми, які складаються з елементів антрепренерської та гільдійної системи, оскільки безумовно закритих чи відкритих суспільств існувати не може. Красномовним прикладом цього твердження може слугувати

той факт, що у політичній системі СРСР, яку прийнято класифікувати як «закриту», і у якій має діяти виключно гільдійний механізм елітоутворення, Комуністична партія виконувала роль каналу рекрутування і серед членів ЦК КПРС у 1986 р. частка вихідців із нижчих шарів досягала 90%, про що свідчать результати досліджень вітчизняних соціологів. Отже, можемо констатувати наявність елементів антрепренерської системи формування політичної еліти, завдяки якій лави вищого політикуму стали доступними нижчим верствам.

Визначеною нами ілюстрацією протилежного процесу є фіксування того, що впродовж усього ХХ ст. у демократичних державах у складі політичної еліти переважали вихідці з вищих шарів суспільства. Так, спираючись на спостереження сан-петербурзького політолога Г. Артемова, зазначимо, що у 1993 р. із 435 членів Палати представників США 31% склали бізнесмени, 19% — професійні політики, а із 100 членів Сенату ті ж самі групи склали відповідно 27% і 12% [13, с. 161]. Отже, будь-яка відкрита (демократична) система випробовує постійне прагнення елітарних груп до самозамикання. Тому, стає очевидним той факт, що надходження в еліту представників нижчих шарів суспільства в подібній ситуації стає більш ніж ускладненим. Таким чином, випадки висунення на керівні державні пости людини з середнього класу, наприклад М. Тетчер, дочки дрібного торговця, на пост прем'єр-міністра, - швидше є рідкісними виключеннями, ніж правилом [15, с. 460]. Разом з тим, і високе походження не завжди гарантує успішну політичну кар'єру й істотний політичний вплив у відкритих демократичних системах. Ілюстрацією чого може слугувати статус членів Палати лордів парламенту Великобританії, яка складається з потомственої аристократії і формується відповідно гільдійній системі, але не є інститутом із реальним політичним впливом. Політики, які розраховують на отримання певної політичної ваги і впливу вважають за краще заявити про себе через Палату громад, пройшовши процедуру виборів.

Отже, навіть у демократичних суспільствах питання про соціальну презентативність політичної еліти залишається відкритим. Спостереження західних політологів свідчать про те, що у парламентах Великобританії,

Німеччини, Франції серед депутатів від лейбористської і соціалістичних партій домінують не суто робітники та фермери, а профспілкові лідери, що стали професійними політиками, тоді як половину депутатів Верховної Ради СРСР склали робітники і селяни. Попри це, реальна участь представників народу в законотворчій діяльності піддається сумніву, оскільки радянський орган влади збирався менш ніж на чотири тижні на рік для схвалення рішень, що приймалися у вищому органі виконавчої влади — Політбюро КПРС.

З'ясування сучасного стану проблеми репрезентації соціального спектру у політичній еліті показало, що сьогодні актуалізується думка про необов'язковість відбиття у складі органів законодавчої влади соціального розмаїття. Адже головною умовою входження у політичну еліту, на думку ряду елітологів, є компетентність політиків, яка дозволяє приймати ефективні нормативні рішення в інтересах усіх шарів суспільства [13, с. 161]. Отже, сучасні політичні практики рекрутування акцентують у більшому ступені на організаційній приналежності кандидатів, — членстві у партіях, участі у громадських рухах, профспілках, ніж на соціальній презентативності претендентів. Саме через вказані структури найбільш активні представники нижніх шарів суспільства можуть бути рекрутовані у політичну еліту і відстоювати інтереси своїх груп.

Інституційно-співставне вивчення показника репрезентативності політичної еліти у новітній історії України дає змогу зауважити наступне:

- з восьми урядів України, які функціонували у 1991 — 1997 рр., «найбільш «сільськими» були уряди Є. Марчука і Ю. Звягільського, адже вони на дві третини склалися з урядовців сільського походження;

- найбільш «урбанізованим» за походженням став уряд В. Пустовойтенка, у якому вихідців з міста було понад 60 % [278, с. 15];

- критерій земляцтва завжди відігравав одну з провідних об'єднуючих ролей для правлячих еліт в Україні. Згідно результатам Аналітичної доповіді «Правляча еліта сучасної України» фахівців інституту соціології НАН України, «найбільше до урядів делегувала своїх вихідців Київська область (разом з містом Києвом) —

11 осіб. Друге місце посідає Дніпропетровська область — 10 осіб ... третє місце за своєю кількістю за походженням посідають вихідці з Росії» [269, с.17].

Зауважимо, що в Україні склався синтезований механізм елітного рекрутування. На нашу точку зору він об'єднав елементи, притаманні процесу рекрутації в елітарні кола для закритої політичної системи і демократичні принципи залучення до політичної еліти. Звісно, що перевагами першої складової є те, що система гільдій формує однорідну еліту, забезпечує передбачуваність і спадкоємність політичного курсу. У той же час її тривале використання призводить до відриву еліти від суспільства, до її старіння і бюрократизації, а зрештою — до звиродніння пануючої групи і втрати нею здібностей до управління суспільством. Одним негативних проявів застосування такої системи є номенклатурні принципи рекрутування політичної еліти, які застосовувалися при формуванні політичних органів і керівних установ у новітній історії України.

Так, за підрахунками спеціалістів Центру Разумкова у 1995 — 2003 рр. вихідці із партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів обіймали 73% найбільш впливових посад у системі влади (прем'єр, віце — прем'єр, Секретар ради національної безпеки і оборони, глава Адміністрації Президента), і 80% посад голів обласних державних адміністрацій [98, с. 6]. Характерною рисою українського політичного життя 1995-2003 рр. елітолог М. Шульга називає те, що «республіканське партійно-господарське керівництво належало до дніпропетровської за походженням «старої гвардії», до «геронтократів» [388, с. 20].

Антрепренерська складова механізму рекрутування політичної еліти, що є характерною для сучасних демократичних суспільств, забезпечила динамізм і гнучкість політичної еліти України і повнішу легітимацію її влади. У результаті «відкриття» системи рекрутування у 1991—2000 рр. сталося істотне оновлення складу політичної еліти, спостерігалася інтенсивна вертикальна мобільність [222, с. 209]. Зазначимо, що процес оновлення вищих ешелонів радянської еліти, був обумовлений новим легітимованим каналом рекрутування — альтернативними виборами, які стали першою інституціалізованою демократичною політичною

практикою в Україні. Таким чином, позитивним наслідком використання антрепренерської складової стало визнання успіху на виборах як пануючого принципу рекрутації. Отже, домінуючу роль при відборі до елітної страти став відігравати електорат, який орієнтувався на особисті здібності та якості кандидатів. У результаті, — зауважує український політолог В. Нікулін, — еліта формувалася з «представників субелітних, контрелітних і маргінальних груп, а також випадкових людей» [222, с. 210]. Таким чином, плюралізація політичного простору і демократизація елітного відбору призвели й до негативної тенденції, яка виразилася у формуванні численних груп інтересів і центрів впливу, об'єднаних переважно на основі неформалізованих політичних практик і особистої відданості лідерів.

Отже, можемо констатувати, що застосування антрепренерської моделі механізму рекрутування політичної еліти в Україні виявило специфічні, негативні моменти, серед яких: нестійкість внутрішньої структури еліти, можливість виникнення конфліктів між її різними сегментами; часта зміна політичного курсу внаслідок відсутності прагнення до конструктивної взаємодії представників різних політичних сил; ризик популізму, можливість входження до еліти випадкових людей, особи яких відзначаються відомістю в більшому ступені ніж компетентністю.

На заваді адекватному застосуванню демократичного механізму елітоутворення в Україні стали вкорінені у політичну культуру суспільства елементи підданської політичної культури і наслідки трансформаційних перетворень, які завжди супроводжуються політичною нестабільністю. На відміну від стабільних політичних систем, де рекрутування еліти відбувається відповідно до чітко розроблених процедур, персональний склад еліт постійно оновлюється, а сама політична структура залишається в основному незмінною, в умовах політичної трансформації новітні демократичні політичні практики ще не інституціолізовані і не формалізовані у політичному процесі й елітоутворення відбувається з порушенням звичайних норм. Доречним в сенсі вищезазначеного виявляються роздуми П. Сорокіна, одного з авторів теорії соціокультурної

динаміки, про те, що еліта («аристократія» за П. Сорокіним) стабільна, коли «складається з мудрих, талановитих, рішучих людей і тому не боїться конкуренції з боку вихідців з соціальних низів, «пуголовків». Коли ж ... соціальний баланс у суспільстві порушується, соціально-політична система суспільства стає нестійкою... «пуголовки»... раніше або пізніше виходять з «соціальних підвалів», і бар'єри на шляху цієї висхідної мобільності вихідців з низів руйнуються, і тоді запрацюють нові принципи рекрутування еліти» [328, с. 298].

З'ясування нами відповідності механізмів рекрутування політичної еліти в Україні демократичним принципам підтверджує думку видатного американського соціолога і призводить нас до висновку про те, що український політикум не оминула доля інших перехідних суспільств, де спостерігалися повернення до вождізму, особливого типу владних стосунків, які зустрічаються на стадії потестарної організації суспільства. В українській політичній практиці елітоутворення ця модель проявилася у достатньо впізнаних, чітко визначених формах, а саме:

клієнталізмі, коли механізм рекрутування політичної еліти функціонує за патронально-клієнтальним принципом;

непотизмі, при якому рекрутування в правлячу еліту відбувається за ознаками родинності;

трайбалізмі, коли механізми рекрутування ґрунтуються на залученні в еліту земляків, територіальних «родичів».

Прояв указаних детермінант у процесі формування української політичної еліти чітко прослідковується з 1994—1999 рр., коли відбулося «накопичення об'ємів капіталів в усіх трьох групах еліти — старій правлячій, новій правлячій і новій кримінальній». Трайбалізм позначився через формування владно-економічних кланів за територіальною ознакою, які український елітолог М.Шульга, позначає як «дніпропетровський, донецький, київський, південний та ін.»; а наприкінці 2004 р., коли «післявиборна масова рекрутація еліти... привела до різкого сплеску управлінської некомпетентності органів виконавчої влади» трайбалізм кінцево визначив принципи розподілу владної компетенції, оскільки

«...спостерігалось послаблення владної вертикалі, посилення ролі регіональних еліт в житті суспільства в цілому. Ситуація ускладнилася черговими виборами до парламенту, що відтворили розкол політичної еліти за регіональною ознакою...» [388, с. 25]. Указана регіональна пріоритетність спостерігалася соціологами й в українському суспільстві: фахівці Центру Разумкова зафіксували ототожнення себе як мешканця України у 30,7% опитаних, тоді як 38,2% респондентів, перш за все, позиціонували себе як мешканця певної території [331].

Зафіксований нами феномен регіоналізму у політичній еліті України у 2000-2004 рр. призвів до формування потужних олігархічно-кланових угруповань, побудованих за принципом зрощення влади з власністю і одночасно посилив явище клієнтелізму, коли «головним критерієм зайняття посади є не професійна компетентність, а особиста відданість тому, хто здійснює призначення» [98, с. 7]. Функціонування механізму рекрутування на принципі родинності, непотизму у повній мірі проявилось у 2010-2012 рр., коли на виборах 2012 р. щонайменше 70 близьких родичів балотувалися у Верховну Раду. Так, згідно оцінкам експертів «найбільшим сімейним кланом у парламенті може стати родина колишнього глави адміністрації президента В.Ющенка - В. Балог»; «друге місце після Балог за амбіціями займає родина екс-президента В.Ющенка. Троїстим союзом в парламенті могла бути представлена родина Довгих-Горіних - екс-секретаря Київради у Дніпровському районі м. Києва» [226]. Наші співставні спостереження доводять, що указані тенденції відбивалися на особливостях застосування механізмів рекрутування політичної еліти протягом усієї новітньої історії України.

Іншими відмітними рисами елітоутворення в Україні виступали, притаманні багатьом пострадянським країнам широке використання адміністративного ресурсу і «купівля електоральних голосів» у процесі рекрутації.

Таким чином, механізми рекрутації української політичної еліти, на наш погляд, характеризуються такими визначальними аспектами, як-от:

«конвертація» колишньої радянської, партійної та комсомольської номенклатури у нову «демократичну» еліту;

висунення на керівні посади колишніх партійних керівників середньої та нижчої ланки при їхньому лояльному ставленні до колишніх перших осіб області, міста, району;

витіснення з органів управління представників гуманітарної інтелігенції, працівників вищої школи і заміна їх спеціалістами сільського господарства та інженерно-технічними робітниками; зростання чисельності і поповнення еліти і номенклатури за рахунок господарських керівників;

помітне збільшення кількості та впливу вихідців із сільської місцевості: згідно даних центру А.Розумкова, 87% української політичної еліти складають вихідці з сільської місцевості [357];

використання принципів родинності, земляцтва, патронажу при формуванні вищих і середніх рівнів політичного менеджменту.

Оскільки процеси формування еліти в кожній країні випробовують на собі вплив історико-культурних і соціально-політичних чинників, то вони відрізняються значною своєрідністю. При чому механізми рекрутування розрізняються для тих або інших елітних груп у залежності від функцій того чи іншого політичного інституту, але, в той же час, вони є базою і деякою константою, яка може впливати на інші аспекти процесу рекрутування. Зокрема, механізми відбору в той або інший орган влади можуть впливати на основні канали, через які особи в нього потрапляють. До основних інституціональних каналів такого роду український елітолог О. Крюков відносить державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Домінування того чи іншого каналу обумовлюється історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичного режиму і т. ін. [149, с.165].

Отже, визначення каналів рекрутування є відповіддю на питання про те, звідки люди прийшли, перш ніж стали членами політичної еліти. Разом з тим, канали рекрутування можуть безпосередньо залежати і від функцій політичних інститутів, і від того, яку роль там гратиме новоприбулий член. Таким чином, до суб'єктивних аспектів процесу рекрутування відносимо, по-перше, ту позицію і

посаду, яку займала людина, перш ніж потрапила в ряди еліти, і, по-друге, то, в якій професійній діяльності вона досягла успіху, перш ніж зайняла високу державну посаду.

Одним із ключових сюжетів, які стосуються внутрішньоелітарної динаміки розвитку є притаманні кожній державі канали та способи рекрутування в коло представників центральної політико-управлінської еліти з числа ефективних «запасних», яких готує і пропонує центру еліта регіональна. При цьому ми розглядаємо ступінь відкритості чи закритості відповідних еліт, динаміку чи, навпаки, статичність їх циркуляцій. Характерною ознакою у цьому питанні виявляється дедалі більше звуження каналів для просування по кар'єрній драбині найталановитіших вихідців з окремих українських регіонів. Врешті-решт, відома скарга Президента на коротку «лаву запасних» при прийнятті кадрових рішень щодо вакансій у центральних та регіональних органах виконавчої влади теж демонструє, що кадровий потенціал політичного істеблішменту України обмежений [149, с. 162].

З часів проголошення незалежності політична еліта України формується під контролем «партії влади», яку О. Крюков визначає як «політичний блок, що складається з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [149, с. 169]. Детермінація можливості керування і відслідковування дій носіїв цієї влади через відпрацьовані механізми ієрархічної залежності відбувалася за рахунок постійних рекрутувань еліти з кланово-номенклатурного середовища і позначало характерну рису для країн пострадянського простору. Процеси соціального динамізму у середовищі «владноносіїв» замістилися монополізацією влади, перерозподілом її атрибутивних чинників у середині вузькокастових закритих груп за принципом близькості до владного центру, що здатен здійснювати кадрові переміщення у закритому номенклатурному полі [149, с. 167].

Найбільш адекватним вихідом із проаналізованої ситуації вважаємо оновлення системи елітної рекрутації, визначальними принципами якої мають стати конкурентні засади та інституалізація вимог до ділових і моральних якостей політичних, економічних та адміністративних керівників. О. Крюков наголошує, що «саме моральність, професіоналізм і відповідальність представників влади мають стати основним критерієм їх залучення до керівного прошарку, бо соціальні механізми рекрутування всіх різновидів еліт мають великий вплив на трансформаційні процеси на пострадянському просторі» [149, с.168].

Удосконалення процесів рекрутації політичної еліти та механізмів передачі влади має стати першочерговим завданням для України на шляху демократичної трансформації. Адже, як слушно зауважив відомий український політолог В. Фесенко: «Представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні (з різних причин) розпорядитися цією владою у суспільних інтересах. За право увійти до складу політичної еліти йде тверда, а нерідко і жорстока конкуренція. Саме здатність перемагати у боротьбі за владу є основним критерієм у селекції вітчизняної еліти» [360].

Проведений нами інституційно-співставний аналіз політичних практик рекрутування політичної еліти України доводить, що основним засобом рекрутації кандидатів до політичної еліти держави виступають вибори. При чому етапи становлення і трансформації політичної еліти чітко збігаються з виборчими циклами. Тому, визначальною, на наш погляд, є оцінка стабільності і ефективності виборчого законодавства, а саме закону про вибори народних депутатів, згідно якому формується найбільш численний вищий орган законодавчої влади.

Зауважимо, що дослідження динаміки процесу трансформації виборчої системи, застосовуваної для формування парламенту України, показало відсутність наукового підходу щодо її інсталяції у правову модель України. Протягом 1991-2014 рр. в Україні фактично функціонувало шість виборчих законів і п'ять виборчих систем, а саме: три різновиди мажоритарної — 1989, 1993 і 1997 р. (половина парламенту), пропорційна і технічна змішана. Отже, з

усіх парламентських виборів в Україні 1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр. — лише парламенти 1998 р. і 2002 р. формувалися на основі однієї виборчої системи, проте, враховуючи різні закони. Таким чином, практично для кожної виборчої парламентської кампанії приймалася нова виборча система. Так, використання мажоритарної системи, яка діяла в період 1991-1997 рр. в Україні характеризується спробами адаптувати її до потреб демократичної держави. Причому, така адаптація полягала, насамперед, у тому, що партійний чинник у виборчій системі прагнули звести нанівець. Типова мажоритарна система 1989 р., яка передбачала 50 % явку виборців, була трансформована в «екстремальний» варіант французької двохтурової системи, з тією ж явкою та абсолютною більшістю голосів за кандидата. Результатами використання цієї виборчої системи як механізму рекрутування до вищого законодавчого органу стали, по-перше, формування новітньої української еліти, яку «можна було визначити як фрагментарну, із слабкою інтеграцією та сильною дезінтеграцією», і, по-друге, те, що деякі виборчі округи так і не були представлені під час всієї каденції парламенту [149, с.168]. Отже, одним із основних негативних висновків щодо функціонування мажоритарної виборчої системи в Україні є те, що її технічні параметри — поріг явки, кількісні параметри голосів за кандидата — стали ефективними засобами маніпулювання нею.

Використання змішаної системи зразка 1997 р. і 2002 р., призвело до виявлення цікавого факту, а саме: «враховуючи раціональні настанови виборця: у 2002 р. по пропорційних списках перемогу одержав один політичний напрям — ліберально-демократичний, а по мажоритарних — діаметрально протилежний, консервативний». В цілому ж досвід рекрутації парламентарів як представників політичної еліти за допомогою змішаної системи призвів до формування потужних політико-фінансових груп, що базувалися на злитті адміністративних, економічних і символічних ресурсів. Були побудовані «вертикальні елітні колони, що включають партійні структури, підконтрольні засоби масової інформації, регіональні і галузеві лоббі» [222, с. 210]. Причиною так званого «не спрацювання» змішаної виборчої системи, яка мала нівелювати недоліки

мажоритарної і пропорційної систем і виділити їх переваги дослідники визначають відсутність в Україні партій як відповідних ідеологічних груп, а не тільки груп захисту бізнес-корпоративних інтересів.

У 2007 р. була впроваджена пропорційна виборча система, яка стала результатом соціально-політичного компромісу. Мотиваціями її розробників учені М. Баимуратова і І. Сліденко називають, по-перше, попередження загроз мажоритарної системи, таких як підкуп виборців, і, по-друге, сприяння політичній структуризації суспільства. При цьому був проігнорований світовий досвід у цьому питанні, який свідчить, що пропорційні системи найменш ефективні у сенсі критеріїв управління і найбільш небезпечні, оскільки саме вони дають можливість потрапити до парламентів маргіналам [19]. Але український досвід її застосування свідчить про дещо інші тенденції, у результаті яких політичні і економічні важелі регулювання було сконцентровано у невеликій кількості представників політичної еліти.

Згідно результатам позачергових виборів народних депутатів України 30 вересня 2007 р. Верховна Рада України поповнилася представниками Партії регіонів, «Блоку Юлії Тимошенко» (до якого входили 3 партії), Блоку «Наша Україна — Народна самооборона» (до якого входили 9 партій), Комуністичної партії України, «Блоку Литвина» (до якого входили 2 партії) [357]. Основною тенденцією цього етапу, на нашу думку, стало об'єднання великого бізнесу (олігархів) і влади з метою лобіювання власних інтересів. Аналіз складу парламентарів засвідчив зростання у ньому кількості великих підприємців і уповноважених представників бізнес-груп із власними політичними партіями, порівняно із складом керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади. Отже, у якості механізму рекрутації, за допомогою якого має створюватися професійна, адекватна політичним умовам та сучасним викликам політична еліта, використання даної виборчої системи не було ефективним.

Зауважимо, що визначені тенденції у функціонуванні механізмів рекрутування позначилися на якісному показнику політичної еліти України. Характерними рисами політичної еліти 2006-2010 рр. І. Бережна і Н. Попадюк

визначають: відносно низький рівень професіоналізму; відсутність необхідного стратегічного мислення; низьку ефективність і якість прийнятих політичних рішень; невміння домовлятися, погоджувати інтереси, доходити політичних компромісів у зовнішній і внутрішній політиці; відчуження від суспільства, що призвело до поглиблення соціального розриву між її представниками й пересічними громадянами; перетворення «політичної арени» в елітний бізнес-клуб закритого типу; поглиблення розколу в політичній еліті; постійний довготривалий конфлікт, невміння досягати консенсусу задля вирішення суспільно важливих проблем; поглиблення соціально-економічної нерівності між її представниками та простими громадянами [26; 274].

Наступні роки до виборів у парламент в 2012 р. пройшли у пошуках такої моделі виборчої системи, яка б задовольнила і політичні умови, що склалися в українській політичній системі, і вимоги європейського співтовариства щодо гармонізації українського законодавства з політико-правовою практикою європейських демократичних країн. Підсумком цього процесу стало прийняття Закону «Про вибори народних депутатів України» 17 листопада 2011р. і Закону «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України» 28 жовтня 2012 р. Цими законодавчими актами було визначено принципи змішаної виборчої системи для України, яка будувалася на забороні створення виборчих блоків партій, встановленні 5%-го прохідного бар'єру, обмеженні права балотуватися на виборах для раніше засуджених осіб і т. ін.

Повернення до змішаної виборчої системи викликало неоднозначну реакцію і у політичному і у суспільно-науковому середовищі. Певна частина експертів висловлювала думку про регресивні тенденції виборчої системи у контексті відновлення змішаної системи виборів, інші вважали, що така система більш демократична і актуальна, оскільки дозволяє наблизити депутата до виборців і зробити його діяльність більш відповідальною, а треті, «виходячи з того, що Закон проголосований як провладними, так і опозиційними депутатами,

розцінили його ухвалення як компроміс між владою та опозицією, який забезпечив їх головні політичні інтереси на виборах 2012 р.» [234].

Аналіз політичних практик впровадження кожної з опробовуваних в Україні виборчих систем доводить, що мотивом таких змін насправді були політичні інтереси, і, насамперед, інтереси політичної еліти. Наприклад, згідно експертних прогнозів Центру Разумкова, змішана система виборів дозволяла представникам влади отримати значно більшу кількість депутатських мандатів, ніж це було б за пропорційної виборчої системи [240, с.21]. Результати виборів-2012 цілком підтвердили прогнози експертів і виявилися очікуваними для більшості громадян. Рекрутовану політичну еліту України шляхом виборів у парламент 2012 р. жодним чином не можна назвати оновленою. Підтвердженням того, що указаний виборчий закон не став більш досконалим механізмом презентації політичних інтересів громадян і засобом якісного оновлення політичної еліти може слугувати й зауваження щодо цього документу, висловлені у Резолюції Парламентської асамблеї ради Європи: «Функціонування демократичних інститутів в Україні», серед яких зниження прохідного бар'єру, заборона виборчих блоків партій, включення національних меншин о виборчих округів і т.ін. У звіті Національного Демократичного Інституту говориться, що не відбулося особливого просування у впровадженні рекомендацій по поліпшенню передвиборного середовища [408].

Тому, стабільність і ефективність механізму рекрутування політичної еліти в Україні, зважаючи на проаналізовані політичні практики, є доволі сумнівною, адже часта зміна правил і принципів рекрутування не могла не відбитися на якості складу еліти. В умовах, коли політична еліта сама змінює умови застосування механізму рекрутації і нормує процес просування згідно власних інтересів, ефективність демократичних перетворень стає у залежність від економічних і політичних орієнтацій тих, хто наділений владою, і не корелюється з викликами, що надходять від суспільства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Критеріями відкритості та конкурентності політичного режиму є функціонування демократичних політичних інститутів, механізми розподілу повноважень та взаємодії; інституціональна легітимність політичних суб'єктів; механізми рекрутування політичної еліти та процедури передачі влади, конкретизовані у визначеному політичному середовищі.

Механізми розподілу повноважень та взаємодії політичних інститутів є визначальними у процесі виокремлення адекватного типу системи правління та виступають своєрідними індикаторами демократичності політичного процесу.

Згідно з теоретичними положеннями Б. Мільнера, Д. Норта, І.Валлерстайна та інших представників інституціональної теорії, виокремлення політичних інститутів в якості предмета політологічного аналізу пов'язано з тим, що нині «потрібні серйозні і інтенсивні дослідження для побудови моделей державного устрою, відповідних для постсоціалістичних країн». Трансформація політичних інститутів виступає головним джерелом політичного процесу.

Спираючись на варіативність політичної інституціоналізації, запропоновану А. Пшеворським, відмітимо, що становлення демократичних політичних інститутів України в умовах трансформаційних процесів відбувалося за таким варіантом, коли співвідношення політичних сил є невідомим. Вивчення специфіки цього процесу надало змогу виявити певні, визначні для подальшого дослідження аспекти.

Доведено, що серед політичних інститутів влади у демократичному суспільстві формально провідна роль належить парламенту, який виступає представницьким органом законодавчої влади. Дослідження показало, що, чинниками, які впливають на ефективність функціонування українського парламенту є наступні: структурні вади парламенту; низька ефективність роботи; безсистемність і низька якість законотворчої діяльності; недосконалість парламентського контролю; неналежний рівень прозорості. Парламентом, як представницьким інститутом, що визначає рівень демократії в державі, втрачено

незалежність і притаманні йому місце та роль у системі державної влади. Верховна Рада включена до президентської вертикалі влади, виконуючи переважно законотворчу функцію; комунікації між суспільством і владою, одним із головних елементів якої був Парламент, є неефективними, внаслідок чого громадяни не мають достатньої інформації про діяльність органів влади, зокрема Парламенту; зведення нанівець його контрольної функції призвело до втрати механізму демократичного контролю над державою з боку суспільства. Тому, єдиним важелем впливу суспільства на владу залишаються вибори.

Незважаючи на те, що українське законодавство створене відповідно до демократичних принципів і критеріїв функціонування демократичних парламентів, реальний політичний процес демонструє переважання відсутність їх реального впливу на ефективність функціонування законодавчого органу. Вважаємо, що причинами такого стану є відсутність належної нормативно затвердженої процедурної деталізації окремих аспектів діяльності Парламенту, наявність реальних політичних практик «політично доцільних» порушень законодавчих норм і безкарність їх недотримання.

Функціонування інституту президентства в сучасній Україні в умовах трансформаційних та модернізаційних процесів визначається суперечливими та неоднозначними характеристиками. Дослідження становлення цього інституту показало, що він знаходиться в стані безперервної трансформації, детермінуючи зміст і інтенсивність ходу політичного життя країни. Аналітичне дослідження динаміки повноважень Президента України за Конституцією та іншими законодавчими актами доводить, що в Україні створені правові умови, за якими главі держави належить роль владної домінанти у вітчизняній політичній системі.

Дослідження умов та специфіки втілення демократичних норм у політичну дійсність в Україні показало, що не втрачає актуальності питання доцільності визначення механізмів, які б унеможливили порушення зобов'язань і функціональних меж главою держави, парламентом та урядом. Удосконалення чинного законодавства в цьому напрямі могло б стати додатковим важелем уникнення загострень відносин між Президентом України та парламентом;

підвищення якості законотворення в Україні та підвищення уваги глави держави до законів ще на етапі роботи над ними у Верховній Раді України.

Суперечливість і суспільно-політична невизначеність діяльності політичних інститутів в умовах трансформації актуалізує проблему легітимності. Сучасний стан і тенденції інституційної легітимності влади в Україні як дзеркало відображають протиріччя і повільність соціально-економічних і політичних трансформацій, які відбувались в державі протягом всього періоду незалежного існування. Дефіцит суспільного визнання політичних інститутів в Україні спричинений низьким рівнем якості, прозорості процесу прийняття суспільно-важливих рішень і неефективними механізмами їх впровадження. Відсутність консенсусної цивілізованої взаємодії між основними політико-владними акторами обумовлює становлення політичних позицій громадян шляхом ідентифікації їх з певними лідерами. Основним чинником делегітимації політичного режиму в Україні є незмінність орієнтації майже всіх генерацій еліт на прагматичні, переважно особистісні цілі.

Однією з визначальних характеристик відкритості та конкурентності політичного режиму є, базові принципи, на яких заснований процес залучення до активної політичної діяльності окремих індивідів, утворення політичної еліти, з якої формуються виконавчі та законодавчі органи державної влади, урядовий апарат, керівні кадри державних установ. Одна з характерних рис достовірно демократичної політичної системи створення можливостей для кожного громадянина досягти такого положення, яке надає йому право вважатися членом політичної еліти.

В Україні склався синтезований механізм елітного рекрутування. На нашу точку зору, він об'єднав елементи, притаманні процесу рекрутації в елітарні кола для закритої політичної системи і демократичні принципи залучення до політичної еліти. Антрепренерська складова механізму рекрутування політичної еліти, що є характерною для сучасних демократичних суспільств, забезпечила, з одного боку, динамізм і гнучкість політичної еліти України і повнішу легітимацію її влади, а з іншого, - виявила специфічні, негативні моменти, серед яких:

внутрішня структурна нестійкість еліти, переважаюча конфліктність між її різними сегментами; часта зміна політичного курсу внаслідок відсутності прагнення до конструктивної взаємодії представників різних політичних сил; ризик популізму, можливість входження до еліти випадкових людей, особи яких відзначаються відомістю в більшому ступені ніж компетентністю.

До визначальних аспектів механізму рекрутації української політичної еліти ми відносимо наступні: «конвертація» колишньої номенклатури у нову «демократичну» еліту; обіймання лояльними колишніми партійними керівниками провідних посад; зниження частки інтелігенції в складі політичної еліти; зростання частки господарників у політичних елітних колах; збільшення частки сільської еліти; прояви непотизму, клієнталізму та трайбалізму в процесі рекрутації до вищих і середніх рівнів політичного управління.

РОЗДІЛ IV

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Політична трансформація українського суспільства впродовж останніх десятиліть висвітлила глибоку проблему неефективності політичного режиму, нездатності та небажання політичної еліти провести необхідні суспільні реформи та забезпечити таким чином модернізацію країни. У цьому контексті особливої ваги набувають питання прийняття та реалізації політичних рішень, контролю за рівнем конфліктності та процесами політичної мобілізації громадян.

Відповідно до цього в розділі вивчається потенціал органів влади у прийнятті політичних рішень, інтенсивність політичних конфліктів та здатність акторів до конструктивної взаємодії, як в середині політичної системи, так і у відносинах з іншими елементами суспільства.

Такий підхід передумовив використання, передусім інституціонального, інституціонально-співставляючого, структурно-функціонального та емпіричних методів дослідження.

4.1. Взаємодія політичних акторів у процесі прийняття політичних рішень

Політична трансформація, як відомо, поряд із комплексною зміною політичної системи, економічного, громадського і державного ладу, значною мірою визначає зміну політичного режиму як сукупності засобів і методів здійснення політичної влади. Реалізація політичної влади здійснюється за допомогою ухвалення рішень і може бути представлена як певна сукупність операцій, як система і процес організаційної діяльності [83, с. 216]. У зв'язку з цим поняття «політичне рішення» інтегрує в собі певну сукупність змістовних аспектів, а саме — вибір одного з варіантів дій відповідно до наміченої мети; результат вибору у вигляді документу чи владного розпорядження та процес

підготовки, який інтегрує всю управлінську діяльність щодо прийняття і реалізації одного з варіантів дій.

Специфіка процесу ухвалення політичних рішень і проблематика їх ефективності є предметом наукового дискурсу багатьох дослідників. Так, американським дослідником Д. Норманом у праці «Ухвалення рішень» була запропонована оптимальна модель ухвалення будь-якого типу рішень, зроблений багатофакторний аналіз впливу на процес прийняття політичного рішення, та виокремлені основні складові рішення. Механізми ухвалення та реалізації політичних рішень та суб'єктів їх ухвалення є предметом наукових пошуків професора факультету політології МГІМО(у) А. Дегтярьова. Широкознаний дослідник Т. Парсонс в «Публічній політиці» надає аналіз різноманітних підходів до розуміння категорії «політичне рішення». Польській науковець Я. П'єтрась розглядає процес прийняття політичного рішення крізь призму ситуативного підходу. Не залишаються осторонь цього наукового дискурсу й українські учені. Умови ухвалення політичного рішення і процес його імплементації розробляються Б. Кухтою, проблеми формування рішень вивчає В. Бакуменко, аспекти оптимальності політичних рішень у кризових ситуаціях є предметом аналізу Т. Боднар, прикладні аспекти державних рішень постають центром уваги В. Тертички.

Проблема взаємодії політичних акторів у процесі прийняття політичних рішень, якісних і ефективних, відповідних національним інтересам, внутрішньо і зовнішньополітичному курсу держави, легалізованих суспільством, дедалі актуалізується. Ми переконані, що визріла потреба у підвищенні якості функціонування механізму прийняття політичних рішень шляхом удосконалення і розширення масштабів взаємодії учасників політичного процесу. Оскільки, тією чи іншою мірою, кожна громадська інституція, політичний інститут, окремі громадяни мають долучатися до політично важливих і суспільнозначущих ухвал. Отже, йдеться про сучасні виклики для українського суспільства і держави, що обумовлюють їх адекватне функціонування і розвиток, такі як визначення та реалізація стратегічного розвитку держави; всебічне забезпечення національної

безпеки, вдосконалення форми суспільно-владних відносин, розподілу територіальних державно-владних компетенцій, сприяння реалізації громадянських прав і свобод тощо.

Цілком справедливою є оцінка авторами Аналітичної доповіді «Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект)» сучасного стану взаємодії основних суб'єктів політичного процесу, згідно якої «політичні перетворення вітчизняної системи державної влади за останні двадцять років призвели до створення певної моделі державного управління, яка поєднує у собі як сучасну розвинену демократичну інституційну архітектуру, так і нехарактерні, в цілому, для сучасних західних політичних систем інституційні елементи» [88, с. 5]. У таких умовах процеси прийняття політичних рішень виступають чи ненайважливіми критеріями рівня демократії і ефективності трансформації політичної системи.

Звернемося до теорії, що визначає рішення як елемент управління, а політику як континуум прийняття і реалізації політичних рішень [83], розглянемо їх характеристики, особливості української практики. У країні, в суспільстві через систему державного управління, з одного боку, по каналах ухвалення офіційних рішень акумулюється і виражається «колективна воля» соціуму, а з іншого - через певні інституціональні механізми і за допомогою інструментальних засобів вона реалізується в гласній публічній політиці, пов'язаній з управлінням громадськими справами. Управління включає два процеси: по-перше, регулювання колективних ресурсів суспільства і, по-друге, цілеспрямованого керівництва людьми, підтримка стабільності, певного інституціонального порядку, спілкування між ними.

Значення процесів ухвалення політичних, державних рішень і для політичної теорії, і для практичної політики настільки велике, що сама сутність політичної влади і адміністративного управління в західній політології зводиться до інтерпретації реального контролю над ухваленням рішень, а осіб, що приймають рішення, особливо рішення стратегічного характеру, відносять до володарюючої еліти. Одним з перших, хто включив цю проблематику в

політологію, був Г. Саймон, робота якого «Адміністративна поведінка: Дослідження процесу ухвалення рішень в адміністративних органах» заклала основи теорії ухвалення державних рішень [306]. Звертає на увагу той факт, що тут йдеться не про політичну, не про фінансову і навіть не про владну еліту, а про ту, еліту, що «володарює», тобто реально впливає на прийняття політичних рішень.

На користь такої точки зору, російська дослідниця О. Гаман-Голутвина, визначаючи політичну еліту як категорію людей, що приймають ключові рішення, особливо обумовлює, що для участі в ухваленні рішень головне — не формальний статус, а міра реального і значимого впливу людини на політичний процес. «Багато хто з них займає ще і найвищі позиції в структурах влади, але важливо звертати увагу на те, чи відповідає статус можливостям» [50, с. 100].

Фахівцями вироблені різноманітні визначення категорії «рішення», зважаючи на особливості його прийняття та реалізації. Так, на думку польського політолога А. Боднара, рішення — це завжди акт вибору, що робиться перед початком діяльності особами або групами людей [413]. З точки ж зору засновників теорії менеджменту, рішення — відповідно до постулатів теорії «раціонального вибору» (rational choice) — визначення альтернативи. Ухвалення рішень — складова частина будь-якої управлінської функції, це інтегральна частина управління організацією будь-якого роду [207].

Політичними ж є такі рішення, які за своїм змістом торкаються узгодження або подолання конфліктних, неспівпадаючих або різних соціальних інтересів. Політичне рішення, на думку російських вчених, — це здійснюваний в колективній або індивідуальній формі процес визначення завдань політичної дії, етапів, способів їх, досягнення, зв'язок з реалізацією влади [84, с. 230].

Як стверджують В. Пугачев та А. Солов'йов, «політичне рішення — є центральним елементом перетворення політичних вимог різних груп в запрограмовані дії за допомогою прийнятних засобів і методів регулювання громадських процесів. Ухвалення політичних рішень — це технологічне

перетворення актів політичної влади в конкретні механізми управління соціальними процесами» [288, с. 76].

Українські дослідники схильні вбачати у політичному рішенні передумову утвердження стабільності й дієвості політичної влади, стійкості й упорядкованості політичних відносин, раціональності та ефективності функціонування політичних структур, а також важливу форму здійснення політичної влади. З політичними рішеннями пов'язані постановка політичних проблем, мотивація політичної діяльності, чітке визначення завдань та ін. Політичне рішення, як зазначено, є актом, здійснюваним суб'єктами політики, спрямованим на втілення в життя політичних цілей і завдань, здійснення для цього відповідних заходів на основі аналізу інформації, вибору варіантності дій, урахування політичного часу і реальних політичних сил [273, с. 49]. Взагалі, політичні рішення є ефективною сполучною ланкою між правом і політикою, зазначає польський дослідник К. Опалек [464].

Отже, визнати те або інше рішення політичним - означає розглянути його складові, дати інтегровану оцінку в контексті інтересів, владних повноважень, можливостей, стосунків і ресурсів, суб'єктно-об'єктних взаємовідносин.

Характер політичного рішення безпосередньо відбиває змістовну сутність політичної влади. Згідно В.Лисцову, мають застосовуватися наступні підходи до визначення критеріїв і масштабів політичного рішення.

1. Політичними вважаються рішення, прийняті посадовцями або колегіальними органами державної влади, які є суб'єктами підготовки економічних, адміністративних та інших видів рішень.

2. До політичних рішень належать, поряд із рішеннями державних інститутів, ухвали політичних партій і груп тиску, що володіють значними ресурсами і вагомим впливом на політичний процес. Важливим критерієм у визначенні масштабів політичних рішень стають основні параметри суб'єкта, що його ухвалює [126, с. 87].

Таким чином, специфічними рисами, що відрізняють політичне рішення від іншого роду рішень є їхня колегіальна природа та соціальна значущість. Звісно,

що процес ухвалення та реалізації політичного рішення представляє собою взаємодію державних органів як агентів, що готують, затверджують, виконують або контролюють ті чи інші рішення. Для окреслення ж іншої визначальної особливості політичних рішень маємо застосувати низку критеріїв, запропоновану Н. Подвірною. Перш за все, у політичних рішеннях мають бути сформульовані загальні завдання, відповідні базовим цінностям і корінним інтересам основних соціальних груп та політичних акторів; по-друге, політичні рішення повинні сприяти збереженню або зміні нормативно-політичного ладу; по-третє, політичні рішення регулюють розподіл і перерозподіл ключових ресурсів суспільства [262, с. 183]

Загалом в сучасній політичній науці існують два основні підходи щодо розуміння процесу прийняття та реалізації політичних рішень. Так, згідно першому, нормативному підходу, цей процес представляє собою вироблення цілей, їх раціоналізацію, використання стандартних схем, моделей для розробки і прийняття документів, він обмежується використанням теоретико-аналітичних процедур і розумових операцій задля вибору оптимальної моделі рішення із жорстко формалізованими критеріями. Інший, поведінковий підхід, розглядає цей процес як специфічну взаємодію людей, зорієнтовану на виконання і використання різноманітних чинників, що впливають на ухвалення рішень в конкретній ситуації. За цих умов, передбачається розширення процесу прийняття політичних рішень за рахунок практичних і технологічних заходів по реалізації рішень. Фактично, такий підхід презентує політичне управління і механізм взаємодії політичних інститутів з усвідомленим ухваленням і впровадженням державних рішень. Таке бачення процесу прийняття рішень зумовлює виключення з управлінського процесу спонтанних чинників і стихійних регуляторів політичного життя, підвищує його прозорість і контрольованість елітою і суспільством.

До безперечних переваг нормативних теорій ухвалення політичних рішень можна віднести концентрацію уваги на розробці оптимальних правил і процедур, алгоритмів і формалізованих моделей, згідно яким має реалізовуватися процес

прийняття політичних рішень. Ці підходи зорієнтовані на підвищення раціональності політичних рішень, оскільки стандартні алгоритми, що в цьому випадку розробляються, покликані підвищити раціональність, відкритість, контрольованість, ефективність обрання цілей і засобів їх досягнення, і концентруються в нормативній формулі оптимального для заданої політичної ситуації рішення. В той же час, вадою нормативного підходу визнається відоме перебільшення ролі «ідеальних типів», раціональних моделей рішення, що спричиняє втрату відповідності самими суб'єктами управління, їх інтересам, цінностям і установкам осіб, котрі ухвалюють рішення, а також існуючим ієрархічним стосункам між ними.

Ухвалення політичних рішень, як визначає Н. Подвірна, це комплексна й кооперативна діяльність соціальних акторів. Цей процес пронизаний горизонтальними та вертикальними комунікаціями, прямими та зворотними взаємозв'язками між акторами [262, с. 186]. Відмітимо, що в управлінні існують визначені детермінанти взаємовідносин між суб'єктами і об'єктами, а саме, відповідність суб'єкта об'єкту; зворотний зв'язок об'єкту з суб'єктом, і співвідносність і взаємообіговість суб'єктів і об'єктів в процесі ухвалення політичних рішень.

Перший принцип пов'язаний з тим, що масштаби легітимних повноважень і компетенції владного органу, що приймає рішення, повинні відповідати області підготовки і проведення законопроектів саме у сфері його повноважень, не переходячі до функціональної зони іншого суб'єкта рішень чи його підрозділу. Іншими словами, об'єм владних повноважень і відповідальності суб'єкта ухвали рішення, повинен відповідати характеру інтересів і пріоритетів керованого об'єкту.

Принцип зворотного зв'язку і самокорекції рішень визначає порядок, за яким відповідальні за рішення особи або колегіальні органи повинні підтримувати постійний зв'язок з об'єктом рішення, здійснювати періодичний контроль і корекцію окремих політичних рішень, а при необхідності — і усієї державної

стратегії, залежно від ефекту від здійснення урядом, іншими владними структурами того або іншого напрямку внутрішньої політики.

Останній принцип характеризується безпосереднім зв'язком із ієрархічною побудовою суб'єкт-об'єктних рівнів у державній політиці, з проблематикою типологізації політичних рішень, критерії якої обумовлюються змістом діяльності суб'єкта ухвалення рішення і проблемних аспектів існування об'єкта управління, які обумовлюють прийняття рішення, і характером їх взаємодії. Вищенаведені детермінанти ухвалення рішень дали підставу польському політологу Т. Клементевичу розрізнити політичні рішення за двома ознаками: складу суб'єктів, що виступають агентами вироблення рішення, і рівню інтеграції сфери соціальних інтересів об'єкта керівництва або адресата рішення [128, с. 397].

Не потребує додаткових аргументів той факт, що ефективність політичного режиму — це фактична результативність основних інститутів політичної системи і, передусім, міра реалізації найважливіших функцій державного управління, що відповідає очікуванням найбільш впливових громадських груп. Зважаючи на те, що утворення та впровадження політики держави, що здійснюється шляхом прийняття і реалізації відповідних рішень, є суперечливим і багатоскладним процесом, процедури ухвалення рішень і подальше їх втілення потребують контролюючого і коригуючого втручання. Як відомо, до основних вимог, що пред'являються до політичного рішення, відносять: відповідність чинному законодавству і статутним документам; обґрунтованість; своєчасність; реалізованість; адресність; несуперечність; директивність; поєднання жорсткості і гнучкості; можливість контролю виконання; ефективність.

Відмітно, що механізм ухвалення політичних рішень включає формалізовані і неформалізовані складові, офіційні і неофіційні канали вироблення і підготовки. Рівень впливу цих факторів визначається моделлю владних відносин в державі. Розглядаючи механізми вироблення та здійснення державної політики, А. Дегтярев зазначає, що практику реалізації державних рішень визначають два взаємопов'язаних аспекта публічної політики: регулювання суспільно-громадського ресурсного потенціалу й інституціональні

способи, інструментальні засоби керівництва людьми, тобто із функціонуванням політичного режиму [83].

Отже, сутнісна змістовність політичного рішення, а особливо процес його ухвалення, зумовлюється характером суспільно-владних відносин у державі. Для авторитарних і тоталітарних моделей владарювання притаманна авторитарно-бюрократична технологія та закритий характер прийняття політичних рішень, коли в процедурі ухвали приймає участь обмежене коло осіб, уникаючи всебічного аналізу відповідної інформації, альтернативного обговорення, суспільного оприлюднення полеміки. За таких умов відсутня правова регламентація процесу прийняття політичних рішень і, відповідно, не декларується коло відповідальних.

Демократичні принципи реалізації політичної влади передбачають, в свою чергу, наявність чітко визначених процедурних правил прийняття політичних рішень, зафіксованих у законах та нормах, стали традицію публічних дебатів, узгодження між різними групами, урахування громадської думки. Процес прийняття політичного рішення в офіційних органах це не простий акт голосування й підтвердження, а постає як складна система відносин і дій. Указаний процес набуває рис протистояння за прийняття політичного рішення. Протистояння розгортається від моменту усвідомлення проблеми як такої, триває під час розробки рішення і справляє вплив на вибір альтернативи. В умовах парламентської демократії сформувалася загальна традиція проведення дебатів щодо прийняття рішень, протистояння більшості й опозиції.

Українська дослідниця Д. Зубрицька відзначає, що взаємодія більшості і опозиції у двопартійній і багатопартійній системах суттєво різняться. У двопартійній — результати голосування з політичних проблем більш передбачувані, а в багатопартійній — значну роль відіграє погодження між фракціями, міжпарламентськими групами тощо [117, с. 2]. Так, процедура прийняття рішень у двопалатному парламенті, якщо є необхідність у погодженні позицій палат, залежить від змісту законопроекту. Така традиція, наприклад, існує в США, тут, якщо рішення стосується законопроекту, до обговорення

долучаються обидві палати. На відміну від американського, парламент Великобританії демонструє «традиціоналізм протистояння», при якому опозиція не погоджується з більшістю з жодного питання, що жодним чином не заважає процесу прийняття рішень шляхом голосування більшістю. У Конгресі ж США голосування партій відбувається не під впливом фракційних спрямувань, відповідно інтересам власних політичних та економічних «спонсорів». Тому тут, навіть за умов двопартійності, постійно виборюються голоси для прийняття рішень. У процесі формування багатопартійної парламентської системи в Україні поки що не виработано сталих демократичних традицій і позитивних надбань у галузі прийняття політичних рішень органами влади, тому під час парламентських засідань спостерігається увесь спектр неконструктивної діяльності парламентарів, яка припускає постійну боротьбу за голоси, погодження між різними фракціями, ускладнення міжфракційних відносин.

Демократична система відносин передбачає, що будь-яке прийняте політичне рішення є реалізацією волевиявлення більшістю. Голосування унеможливорює формулювання рішення таким чином, що послугує на користь опозиції. Тому, на переконання американського політолога Д.Баскіна, «неприйняття рішень стає важливим засобом здійснення влади» [411, р. 24]. За даними енциклопедичного довідника «Сучасні Сполучені Штати Америки», переважна кількість відхилених більшістю постанов й законопроектів були запропоновані опозицією [323, с. 44]. Для сучасної України прикладом такого феномену може слугувати неприйняття запланованих змін в податковому законодавстві у 2004 р., причиною якого називають протистояння між владою в особі першого віце-прем'єра М. Азарова, та опозицією, яку представляв голова бюджетного комітету П. Порошенко [155, с. 5].

Здійснення влади шляхом непідтримки рішень змінює відносини з опозицією від боротьби з нею до її ігнорування. Однак, умови реальної парламентської боротьби за рішення роблять можливим завоювання опозицією голосів тих, хто не визначився, або блокування рішення, якого прагнуть дві третини голосів [117, с. 3]. Таким чином, вплив опозиції на прийняття

парламентського рішення визначається ситуацією і не гарантований як обов'язковий. Англійський дослідник політичної культури Р. Джессоп вважає, що «справжній зміст дій опозиції знаходиться за межами парламенту» [437, р. 27]. Вона прешкоджає прийняттю більшості рішень, сподіваючись на їхню непопулярність у суспільстві або повне їх ігнорування. У будь-якому випадку опозиція розглядає ці рішення в якості аргументів проти суперників на нових виборах [437, р. 27].

На процедуру прийняття рішень справляє чималий вплив і президент країни. Як відомо, повноваження президента переважно обмежуються законодавчою владою, згідно класичної моделі «стримувань і противаг». Тому будь-яке рішення продукується у результаті взаємодії парламенту та президента, як встановлює Конституція. Так, багатоступеневий процес проходження законопроекту в конгресі США передбачає схвалення законопроекту на кожній стадії. Таким чином, навіть формальна схема прийняття рішення передбачає досить складний механізм його проходження у парламенті та схвалення президентом. Д. Зубрицька зазначає, що у президента є можливість самостійного прийняття рішення. Більш того, така самостійність зростає при укладанні міжнародних угод. Так, Конституція США дає право президенту ратифікувати міжнародний договір за умовою підтримки двох третин голосів сенаторів. Більше того, з кінця ХХ ст. США та низкою європейських держав широко використовує виконавчі узгодження, які укладаються президентом з представниками іноземних держав і не вимагають схвалення сенатом. Юридична сила цих узгоджень дорівнює юридичній силі державних угод, тому нині кількість виконавчих узгоджень у декілька разів перевищує кількість договорів, що укладаються США.

Безперечно, такий високий рівень толерантності законодавчої влади вказує на сформовану багаторічну політичну традицію. Це свідчення довіри суспільства до виконавчої влади, і ефективного нормативно-правового регулювання процесу прийняття політичних рішень. «Президент виступає фігурою з харизматичними рисами при всій легальності державної влади. Саме ця харизматичність, яка

породжується довірою суспільства, дає змогу американському президенту бути провідною фігурою при прийнятті або відхиленні політичних рішень» [117, с. 3].

Фахівці відділу соціальних відносин та громадянського суспільства НІСД визнають проблему прийняття якісних та виважених політичних рішень в Україні надзвичайно актуальною, оскільки суперечливими залишаються процедури ухвалення політичних рішень, ступінь їхньої результативності та ефективності, і, безумовно, відповідальність агентів за прийняті рішення та дії [39].

Абсолютно вірно відмічено, що «сутність влади найточніше виражається в системі ухвалення рішень» [32]. Система ухвалення рішень у аналізованому періоді має важливі особливості, які дозволяють характеризувати політику тодішньої влади як тіньову. На той час, тіньова складова політичних рішень стала така помітна, що можна говорити про тенденцію все більшого витіснення суспільства і його організацій, включаючи партії, з політичного процесу, якщо останній має на увазі не лише фазу реалізації, але і попереднього аналізу, гласного обговорення альтернатив, прогнозування, вироблення політичних рішень, їх презентації, здійснення.

Отже, процес прийняття державнозначущих політичних рішень у 2010-2013 рр. характеризується низькою якістю, непрозорістю процедур ухвалення, ухвалення та впровадження, недостатнім рівнем громадської підтримки та легітимності, дискредитацією фундаментальних принципів реалізації демократичної політики держави та її інституцій, нівелюванням громадського потенціалу та подекуди спрямуванням його у деструктивний бік. Впритул до початку 2014 р. «процес ухвалення найважливіших державних рішень набував відверто кланового і навіть «сімейного» характеру, роль тіньової його складової різко посилилася і стала очевидною для усього суспільства» [262, с. 185]. Для українського державотворення характерними стали ситуації, коли прийняті державними інститутами та їх посадовими особами політичні рішення задовольняли запити суб'єктів з політичного, економічного сегменту, всупереч власним посадовим обов'язкам щодо дотримання та збереження інтересів держави і суспільства. Такі умови спричиняють зростання ролі контролюючих,

правоохоронних та судових органів у додержанні державною політикою конституційних та нормативно-правових меж. Політичні сили-носії недемократичної політичної культури та їхні «кишенькові» суспільні утворення усвідомлено сприяли обмеженню суспільної участі шляхом штучного скорочення легалізованих можливостей участі громадян, стримання ініціативних проявів. Причини цього, на наш погляд, містяться, у недосконалості механізмів політичної участі, слабкості політичної і громадянської культури, повільній еволюції існуючих демократичних інститутів та процедур.

Ефективність політичних рішень як показник компетентності і незаангажованості влади корелює з відповідальністю державних органів і посадових осіб, оскільки відповідальність за якість та наслідки прийнятого політичного рішення передусім покладається на державні інституції, незалежно від ступеню врахування позиції громадян.

Незважаючи на те, що більшість демократичних принципів і процедур отримали нормативне оформлення у Конституції та законах України, результат процесу прийняття політичних рішень часто зазнає впливу стійких настанов й ідеологем, що поширюються як поміж представників владних інститутів, так і у соціальних сегментах. Оцінюючи політичні ризики та рівень політичної стабільності в Україні, фахівці Українського Незалежного Центру політичних досліджень відмітили, що у 2010 р. було відновлено президентську форму політичної системи та відбулася побудова моноцентричної моделі володарювання, а 2011 р. здебільшого був прив'язаний забезпеченню стійкості груп впливу. Політичний сенс цих інтерацій містився у вивільненні політичного простору від конкурентів і зміні законодавчих умов з метою сприяння діям політичних агентів домінуючих груп. Зміни державної політики були переважно зумовлені потребами у зміцненні владного, політичного та економічного статусу суб'єктів підтримки ролі і впливу Президента.

До процесу перетворення політичної системи була активно залучена судова система, і, зокрема, Конституційний суд України. Завдяки його рішенням, ухваленим у період 2010-2011 рр. були легалізовані фактичні політичні рішення,

які змінювали саму політичну систему або порядок виконання інших рішень. Перш за все, рішенням Конституційного суду України від 30 вересня 2010 р. була відновлена дія попередньої редакції Конституції; рішення Конституційного суду України від 6 квітня 2010 р. надало конституційного статусу входженню позафракційних і фракційних депутатів на індивідуальній основі до коаліції більшості, яка, згідно тогочасній редакції Конституції, повинна була створюватися за допомогою фракцій. Цим рішенням була легалізована можливість формування нової парламентської більшості і утверджено оновлену політичну архітектуру парламенту.

У результаті зміни політико-правового підґрунтя існування політичної системи України, інститут президентства став чи не єдиним центром формулювання, прийняття політичних рішень та державного контролю їх виконання. Можемо констатувати, що 2012 р. став періодом стійкого персонального політичного впливу президента поряд із зміцненням політично-економічного статусу деяких груп у результаті перерозподілу власності. Понад 75% респондентів, опитаних на початку 2012 р., були впевнені, що політична позиція глави держави матиме потужний вплив на політичну архітектуру та визначення пріоритетних напрямів державного розвитку [269, с. 6]. Підтвердженням цьому послуговувала, разом із нормативно зафіксованою концентрацією влади в руках Президента, політична ідентифікація його особи з усіма ухваленими і неухваленими політичними рішеннями. *Така надмірна концентрація влади і політичного впливу призвела, як відомо, до повного відчуження влади від суспільства, що спричинило зростаючу хвилю протесних настроїв і акцій, котрі послуговували повній зміні складу і якості політичної комунікації в Україні.*

Звісно, що до політичних відносять, поряд із рішеннями, ухваленими представницькими, виконавчими органами влади, резонансні рішення, прийняті безпосередньо громадянами, органами громадських організацій, зборами, з'їздами політичних партій тощо. Події в Україні останніми роками довели, що загальний вплив безпосередньо громадян та через інститути громадянського суспільства

надав можливості не лише сформулювати і відстояти власні позиції, а й спричинив кардинальну корекцію та, навіть, змінив напрями державної політики.

Демократична теорія і практика розглядає інститути громадянського суспільства, що є представленими громадськими організаціями, асоціаціями, профспілками, громадськими радами тощо, як повноцінних учасників і активних суб'єктів усіх процесів у державі, як партнерів держави у розв'язанні назрілих соціально-економічних, гуманітарних, культурних питань. Серед основних форм впливу громадян та інститутів громадянського суспільства на прийняття та реалізацію політичних рішень традиційно виокремлюють: форми безпосередньої участі — вибори, референдуми; форми опосередкованого представництва інтересів через виборних представників і політичні партії; діяльність громадських організацій, асоціацій тощо; створення пропозицій, петицій, звернень, вимог, запитів до глави держави, законодавчого органу, в органи виконавчої влади, державні комітети тощо; залучення професійних лобістів; підготовка громадських експертиз, експертних висновків і оцінок; соціологічні опитування та моніторинги громадської думки; організація громадських акцій (мирні збори), громадських слухань; діяльність громадських рад, створюваних при державних органах; діяльність громадських дорадчих рад у державних органах; обговорення у засобах масової інформації; проведення семінарів, круглих столів, консультацій за участю експертів, зацікавлених груп, засобів масової інформації тощо [39].

Вплив громадян на процес прийняття політичних рішень передбачає поряд з нормативним регулюванням, побудову політичної традиції залучення громадськості до процесу ухвалення рішень, що вимагає відповідних дій з боку громадських організацій та органів влади. Головною причиною обмеженості впливу вищезазначених форм громадської участі фахівці називають відсутність нормативно-правового забезпечення їх реалізації і гарантування дієвості. Іншими словами, в сучасній Україні відчувається дефіцит формалізації відносин інститутів громадянського суспільства з органами влади, закріплення значення статусу громадських інституцій, ваги та статусу їхніх рішень.

Експертні спостереження доводять, що більшість громадських рад при органах державної влади відчуває проблему кадрового, ресурсного рівня, ступіню авторитетності їх членів для органу влади. Причиною цього слугує той факт, що частіше за все, діяльність громадських рад регламентується наказом керівника відповідного органу влади, і це, безумовно нівелює ті перспективні можливості, що були закладені в ідею їхнього існування. Також відомі випадки існування підконтрольних громадських рад та організацій на регіональних і відомчих рівнях, які слугують засобом легітимації рішень голови органу.

Важливість участі громадських організацій у процесі прийняття політичних рішень підтверджується двома визначними аспектами: з одного боку, вони спроможні забезпечити незалежний зв'язок влади з соціальною реальністю, а з іншого — можуть бути корисними у впровадженні державнозначущих ідей.

Безумовно, громадська активність та інституційна діяльність, яку здійснюють громадські організації, групи інтересу, групи тиску тощо та артикульована ними певна ініціатива чи механізм готового рішення може, водночас, відобразити лише їх інтерес і гостро суперечити іншим правам та інтересам інших соціальних груп або, навіть, національним інтересам. Натомість, мережі громадських організацій створюють у державі громадян, фінансово незалежних від місцевого бізнесу і влади, акумулюючи потенціал людей, здатних надати відсторонену від бізнесу і влади експертну оцінку політичним та іншим процесам. Держава має заохочувати створення та діяльність тих інституцій громадянського суспільства, які сприяють загальносуспільній інтеграції. Тому прикро констатувати той факт, що політичні партії, громадсько-політичні організації, об'єднання та рухи сучасної України характеризуються низьким рівнем інституціалізації, що визначає незначний вплив цих інститутів на забезпечення вищого рівня публічного характеру ухвалення рішень та формування порядку денного в політиці. Їх зусилля, як правило концентруються на участі у виборах.

Таким чином, оцінка перебігу політичних реформ, і, особливо, у 2010-2013 рр., дає змогу заявити, що в Україні поступово зменшився рівень

змагальності, відкритої конкурентності та публічної громадської діяльності. «Українську політику» характеризували як місце, де вирішуються питання, але не місце, де узгоджуються інтереси [269, с. 4].

В електронному виданні Проекту Українського незалежного центру політичних досліджень «Політичні ризики і політична стабільність в Україні» 2012 р. йдеться, зокрема про те, що основним чинником, який визначав зміст політичних рішень і характер їх ухвалення в Україні була «концентрація зусиль владних груп на капіталізації власних політичних та фінансових акцій, на забезпеченні відтворення власної ваги і присутності у системі ухвалення рішень». У якості критерія ефективності демократичних змін оцінка процедур розробки та ухвалення політичних рішень свідчить про напрями державного курсу, його виваженість, послідовність та ступінь політичного консенсусу. Так, у 2011 р. в Україні не був реалізований у повній мірі алгоритм забезпечення проголошеного курсу на євроінтеграцію, що стало свідомством низького рівня взаємодії і консенсусу основних політичних акторів. Оціночні позиції експертів щодо процесу підготовки та ухвалення державних рішень підтверджують вищезазначене: так, 50% опитаних експертів позначають переважання неопублічних впливів на процес ухвалення рішень, а той факт, що рішення ухвалюються на користь суб'єктів прийняття відмітили 61% респондентів [269, с. 5].

Сучасний демократичний процес унеможливорює самостійну підготовку політичного рішення власне суб'єктом влади. Розробка парламентського законопроекту, президентського указу, постанови уряду, зауважує Т. Тіщенко, «завжди стикається з проблемою адекватності рішення дійсному стану справ» [345, с. 220]. Адекватність політичного рішення забезпечують два фактори: по-перше, компетентність і поінформованість; по-друге, знання громадської думки. Ці фактори вимагають участі експертів і засобів масової інформації.

Більшість експертів, що залучаються до оцінки політичної ситуації в Україні, сходяться на тому, що обговорення проектів рішень має бути більш широким і альтернативним, що суб'єкти ухвалення рішень повинні більшою

мірою керуватися інтересами тих, на кого впливатимуть схвалювані рішення, що необхідна попередня належна експертиза потенційних наслідків рішень. Адже, оприлюднення рішень відбувається у недостатньому обсязі, а процедурами обговорення частіше за все нехтують. Так, 43% опитаних Українським незалежним центром політичних досліджень експертів указують на складність передбачення змісту рішень, а 35% — зауважують, що наявність багатьох центрів впливу не дозволяла передбачати фінальний зміст рішення [269, с. 7].

Ухвалення оптимальних варіантів політичних рішень значною мірою залежить від ступеню відповідності основних суб'єктивних інтересів і цінностей різних агентів загальним цінностям і правилам гри, що є сформованими у системі ухвалення політичних рішень загалом. За оцінкою експертів роль різних центрів впливу, які володіють певним обсягом владних ресурсів, є показовою для характеристики процесу прийняття політичних рішень в Україні у 2010-2013 рр. Так, 91% респондентів відзначили найбільший вплив тогочасного Президента України та оточення у процесі вироблення та ухвалення рішень; понад половини опитаних експертів — 56% — вважали визначним вплив клієнтел, чий політичний статус не корелювався з їхнім публічним статусом; 43% фахівців відмітили наявний низький рівень політичної автономії діяльності Уряду, як колективного органу публічної політики у системі вироблення та ухвалення рішень; Верховну Раду сьомого скликання політологи назвали позбавленою будь-якого помітного впливу на політичні рішення влади [269, с. 7]. Малопомітною також вбачається роль органів місцевого самоврядування, місцевої влади, громадських кіл у взаємодії з іншими політичними акторами під час розробки та ухвали політичних рішень.

Виявлена асиметрія у розподілі політичної ваги у системі прийняття політичних рішень вказує на те, що у руках колишнього Президента та інституту президентства в цілому була зконцентрована переважна більшість важелів політичного впливу. Фахівці констатували наявність співпраці під час прийняття рішень переважно на користь «політично найсильнішого гравця», котрий пропонував та затверджував правила, й одночасно виступав політичним арбітром,

який мав урівноважувати інтереси різних груп. Таким чином, поряд із зовнішнім дотриманням меж компетенції мав місце процес конституційного та законодавчого закріплення визначальної політичної ролі інституту президентства. Це, в свою чергу, обумовило високий ступінь політичної ідентифікації ухвалених рішень, який пов'язаний із механізмом політичної відповідальності суб'єктів політики.

Згідно принципам демократичного поліцентризму повинна діяти складна система координації та узгодження діяльності державних і громадських органів. Більш того, така організація має бути функціонально спеціалізована й комплексно інтегрувати діяльність державних і недержавних агентів на різних етапах процесу прийняття політичних рішень [253, с. 183]. Однак парламент України сьомого скликання так і не затвердив Програму діяльності Уряду, не виробив оптимальних процедур ухвалення рішень, часто допускав порушення Регламенту Верховної Ради, що відбивалося на легітимності її рішень. Для аналізованого періоду, за спостереженнями Д. Зубрицької, був характерний силовий варіант прийняття рішень та нехтування позицією опонентів, що підриває консенсусний механізм демократії [117, с. 4].

Аналіз політичного процесу в Україні показує, що Президент 2010-2013 рр. демонстрував високий рівень реалізації власної політичної волі, яка включала в себе власні інтереси і інтереси його партнерів. Ним були ініційовані політико-правові зміни, які призвели до становлення суперпрезидентської системи влади. Ілюстрацією зазначеного може слугувати реалізація намірів у певних ситуативних контекстах, таких як запровадження змішаної виборчої системи; певні кадрові призначення; гальмування парафування тексту угоди між Україною та ЄС, законодавче закріплення політичного місця інституту президентства в системі влади.

Разом з тим, зафіксоване поступове зниження рівня політичної та організаційної автономії Уряду. Діяльність вищого органу виконавчої влади стала залежною від персональної волі Глави держави. Законами України «Про Кабінет міністрів» від 7 жовтня 2010 р. [104], що заступив попередній закон від 16 травня

2008 р., і «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. [102] було відновлене право Президента (яке існувало у період 1996-2006 рр.), кадрового формування складу Кабінету Міністрів та прийняття рішень щодо діяльності структури виконавчої влади. Загалом, цими законодавчими актами з оновлених позицій стали регулюватися відносини інституту президентства й Уряду, та поміж указаними політичними інститутами і системою центральних органів виконавчої влади.

Відповідно вищезгаданим законам, Президент наділявся правом здійснювати установчі організаційні функції формування, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади. Він отримав право призначати і звільняти заступників міністрів і керівників центральних органів виконавчої влади. На відміну від попереднього закону, який регламентував право прем'єр-міністра на внесення подання щодо звільнення урядовця, згадані закони позбавили його права на пропозицію кадрових змін, адже такими компетенціями було наділено Президента і ініціативних міністрів. Главі держави було надано безпрецедентне право самостійно приймати рішення щодо кадрової політики уряду і виконавчої влади, без традиційного погодження з керівником Уряду питання про включення міністрів чи керівників інших органів виконавчої влади до складу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що утворюються Президентом України для здійснення своїх повноважень.

Згідно Закону про внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 17 березня 2011 р. рішення про можливість очолення міністерств першим віце-прем'єр-міністром та віце-прем'єр-міністрами України приймає також Президент України [104].

Скороченню самостійності Кабінету Міністрів і виведенню його поза межі взаємодії політичних суб'єктів у процесі прийняття політичних рішень у державі послугувала ліквідація урядових комітетів як структури публічної підготовки рішень, які діяли з 2000 р. й слугували публічній координації позицій міністерств та сприяли колективному ухваленню рішень [269]. Усунення таких колективних

публічних інструментів сприяло підвищенню корупційних ризиків у ході ухвалення урядових рішень.

Зазначене регулювання політичного статусу уряду дозволяє говорити про підпорядкованість його діяльності переважно політичним інтересам інституту президентства, аніж загальносуспільним інтересам. Підтвердженням такого становища вищого виконавчого органу послугував факт спроби Уряду продукувати соціальну політику всупереч потребам соціальних груп і учасників масових протестів. Політична залежність Уряду 2010-2013рр. виразилася також і у відсутності спроб виробити Програму діяльності Кабінету міністрів, передбачену Конституцією. Програма діяльності КМУ передбачає виклад стратегічного бачення цілей і функції вищого виконавчого органу, в ній мають плануватися дії, визначатися цілі, етапи та індикатори їх досягнення. Відсутність зазначеного документу відбивається на якості функціонування органу і ефективності його рішень. Як свідчать оцінки експертів, у Кабінеті Міністрів 2012-2013 рр. рішення продукувалися кулуарно, без належного громадського обговорення, багато з них не були належним чином обґрунтовані, а наслідки не спрогнозовані, процедури розгляду проектів рішень були невиправдано стислими, проводилися із порушенням регламенту розгляду проектів на різних етапах.

Красномовно підтверджує вищезазначене ситуація з прийняттям закону, яким мали регулюватися обсяги та терміни пільг для окремих соціальних груп. У внесеному 8 вересня 2011 р. урядом проекті закону «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [282], попри насущну проблему реформації системи державної підтримки незахищених верств начелення, під прикриттям заявленої прийнятної цілі проекту були запропоновані зміни обсягів і порядку виплат пільг, встановлених різними законами, частину з них планувалося відмінити, скоротити або передати їх визначення Кабінету Міністрів. Усупереч масовим акціям протесту і голодування з боку зацікавлених у прийнятті закону представників соціальних груп, Кабінет Міністрів домігся частини своїх пропозицій через зміни до Закону «Про Державний бюджет України на 2012 рік», які дозволили Кабміну самостійно встановлювати обсяги видатків на забезпечення низки виплат.

Недотримання парламентських процедур стало чинником низького рівня прогнозованості рішень. Аналізовані роки законотворення значною мірою носили ситуативний характер, що було зумовлене падінням ролі Парламенту як виробника політичних рішень. Парламент поступово втратив роль виразника ідеології реформ, його діяльність відзначалася консервативністю і слугувала задоволенню запитів Уряду і Президента шляхом безпроблемної легалізації їх пропозицій. Той же горезвісний проект закону «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» може слугувати ілюстрацією до вищезазначеного. Згідно відомостям проекту УНЦПД «Політичне посилення інституту президентства. Законодавче та економічне забезпечення інтересів владних груп», проект закону був внесений Урядом на розгляд Верховної Ради 8 вересня 2011 р., 9 вересня вже був отриманий висновок експертного органу парламенту і у той же день за надзвичайно стислим графіком (упродовж 25 хвилин) відбулося чотири голосування, результатом яких стало скорочення терміну підготовки проекту до другого читання. За демократичною процедурою ухвалення політичних рішень, проект закону, як регламентує стаття 15 закону «Про доступ до публічної інформації» від 2011 р., мав бути оприлюднений урядом за 20 днів до розгляду, але цього не відбулося. Тому, така процедура прийняття суспільнозначущих політичних рішень, яка застосовувалася парламентом сьомого скликання викликає сумнів щодо її відповідності законодавчим вимогам і демократичним принципам, та врахування інтересів різних суспільних груп [269, с. 8]. Отже, політична несамостійність Верховної Ради VII скликання спричинила ускладнення змістовного прогнозування рішень, а процедури розгляду рішень були повністю невідповідні законодавчим регламентним приписам.

Ідеалістична концепція парламентаризму передбачає публічні дебати як оплот парламентської демократії, відкритий механізм розробки та ухвалення рішень, багатоманітні форми поділу функцій, неформальні зв'язки між депутатами парламенту. Як орган публічної влади, Верховна Рада обмежена правом, оскільки вона зв'язана Конституцією та своїми попередніми рішеннями. Тому парламент не може довільно змінювати зміст законодавства. Ерозія влади,

ззначає М. Савчин, пов'язана із проблемою моральності у діяльності представників влади. Це вимагає від них діяти в інтересах загального блага, всього суспільства, а не лише власних егоїстичних корпоративних інтересів. Корпоративність, яка покладається в основу владних рішень, роз'їдає владу, як іржа. Вона є умовою для формування нестабільної ситуації у суспільстві та створює атмосферу недовіри до влади [305].

Відповідальне ж парламентське правління, навпаки, передбачає прийняття рішень, які забезпечують баланс інтересів більшості і меншості. Такий механізм переводить у практичну площину ідею про те, що конституція є певним соціальним контрактом між народом і владою. Д. Зубрицька зазначає, що прийняття рішення, яке не засновано на суспільному консенсусі щодо базових суспільних цінностей і принципів та з ігноруванням думки меншості, підриває легітимність парламенту. У таких умовах влада набуває зловісного характеру, оскільки вона є корумпованим середовищем, відверто ігнорує інтереси, що існують у суспільстві. Боротьба за повноваження свідчить про те, що органи державної влади ще не навчилися жити у відповідності до встановлених Конституцією правил політичної гри. Ці суспільно-політичні процеси показують низьку ефективність інститутів влади. Зокрема, замість того, щоб проводити структурні реформи, органи влади з'ясовують обсяги власних владних повноважень, втягуючи у політичний процес і судову владу [117, с. 4].

Влада і опозиція ще не навчилися взаємодіяти у межах правового поля, тому і надалі має місце критика опозиції, зведена на особистісний рівень. Для підтвердження цього влучним є вислів Т.Чорновола, про те, як більшість ставиться до опозиції — «якщо раніше все ж таки симпатії до нас з боку окремих членів парламентської більшості були реальними, то сьогодні, на моє внутрішнє переконання, нас ненавидять. Опозиція, фактично, опинилася поза межею прийняття будь-яких рішень, і це надовго» [376].

Отже, визначальними рисами взаємодії політичних акторів під час ухвалення політичних рішень в українському політичному полі 2010-2013 рр. ми виділяємо наступні:

відсутність попереднього анонсування з боку державних та політичних органів наміру ухвалити певне політичне рішення. Пояснення неанонсованого рішення, здійсненого державною інституцією, може бути проблематичним або неможливим через те, що попередньо не було здійснено публічного озвучення про наміри його здійснити;

переважно стихійне прийняття політичних рішень, за відсутності навіть формальних попередніх процедур формулювання, аналізу проблеми та наслідкових прогнозів, підготовки рішення та його впровадження. Процедура ухвалення політичних рішень державно-владними органами та посадовими особами може характеризуватися непрозорістю, заангажованістю, незрозумілістю і недосяжністю для громадськості;

становлення негативної тенденції щодо ухвалення рішень у «закритому режимі». Зафіксовано виключення з обговорень і консультацій, за умови врахування позицій і пропозицій, інститутів громадськості. Не отримало підтримки передбачене демократичною практикою вироблення політичного рішення за умови участі всіх суб'єктів прийняття рішення: офіційно уповноважених державних інститутів, експертного середовища, громадськості. Простежувалася відмова від консенсусного підходу щодо прийняття політичних рішень, з подальшою відсутністю компромісного узгодження позицій усіх зацікавлених сторін. Результатом вищезазначених тенденцій стало зниження оптимальності й ефективності як самих політичних рішень так і наслідків їх впровадження, оскільки остаточній ухвалі рішення повинно передувати публічне анонсування необхідності його прийняття, експертне визначення його актуальності для держави та вимір відповідності інтересам суспільства. Натомість, в Україні й досі залишається низка фундаментальних для функціонування і розвитку держави питань, що потребують однозначних і чітких політичних рішень;

низький рівень відповідальності державних органів влади та посадових осіб за ухвалені політичні рішення. Спостерігається недостатня розробленість

політико-правових процедур відповідальності державних інститутів, як кінцевих легалізаторів, за якість та результати ухваленого політичного рішення;

основним чинником, який визначав зміст взаємодії політичних акторів у процесі прийняття політичних рішень в Україні у період 2010-2013 рр. була концентрація зусиль владних груп на підвищенні власного політичного та фінансового рейтингу, на забезпеченні відтворення власного авторитету і наявності у системі ухвалення рішень;

відсутність можливості конструктивної взаємодії поміж основними політичними акторами, низький рівень організаційної та політичної автономності Уряду і Парламенту VII скликання в процесі формування та прийняття політичних рішень.

Отже, наголосимо, що успішність демократичних перетворень забезпечується, поміж іншим, високим рівнем оптимальності й ефективності політичних рішень, які стають результатом балансу між максимізацією досягнення артикульованих цілей і сприянням громадськості.

4.2. Інтенсивність політичних конфліктів та можливості конвенційних форм їх розв'язання

Ефективність політичного режиму може визначатися тим, якими засобами вирішуються виникаючі в суспільстві політичні конфлікти, ефективність демократичного політичного режиму залежить від того, наскільки повно задовольняються протилежні політичні інтереси за допомогою легалізованих політичних практик. Адже, в країнах, де політична система знаходиться на стадії становлення, конфлікти є закономірним явищем [8, с. 67]. Разом з тим, логіка демократичної політичної конкуренції вимагає створення відповідних «правил гри», завдяки яким інституціалізується феномен політичного конфлікту як головний механізм вирішення протиріч та реалізації політичних інновацій. Таким чином, введення політичного конфлікту в якості законного елемента в структуру політичної системи відбувається через виборче законодавство і політичне

представництво, відповідні структури виконавчої влади і їхній зв'язок із законодавчою владою.

Зауважимо, що інституціалізація конфліктів дає можливість кожній групі переслідувати свої групові інтереси, які, проте, обмежуються інтересами інших груп. Небезпека зіткнення домінуючих груп з новими контрагентами змушує і тих, і інших коригувати і раціоналізувати свої інтереси, скорочує відрив останніх від реальності, оскільки такий відрив неминуче приносить втрати при взаємодії з іншими групами. Інтеграційна і інформативна функції конфліктів настільки істотні для модернізації, що вона виявляється недосяжною для тих суспільств, в яких намагаються пригнічувати внутрішні конфлікти. Взагалі, демократія міцна тоді, як зауважив А. Пшеворський, коли більшість конфліктів вирішуються за посередництвом демократичних інститутів, коли нікому не дозволено контролювати результати *ex post* і вони не вирішені наперед *ex ante*; результати значимі у відомих межах і змушують політичні сили їм підкорятися [281, с. 12].

Необхідність і актуальність аналізу проблематики політичних конфліктів, рівня їхньої інтенсивності та результативності відзначається тим, що у сучасному світі взагалі, в країнах, що встали на шлях становлення демократичних інститутів і відмовилися від авторитарних або тоталітарних стосунків і режимів, особливо, політичні протиборства придбали вищу міру поширеності і гостроти, дуже часто трансформуючись у форму деструктивних зіткнень, багатих важкими матеріальними втратами і людськими жертвами.

Отже, з одного боку, конфліктність легітимізує існування різних груп інтересів, сприяючи становленню нових груп, і відкриває шлях для структурних перебудов і зміни орієнтації усього суспільства в цілому. Взаємодія рівноправних конфлікуючих суб'єктів забезпечує гнучкість громадської організації і її високу адаптаційну здатність по відношенню до дій зовнішнього середовища. З іншого, - інтенсивність політичних конфліктів напряму залежить від ступеню розвиненості й задоволеності інтересів людей, колективів, соціальних верств, класів [267, с. 375].

Оскільки політичний процес розглядається нами як сукупність різноманітних форм взаємодії політичних суб'єктів, то конфліктні відносини виступають одним із його складових елементів і від самого початку вмонтовані у соціальні взаємодії, як спосіб існування суспільства. «Конфлікти притаманні всім сферам суспільних відносин, — відзначає Д.Фельдман, — і хоча майже кожний з них може мати політичне значення, але тільки конфлікти з приводу влади, за відносин панування і підкорення є політичними» [359, с. 136]. Виходячи з цього, політичний конфлікт виступає як чинник суспільної динаміки і активного самовизначення політичних суб'єктів. З цього приводу Р.Дарендорф зазначає, що «сучасний соціальний конфлікт пов'язаний із загальними громадянськими правами у світі усе більш різноманітних і багатих шансів вибору. Конфлікт цей заснований на соціальній приналежності, вирішується на політичній арені і має безліч видів, сформованих конкретними культурними умовами й історичними ситуаціями» [78, с. 143-144]. Вирішення соціальних суперечностей через раціонально усвідомлений конфлікт зміцнює демократичні засади суспільства.

Глибинною причиною конфліктів виступає нерівність між людьми, яка, на думку І.П.Шевеля і В.С.Казакова, проявляється у двох різновидах: якісному або політичному, який можна усунути, і кількісному, економічному, який усунути не можливо. У випадку усунення якісної нерівності, кількісна втрачає свою гостроту, і навпаки, при умові збереження якісної політичної відмінності кількісна економічна відмінність загострюється [381]. Виникнення і розвиток політичних конфліктів певною мірою детермінуються соціально-політичним середовищем, в якому відбувається конфлікт. Але, згідно з теорією соціальної дії і теоріями соціального конструктивізму, і самі суб'єкти конфліктної взаємодії, в результаті цілеспрямованих і спонтанних дій конструюють нову об'єктивну реальність, яка стає середовищем для нових соціально-політичних конфліктів. Так, у результаті демократизації політичної системи і лібералізації економіки в 90-тих роках минулого століття, в Україні виникли нові умови для виникнення і розвитку політичних конфліктів, які не могли статися в умовах авторитаризму і планової економіки.

У той момент, коли життєві шанси виявилися незв'язаними з правами або перестали обумовлюватися ними (точніше нерівністю прав), а лише пов'язаними з їх забезпеченням, конфлікт набув нової форми. Для її позначення в 1943 р. Д. Андерсоном і П. Девідсоном був введений термін «демократична класова боротьба», який в 1959 р. став використовувати і С. Ліпсет. В такому вигляді вони уявляли класову боротьбу в умовах демократичного суспільства. Р. Арон для цих же цілей використав термін «здорове суперництво». Дійсно, сучасне суспільство не знищує відмінностей між людьми, не усуває соціальних протиріч, які ведуть до політичних конфліктів. Але вони не набувають насильницького і руйнівного характеру, вони приборкуються організаціями й інститутами, за допомогою яких вони можуть знайти своє вираження у рамках конституційного ладу. Тобто вони мають високий рівень нормативної регуляції, кажучи словами іншого відомого соціолога Л'юїса Козера, це високо- чи повністю інституціоналізовані конфлікти [133, с. 187]. Політико-конфліктні відносини, що пов'язані, передусім, з боротьбою за громадський статус і владу, в той же час в умовах перехідного суспільства неможливо визначати як суто моноконфліктні, вони, як правило охоплюють широкий спектр не лише власне політичної, але і соціальної, економічної, етнічної, релігійної і інших сфер і сторін життя суспільства. За гіпотезою російських дослідників В. Якімця і Л. Ніковської, у контексті аналізу соціальних конфліктів в умовах трансформації суспільства більш адекватною до застосування є категорія складнозмістовного конфлікту [402]. Власне, суть сучасного соціального конфлікту полягає в тому, що він може активізувати одночасно процес розширення і забезпечення прав і таким чином збільшити життєві шанси, під якими Р. Дарендорф розуміє суму сприятливих можливостей, які надає суспільство і держава громадянину [78].

Зрозуміло, політичні конфлікти виникають не лише в країнах, що знаходяться на стадії становлення і розвитку демократичних інститутів, але і в державах, давно визнаних демократичними, у тому числі що є «стовпами світової демократії». Однак, аналіз української політичної реальності, яка характеризується підвищеним динамізмом соціальної сфери, загостренням

політико-владних відносин, ускладненням процесу демократичних перетворень, свідчить про те, що більш важливою і актуальною є проблема виникнення і протікання політичних конфліктів в процесі демократизації суспільства.

У таких умовах соціально-політичний конфлікт, як невід'ємний елемент політичного процесу, може розгортатися в трьох взаємопов'язаних площинах. По-перше, конфлікт, який виникає в соціумі і впливає на «появу та розвиток конфліктів у сфері політики»; по-друге, конфлікт у сфері політики, який має «суто політичну природу», але впливає на соціум і підвищує соціальну конфліктогенність; по-третє, конфлікт між суспільством і владою, який проявляється у протистоянні між громадянами, що делегували державі частину свого суверенітету, і органами влади та політиками, які реалізують державно-владні повноваження [166].

У розумінні А.Глухової, політичний конфлікт презентується теоретичною і практичною боротьбою суб'єктів політики, які є довіреними особами великих соціальних груп, мобілізованих шляхом номінування на владу, з метою модифікації, трансформації або збереження соціального порядку. Ключовою умовою досягнення цієї мети виступає можливість використання об'єктивованого капіталу (фінансами, правом, репресивним апаратом і т. ін.)» [55, с. 24]. У такому вимірі політичний конфлікт пов'язується не з насиллям, а розглядається як засіб модернізації суспільства, що передбачає мобілізацію людей на засадах спільних інтересів.

Взагалі, на думку Д. Белла, «демократія за своєю природою конфліктна» [24, с. 45]. Більше того, говорячи словами А. Пшеворського, «демократія — лише система врегулювання конфліктів, що обходиться без вбивств; це система, в якій є розбіжності, конфлікти, переможці і переможені. Тільки в авторитарних системах не буває конфліктів» [289]. Адже, демократичні інститути стимулюють «пристрасне бажання рівності, не маючи можливості задовольнити його повною мірою» [346, с. 183]. Причиною цього є процес становлення сучасного постіндустріального суспільства, в якому до політики залучається безліч претендентів і відбувається множення кількості інтересів та політизованих зборів.

За словами Д. Белла, «традиційні соціальні конфлікти просто змістилися з однієї сфери в іншу, ... боротьба традиційних класів в сфері економіки, де люди здобували порівняних переваг у статусі, привілеях і впливі, в теперішній час перемістилася в сферу політики... Саме цей процес відбувався в останні роки, і він буде тривати в майбутньому» [24, с. 503]. Д. Белл у чіткій формі уперше дав зрозуміти, що конфлікти майбутнього будуть засновані не стільки на протиріччі матеріальних інтересів полярних громадських класів, скільки на непорівнянності етосів окремих соціальних груп, етосів професіоналізму і себелюбства, етосів традиційного раціоналізму і експресивізму, що приходить йому на зміну [24, с. 503]. До того ж, сучасні політичні конфлікти демонструють розтягнутість у часі та невизначеність результатів, зокрема, спостерігається так званий парадокс асиметрії, тобто неспроможність сильного противника здобути перемогу над слабшим. Тому все частіше конфліктуючі сили віддають перевагу консенсусним рішенням з приводу виникаючих проблем. Таким чином, як справедливо відмічають Р. Фішер і У. Юрі, «у наш час дедалі частіше доводиться вдаватися до переговорів». Політико-культурна суспільна генеза зумовлює помірковане відношення до конфлікту, люди хочуть брати участь у прийнятті рішення щодо врегулювання суперечки, нав'язані кимсь рішення стають непопулярними. Тому «люди з різними інтересами використовують переговори з метою владнати свої розбіжності» [362, с. 18]. Природньо, що люди бажають мати можливість впливати на рішення, які впливають на їхнє життя, а шляхом переговорів досягається поступовий консенсус, і, як правило, відбувається врегулювання конфлікту без відчутних втрат для обох сторін.

Однак, дослідження актуального стану трансформаційних демократичних перетворень в Україні доводить нас до висновку про те, що більшість сучасних політичних конфліктів, які ми спостерігаємо у вітчизняному політичному полі, затримуються на латентній стадії і не демонструють тенденцій до завершення. Однією з головних причин вказаної ситуації є, на наш погляд, відсутність прагнення консенсуальної взаємодії у опонентів.

Звісно, що демократія є інституціалізованою системою для виникнення і вирішення всіляких конфліктів, що виникають при розподілі дефіцитних ресурсів, — влади, соціального статусу, матеріальних ресурсів і т. ін. Для цього потрібні жорстко фіксовані правила гри і стабільність політичної конкуренції, що досягається на цій основі. Фактично, це означає досягнення так званого процедурного консенсусу, тобто згоди відносно демократичних процедур, заснованої на загальноприйнятному усвідомленні співмірності і справедливості інституціональних правил. Разом з тим, на рівні конкретної політики і політичних програм жодної довготривалої згоди бути не може, в рядах політичної еліти повинен скластися міцний консенсус із цього приводу. На рівні програм або політичного курсу саме конфлікти є необхідною умовою демократії.

У розвинених демократіях політичний консенсус є не лише запорукою стійкого розвитку внутрішньої економіки і добросусідських зв'язків з партнерськими країнами, він також забезпечує розвиток культурного різноманіття на базі загальних цінностей солідарності, ненасильства і терпимості. Як вважає С. Хантінгтон, «відмінності між демократією і диктатурою менше, ніж відмінності між тими країнами, в яких існує консенсус, єдність, законність, організація, ефективність, стабільність, і тими країнами, в політиці яких відсутні ці риси» [365, с. 4].

Проте, інтереси в демократичному суспільстві можуть бути реалізовані тільки за допомогою інститутів. Якщо ж інституціональна конфігурація політичного режиму є неспіввимірною, то інтереси не сприймаються ні як ефективні ні як справедливі, і конфлікт ускладнюється, переміщається з рівня політичного курсу на рівень політичної системи. В цьому випадку політичні інститути починають оспорюватися і стають об'єктом боротьби інтересів. Ця боротьба приймає особливо гострий характер, якщо інститути віддають перевагу якійсь одній політичній або соціальній групі за рахунок інших і виразно простежуються ефекти створюваного ними перерозподілу. Політичні сили, що виграють від існуючих інституціональних моделей, намагаються стабілізувати інститути, тоді як сили, що програють від цього, прагнуть до зміни цих моделей

за допомогою створення коаліцій і посилення стратегій боротьби. Досвід українського демократичного будівництва підтверджує дані аргументи такими подіями як боротьба за місце Президента у 2010 р., конституційна реформа 2011 р., Революція Гідності у 2013-2014 рр., яка виявила неспівпадіння демократичних прагнень громадянського суспільства України та авторитарних амбіцій тогочасної влади; бурхлива та неоднозначна діяльність парламенту України п'ятого, шостого та сьомого скликання, де відбувалися політичні протистояння, причинами яких були небажання досягти консенсусу та особисте несприйняття супротивника.

Для того, щоб змусити основні політичні сили в ході або результаті трансформації реалізовувати свої інтереси у рамках демократії, а не за їх межами, потрібні, як вважає російська дослідниця А. Глухова, «інституціональні гарантії», що виключають виникнення двох видів конфліктних ситуацій [55, с. 120]. По-перше, не можна допускати того, щоб тільки одна політична сила домінувала в формуванні політичних інститутів і визначала результати їх діяльності. По-друге, необхідно перешкодити встановленню міцного панування тільки одного політичного інституту в рамках режиму. Тільки в тому випадку, якщо обидві ці умови виконуються одночасно, наголошує дослідниця, актори, переслідуючі власні інтереси, дотримуватимуться встановлених правил. Ці умови особливо важливі для багатоскладних суспільств, де існують явні релігійні, культурні, мовні, етнічні, або соціально-економічні розколи і де особливо важливо уникати довготривалого домінування одного політичного угруповання на шкоду меншинам: це може підірвати довіру до політичних інститутів в цілому.

У дослідженні «Політичний конфлікт як механізм постсоціалістичних трансформацій (Східноєвропейський досвід та проблеми Росії)», А. Глухова визначає певний набір інституційних обмежень, які можуть запобігти домінуванню єдиної політичної сили, а саме: пропорційна система представництва з низьким бар'єром, яка надає можливість навіть невеликим за чисельністю соціальним спільнотам бути представленими у парламенті; багатопартійність, виникненню якої сприяє наведена виборча система; яскраво

визначена, наприклад, за допомогою можливості винесення вотуму недовіри, роль парламентської опозиції; ефективна виконавча влада, яка наділена незначними законодавчими повноваженнями [55, с. 119].

Стратегією, що має запобігти пануванню єдиного політичного інституту, є чітке розділення гілок влади, яке реалізується за допомогою створення двопалатного парламенту, федеративного устрою держави, системи місцевого самоврядування, відповідного судочинства, зокрема в галузі конституційного права. Разом з тим навіть цих численних інституційних меж все ж таки може статися недостатньо для нормального політичного суперництва, якщо немає консенсусно-орієнтованої поведінки політичних еліт, яка має нейтралізувати відцентрові та дезінтегруючі сили в плюралістичному суспільстві. Якщо не існує такого консенсусу, то інституційні межі в дійсності є, за словами Дж. Сарторі, «метушнею навколо влади», і сприяють лише загостренню політичних конфліктів, за принципом конфліктів «з нульовою сумою», а не їхньому повноцінному врегулюванню. В цьому сенсі важливими є зауваження А. Гальчинського про те, що суспільні конфлікти не є загрозою демократії, вони скоріше виступають її інструментами, а загрожувати демократії можуть «лише такі конфлікти й суперечності, за яких сторони, абсолютизуючи свою позицію, виявляють неспроможність до компромісу...». Отже, маємо обов'язково піднятися до такого усвідомлення процесу демократичної трансформації, при якому виявиться необхідною і органічною умовою поєднання консенсусу з конфліктом [49, с. 127].

Стабільні політичні системи, як правило, демонструють реальну дієвість консенсусних механізмів вирішення політичних конфліктів, тоді як перехідні політичні системи відзначаються відсутністю таких механізмів, що перетворює позитивний потенціал політичних конфліктів на руйнівний. Як зауважує В. Литвин, «конфлікт перетворюється із засобу суспільно-політичного розвитку на міну уповільненої дії, яка може легко знищити все і всіх, - не кажучи вже про те, що такі конфлікти практично повністю унеможливають будь-які конструктивні реформотворчі дії» [169].

Для перехідних суспільств, де модернізація політичних систем спричиняє виникнення конкурентної взаємодії двох або більше сторін у процесі артикулювання та відстоювання власних інтересів, прав і повноважень, властивим є підвищений рівень політичної конфліктності. Тут доречним буде звернутися до теорії «регульованого конфлікту» Р. Дарендорфа, згідно якої реалізація демократичних цінностей, принципів свободи, толерантності, плюралізму, громадянських прав і свобод можлива лише за умов регульованого конфлікту, такого, якому притаманні ознаки збалансованості і консенсуальності. Іншими словами, конструктивну роль для державотворення відіграють лише регульовані політичні конфлікти, навіть із врахуванням можливих матеріальних, політичних, соціальних чи моральних збитків, до яких вони зазвичай призводять. Процес регулювання передбачає виявлення реальних суспільних нестатків, чітке усвідомлення суспільних інтересів та сприяння змінам в суспільстві і політиці [169].

Усвідомлення політичних інтересів мотивує людей на цілеспрямовану діяльність, становлення їхніх громадянських позицій, суспільних настроїв, ідеологічних установок. Взагалі-то, саме поняття «інтерес», зазначає Г. Козирев, акумулює в собі різноманітні потреби, цілі, цінності і позиції учасників політичного конфлікту. Важко підібрати аналогічне узагальнююче поняття й у політиці й у суспільному житті, адже навіть категорія «політика» визначається через поняття «інтерес» [134, с. 155]. Політичні інтереси виступають об'єднуючим чинником для людей, що сповідують спільну систему цінностей, додержуються однакових політичних позицій, мають схожі потреби і погляди, і виконують протилежну, роз'єднуючу роль серед тих, хто має несумісні інтереси.

Для новітньої історії України, яка пронизана «гіпертрофованою конфліктністю» характерним є явище відносної депривації, яке виникає внаслідок порівняння реальних результатів політико-конфліктного протистояння з очікуваними. Що, в свою чергу, приводить до загострення політичного суперництва. На думку М. Гордієнко, «брак національної свідомості, низький рівень політичної культури, надмірні амбіції лідерів та їхні патологічні інстинкти

до влади як засобу особистого збагачення моделюють конфлікти деструктивного характеру, загрожують деконструкцією політичної системи і знищенням національної держави» [63, с. 9]. Українська політична реальність демонструє, звертаючись до П. Бурд'є, «місце конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється... за монополію на право говорити і діяти від імені якоїсь частини або всієї сукупності непосвячених» [32, с. 205]. Пролонгація трансформаційного процесу в Україні деформує структуру суспільно-політичних конфліктів, які перетворюються з моноконфліктів на складнозмістовні політичні конфлікти, а за переконанням деяких дослідників, на один загальний політичний конфлікт. «Справді, - зазначає В. Литвин, - окремі конфлікти вже давно утворили систему, переплелися та поєдналися, сформувавши своєрідний зсув, який загрожує як державі, так і суспільству» [169].

Широко визнаним є той факт, що у періоди соціальних трансформацій суспільства відбувається загострення і розширення рівня і ступеня конфліктності. Перебудова і кардинальне оновлення суспільно-політичних інститутів, тимчасове співіснування їх взаємовиключних форм супроводжуються виникненням підвищенням інтенсивності конфліктних проявів. Крім того, ринкові економічні відносини передбачають конкуруюче існування різноманітних побудов, соціальних і культурних відмінностей, що потребують взаємоузгодження і співвідношення поміж себе.

Дослідження різних аспектів цієї проблеми, аналіз специфіки політичного конфлікту в умовах трансформаційних змін, що відбуваються в Україні, дозволив виділити основні джерела виникнення суперечностей в сучасній українській реальності. Так, першими виокремлюються конфлікти, що породжуються соціально-економічними вадами системи. Як зазначається в Національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави», «основні особливості матеріального розшарування населення України сформувались протягом 1990-х років і з того часу ситуація не змінювалася на краще. Залишається актуальною поляризація між найбагатшими та найбіднішими верствами населення, між містом та селом, між столицею та регіонами. Основні

показники диференціації населення за матеріальним добробутом постійно перебувають на досить високому рівні. Так, коефіцієнт Джині, що характеризує загальне розшарування населення, у 2008 р. становив 30,1 %» [329]. Це свідчить про те, що загальний ступінь розшарування в Україні є достатньо високим. Згідно вказаному дослідженню рівень матеріального добробуту найбагатших зростає швидше, ніж найбідніших верств населення. Показово, що тільки 0,2% опитаних експертами Центру Разумкова респондентів, можуть собі дозволити придбати практично все, що хочуть; а 41,5% опитаних - у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, викликає труднощі [332].

Друга група джерел, що породжують суперечності в сучасному українському суспільно-політичному просторі, це — політичні протистояння між окремими суб`єктами з приводу влади та управлінських повноважень. Найбільш гострі конфлікти на політичному ґрунті спостерігаються в Україні останні п`ять-сім років. Передвиборчі парламентські марафони, президентські кампанії дають можливість спостерігати різноманітні прояви владної боротьби. Найяскравішим прикладом боротьби за владу в новітній історії України стала Помаранчева революція, що була організована та проведена прихильниками основного кандидата від опозиції на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко, як відповідь на масові фальсифікації, що вплинули на результати виборів.

Окрім електоральних процесів, полем для розгортання політичних протистоянь в Україні слугують й політичні інститути. Найбільш показово в даному сенсі виявляється діяльність представників основних політичних сил у Верховній Раді України. Як відмічають спеціалісти Громадянської мережі ОПОРА, «на рахунку семи скликань Верховної Ради України періоду незалежності дві з половиною політичні кризи, які закінчились розпуском парламенту у 1994, 2007 та 2008 роках» [358]. За твердженням фахівців, 2013 р. не став виключенням серед конфліктів минулих років, так, у 1994 р. конфліктне протистояння відбулося між Президентом Л. Кравчуком та головою уряду Л. Кучмою; у 2008р. — між Президентом В. Ющенком та БЮТ, у 2007р. — між

владою та опозицією, і загальним джерелом протистояння для них став «горизонтальний» конфлікт, що виникає або між гілками влади або між парламентськими групами. Звісно, що у таких умовах ускладнюється виконання законодавчою гілкою влади своїх функцій через низку причини, серед яких головними є недостатній рівень політичної культури сторін і різна «політична вага» учасників, що, безумовно перешкоджає пошуку компромісу. Як правило, горизонтальні конфлікти розв'язуються за допомогою парламентських дебатів, розпуску та дострокових виборів, вотуму недовіри Уряду чи Президентові, зміни керівництва Парламенту, звернення до Конституційного Суду, організації референдуму щодо спірних питань. Український Парламент кожного скликання стає прикладом безкомпромісного протистояння провладних та опозиційних політичних акторів, що, звісно, відбивається на працездатності законодавців.

Так, згідно доповіді Голови Верховної ради України сьомого скликання В.Рибак, «за період другої сесії у Верховній Раді було зареєстровано 1604 законопроекти. З них 92 прийнято у цілому та першому—другому читанні, тобто лише п'ять відсотків», зокрема з поданих безпосередньо депутатами 221 законопроекту, «прийнято в цілому та першому—другому читанні тільки 37 документів, а це — лише 16 відсотків від загального «валу». Решту знято з розгляду, або взагалі відхилено» [248]. Кожне скликання законодавчого органу демонструє гострі конфлікти і сутички між народними обранцями, що нерідко призводить до блокування роботи законодавчого органу. Так, згідно рейтингу блокувань трибуни та Президії Верховної Ради за останні сім скликань, складеному Громадянською мережею ОПОРА, «депутати семи скликань організували 20 резонансних та різних за масштабами блокувань трибуни» [238]. Протягом 2003-2013 рр. років «практика перешкоджання роботі своїх колег у головному законодавчому органі країни стала загальнопоширеним методом політичного тиску й спротиву чи інструментом лобіювання власних інтересів політичними силами» [358]. Традиції блокування парламентської трибуни та перешкоджання роботі народних депутатів були започатковані представниками Комуністичної партії України та політичних сил лівого спрямування.

Згідно здійсненому фахівцями ОПОРИ дослідженню українських практик протистоянь у парламенті, частіше за інших блокування трибуни і участь у суперечках здійснювалися представниками партії «БЮТ-Батьківщина» — вони були ініціаторами або учасниками у переважній більшості парламентських протистоянь; друге місце за активністю у політичних конфліктах в парламентському органі посіли депутати Комуністичної партії і Партії регіонів — ними були ініційовані і підтримані участю майже 25 % блокувань Верховної Ради; третє місце фахівцями було віддане депутатам партії «Наша Україна». Депутати Народної партії, яка не була представлена у верховній Раді VII скликання, найменш активно відстоювали свої інтереси за допомогою блокувань, і жодного разу самостійно не вдавалися до блокування роботи Верховної Ради [358].

Не менше значення для визначення інтенсивності політичних протистоянь мають критерії тривалості та чисельності їх учасників. Так, найдовшою за тривалістю блокування роботи Верховної Ради була визначена парламентська акція із закликом «НАТО — ні!», яка тривала з 18 січня до 5 березня 2008 року, з одноденною перервою, загальним обсягом 47 днів; менш тривалою — 21 день — стала протидія переобранню керівництва Верховної Ради, так званий «оксамитовий переворот», що відбувався з 18 січня до 8 лютого 2000 р.; у 2013 р. ми стали свідками не менш бурхливого політичного конфлікту в законодавчому органі, спричиненому протидією «кнопкодавству» з 5 до 22 лютого.

Рівень чисельності учасників політичного конфлікту свідчить про значимість та актуальність виниклої проблеми. Згідно звіту Громадянської мережі ОПОРА, найбільш чисельною стала парламентська акція із закликом «НАТО — ні!» — 202 депутати, серед яких 175 депутатів від Партії регіонів і 27 — від Комуністичної партії України. Ненабагато меншою кількістю учасників політичного протистояння була відзначена протидія призначенню нового керівника Національного банку України — 201 депутат, серед учасників були 103 депутати «Нашої України», 18 депутатів від Блока Юлії Тимошенко, 60 народних обранців Комуністичної партії України і 20 депутатів від Соціалістичної партії

України. Створення «антикризової коаліції», що відбувалося з 27 червня до 6 липня 2006 року підтримували 186 депутатів від Партії регіонів.

Найвищого рівня інтенсивності за розглядуваний період політичні протистояння у Парламенті, враховуючи їхню тривалість і частоту, досягли у 2008 р., коли лише протягом п'яти місяців в стінах Верховної Ради не відбувалося політичних конфліктів. Тенденцією, вартою уваги дослідників, фахівці ОПОРИ визначили те, що найбільш затяжні блокування парламенту відбувалися зазвичай одразу після формування нового складу Кабінету міністрів. Так, причиною блокування Ради в січні-лютому 2000 р. стало призначення прем'єр-міністром В.Ющенка, блокування в грудні 2002 р. — формування уряду на чолі з В.Януковичем, блокування на початку 2008 р. — відбулося після призначення прем'єр-міністром Ю.Тимошенко, зрештою, блокування роботи парламенту навесні 2013 р. — стало наслідком формування нового урядового кабінету на чолі з М. Азаровим [358].

Україна не є винятком у практиці застосування процесу блокування роботи законодавчого органу із використанням формальних або силових методів. У державах, що опинилися на стадії утвердження стабільних парламентських практик, депутати вдаються до різних форм протесту та бойкоту. Разом з високим рівнем політичної конфліктності, яку демонструють народні обранці і представники політичних сил, протистояння в політичній сфері характеризуються низьким рівнем політичної культури їх учасників. Як справедливо зазначив Народний Депутат України шостого скликання В. Каплієнко, «втрачений баланс між культурою деяких депутатів, політичною культурою депутатських фракцій та загальнолюдськими цінностями, які повинні панувати в цих стінах» [123]. Адже, «цинічні та брутальні конфлікти за владу ведуть до відчуження та несприйняття її більшістю громадян, що суттєво послаблює легітимність державних інститутів», - справедливо зауважує М. Гордієнко [60, с. 10]. Тому не дивно, що баланс підтримки-непідтримки українцями діяльності основних політико-владних інститутів негативний. Так, опитання, проведене фахівцями Центру Разумкова у березні 2013 р. засвідчило, що лише 5,6% респондентів повністю довіряють

законодавчому органу, в той час як 54,9% наших співвітчизників повністю не довіряють йому; 3,2% респондентів висловлюють довіру політичним партіям на відміну від 27,3%, які повністю не довіряють їм; повністю підтримують діяльність президента України 14,6% опитаних, і не визначають підтримки 52,7%; уряд користується підтримкою 8% громадян, а не підтримують його діяльність — 52,4%; місцева влада користується підтримкою 12,1% респондентів, а не підтримують її 32% [334]. Показово, що 26,3% респондентів пояснюють низький рівень довіри громадян до політико-владних інститутів конфліктами серед вищого керівництва влади і пов'язаними з ними скандалами, а 20,5% — зловживаннями та корупцією у вищих ешелонах влади [334]. Країни, де парламентські традиції є більш довготривалими, використовують відпрацьовані легальні процедури та політичні компроміси для розв'язання політичних протиріч. На жаль в Україні ані в законодавчому полі, ані в політичних практиках ще не було започатковано консенсусні норми розв'язання політичних конфліктів. Управління ними залишається ситуативним, що призведе до прийняття та реалізації, частіше за все, невважених рішень і, як слідство, повторів конфліктних протистоянь.

Третє місце серед витоків конфліктності у політичній сфері займають зовнішні виклики. Особливістю геополітичного становища України, як зазначає І.Сікора, є те, що, будучи відкритою для європейської інтеграції, вона, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, змушена долати дві лінії поділу континенту, які виникли після другої світової війни [319, с. 130]. Першою з них є межа між країнами колишнього Варшавського Договору й рештою Європи, друга - західний кордон колишнього СРСР, який віддаляє Україну від її партнерів у Центральній та Східній Європі. Українська держава постала перед вибором двох головних геостратегічних парадигм: євразійської та євроатлантичної, а згодом і третьої - чорноморської, що зумовлено специфікою географічного розташування України, її належністю одночасно до двох регіонів — Європи та Євразії і, до того ж, її периферійним положенням у кожному з них. Для України, яка впродовж

своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу.

Законом «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначено Україну як європейську позаблокову державу, а інструментом реалізації національних інтересів виступає «...відкрита зовнішня політика» [100]. Ефективність зовнішньої політики України, як зазначається в Аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Зовнішньополітичні пріоритети України на Євро-Азійському просторі в контексті позаблокової політики», значною мірою залежить від змісту і характеру відносин з ЄС, РФ і США, від спроможності нашої держави забезпечити баланс у стосунках з цими центрами сили [115]. Здійснення різновекторної зовнішньої політики, намагання узгодити національні інтереси і виклики міжнародного середовища обумовлюють виникнення численних, різних за інтенсивністю та тривалістю конфліктних протистоянь, однією зі сторін яких виступає Україна.

Одним з яскравих прикладів міжнародного конфлікту за участю України є врегулювання цінової політики на газ між Україною і Росією, яке зазнало першого загострення у 2005 р. і триває до нашого часу з тимчасовим підвищенням або зниженням інтенсивності. Під час проведення Центром Разумкова спільно з фондом «Російський суспільно-політичний центр» та фондом «Open Ukraine» україно-російського круглого столу «Україна — Росія: шляхи подолання кризи у відносинах» у 2009 р., фахівцями і з російського, і з українського боку був засвідчений досить складний, майже критичний стан україно-російських відносин [355]. Згідно оцінкам експертів, спостерігалось зростання конфліктності в багатьох сферах співробітництва, а саме — у військово-політичній, енергетичній, гуманітарній. Учасниками заходу було констатовано відмінність у баченні питань історичної пам'яті, існування проблем, що виникли в інформаційному просторі. Потреби обох сторін наразі не задовольняються, що є спільною рисою відносин України з усіма ключовими партнерами. Впродовж останніх років обидві сторони безпідставно політизували свої відносини, зумисне порушуючи дразливі питання та провокуючи конфлікти.

Події на Донбасі у 2014-2015 рр. свідчать про підвищення рівня інтенсивності конфлікту, переходу його із латентної до більш відкритої і агресивної стадії. Багатьма фахівцями констатується втрата будь-яких конструктивних можливостей досягнення компромісу між Україною та Російською Федерацією.

Безумовно, для відкритого суспільства конфлікт виступає нормою соціально-політичних стосунків і неодмінним атрибутом процесу розвитку і змін політичних суб'єктів на загальнонаціональному і регіональному рівнях. Але для того, щоб політичний конфлікт відіграв конструктивну роль у взаємовідносинах необхідно відновлювати та підтримувати прозорі постійні контакти на високому рівні, зокрема між Урядами та Президентами; будувати відносини з Росією на спільних інтересах; вийти за рамки ментальності протиставлення Сходу та Заходу, як зазначається у публікації Міжнародного центру перспективних досліджень [227].

Взагалі, зовнішньополітичний статус України в немалому ступені залежить від внутрішньополітичної ситуації, тому, як наголошує М. Гордієнко, «доки в країні триватимуть суперечки і протистояння між різними політичними силами, наша позиція буде слабкою; тільки взаєморозуміння і діалог влади можуть вирішити будь-які конфлікти шляхом компромісу і взаємного врахування інтересів» [63, с. 12].

На думку В. Литвина, політичні конфлікти в сучасному українському політичному процесі відзначаються певними, специфічними властивостями. По-перше, це — домінування неполітичних мотивів. Так, політичні протистояння в українському політикумі, він визначає як «конфлікти політиків», які є «надто специфічними і мають здебільшого не суто політичний, а особистий характер». Звертаючись до соціологічних досліджень Центру Розумкова, треба зазначити, що вони констатують у 18,2% опитаних впевнення про те, що у керівництва держави переважають особисті інтереси над суспільними [334]. По-друге, це — «непублічність» політичних протистоянь, або неповна їхня публічність. Політичні конфлікти в Україні мають багаторівневу структуру, переважним

чином приховану від спостереження, оскільки публічними в них є лише загальні моменти, тоді як реальні причини і чинники таких протистоянь, справжні політичні вимоги практично ніколи не виносяться у сферу публічно артикульованих [169].

Непрозорість політичних рішень, яка спостерігається в українській політичній сфері, як правило, є наслідком багат шаровості політичних конфліктів, де політичні цінності, які проголошуються публічно, підпорядковуються не проголошеним та непублічним інтересам, таким як здобуття бажаного числа урядових посад в уряді, чи парламентському комітеті, «створенню передумов для майбутньої кар'єри тощо». По-третє, це — неінституційованість політичних конфліктів в сучасній Україні. Згідно Л. Козеру, такий критерій визначає здатність суб'єктів політичного конфлікту діяти за встановленими правилами політичного протистояння. Суспільна думка з цього приводу однозначно визначає ігнорування представниками влади Конституції та законів України, в чому впевнені 14,4% опитаних респондентів [334]. Отже, як зазначають провідні аналітики Центру Разумкова, «брак дієвого громадського контролю (в т.ч. парламентського) над діяльністю силових структур і фактичне підпорядкування судової влади Президенту створюють передумови для неправомірного використання цих органів у політичній боротьбі та виконанні завдань, не передбачених Конституцією» [357, с. 6].

Інтенсивність політичної конфліктності в українському політичному просторі в аналізованому періоді обумовлювалася деструктивним і неінституціалізованим характером протистоянь конфліктуючих сторін. Це пояснюється тим, на думку М. Гордієнко, що в Україні домінували номенклатурно-кланові та родинно-кумівські відносини, де активно лобіювалися свої бізнес-структури, далекі від національних інтересів [63, с. 13]. Тому не дивно, що 31,3% опитаних Центром Розумкова респондентів однією з головних причин складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні, вбачають високий рівень корупції [334].

На думку П. Канделя, наявність інституційних можливостей розв'язання конфліктів має забезпечити діяльність суб'єктів політики за встановленими правилами політичної боротьби, що виключає можливість використання силових, насильницьких способів виходу з політичного протистояння. Міжнародна неурядова організація Global Integrity, яка відслідковує тенденції в питаннях урядування та корупції по всьому світу, провела публічну презентацію свого звіту з оцінювання антикорупційних механізмів і рівня доброчесності в Україні наприкінці 2012 р. У звіті Global Integrity оцінюється ефективність антикорупційних реформ на національному рівні, прозорість фінансування політичної діяльності, приватизації державних активів, регулювання бізнесу, системи державних закупівель, правосуддя. Окрему увагу приділено проблемам запобігання конфлікту інтересів у законодавчій, виконавчій і судовій гілках влади. Поряд з цим, розглядається здатність українських ЗМІ й громадських організацій протистояти корупції, оцінюються правоохоронні органи тощо. Фахівцями Global Integrity поряд із відзначенням помітного прогресу у розвитку антикорупційного законодавства, були зафіксовані вагомні нестатки у декількох ключових напрямках державного управління й боротьби з корупцією. Українське законодавство, потребує вдосконалення механізмів застосування й дотримання прийнятих законів «із метою підтримки загальних антикорупційних зусиль», - йдеться в звіті Global Integrity [189]. Серед головних недоліків в галузі адміністрування політичної діяльності в Україні, експерти назвали недосконале регулювання питань фінансування політичної діяльності, нестачу норм щодо прозорого фінансування політичних партій і недостатність правозастосування щодо фінансування виборчих кампаній індивідуальних кандидатів; відсутність належного захисту інформаторів про корупційні прояви. У звіті Global Integrity українська держава отримала одні з найгірших показників у цій сфері серед всіх країн, які досліджувалися, отже рівень фактичної реалізації антикорупційних реформ в Україні є дуже низьким, за оцінками експертів організації.

Четвертою значущою рисою, що властива сучасним політичним конфліктам в українській політиці, є характер їх перебігу. Якщо звернутися до класифікації

політичних протистоянь П. Шарана, то майже всі політичні конфлікти, які можна спостерігати протягом новітньої історії України впевнено можна віднести до так званих конфліктів з нульовою сумою, коли спостерігається чистий програш однієї сторони і повноцінна, без поступок, перемога іншої. Як свідчать українські реалії, політичні конфлікти різних рівнів та інтенсивності об'єднує те, що їх учасники обирають модель прямого протиборства, «керуючись виключно меркантильними орієнтирами». Протистояння, що відбуваються в політичному просторі України вирізняються непримиримістю протиборчих сторін, відсутністю намагань взаємопорозумітися. За справедливим висновком В. Литвина, чимало вітчизняних політиків діє не стільки за принципом спільності у відстоюванні близьких їм політичних програм, скільки за класичною схемою «проти кого будемо товаришувати?» [169].

Прикладом безкомпромісного поведіння у політичних протистояннях А. Новик наводить конфлікт у владній еліті України в 2005-2006 рр., коли «конфлікт з латентного перейшов у явний, а конфронтація гілок влади призвела до розколу в стані коаліційних сил. Тоді відносини співробітництва були перервані через амбітність обох сторін та бажання виділитись на фоні інших» [236].

Отже, нульова сума більшості політичних протистоянь, що відбуваються в українському політичному просторі є наслідком безкомпромісних дій політичних акторів, зумовлених не політичними, а, частіше за все, особистими, не завжди явними, але індивідуально значущими чинниками. Якщо скористатися наданим Аристотелем баченням політичної сфери, як загальносуспільнозначущої, то спілкування в рамках цієї сфери має прагнути до вищого блага. Усвідомлюючи це, можемо констатувати відсутність у мотивах ключових політичних акторів прагнення вирішувати у політичних конфліктах проблеми, що мають суспільне значення, навпаки, простежується тенденція до відстоювання і захисту вузькогрупових, не завжди прозорих і корисних для суспільства інтересів. Одним із найбільш значущих наслідків політико-конфліктних протистоянь в Україні, причинами яких виступають особисті, кланові та кар'єрні інтереси, може стати

дестабілізація політичної системи, «коли на рівні політичної свідомості утверджується думка, що єдино можливим шляхом виходу з кризи може бути лише остаточна перемога однієї з протилежних політичних сил і відповідно нищівна поразка іншої» [169].

Дослідження традицій і новітніх українських політичних практик засвідчило, що конфліктогенність політичних процесів обумовлюється, по-перше, відсутністю стратегічної орієнтації на попередження і врегулювання протиріч і конфліктів на основі перспективного формування економічних, правових, політичних і соціальних умов, що забезпечують інтеграційний розвиток цих процесів; по-друге, переважанням тактичних, миттєвих цілей при виникненні конфліктів, спрямованістю на декларативне невтручання, відсутністю елементарних навичок вирішення конфліктів; по-третє, запізненням реакції на резонансні ситуації з переважною опорою на військово-політичні методи їх вирішення.

Але досвід демократичних перетворень переконує, що встановлення демократичних цінностей, їх дієвість і перспективність напряду залежить від консенсусної поведінки політичних акторів і провідних політичних сил. Звісно, що явище політичної конфліктності це об'єктивне відображення суперечливих запитів та потреб суспільства. Тому цілком логічно, що політика відіграє роль засобу й інструменту вирішення суспільних суперечностей. Від того наскільки ефективно і прозоро діють політичні інститути, наскільки дії політичних акторів є адекватними і своєчасними у вирішенні суспільно значущих проблем, залежить рівень «кредиту довіри» суспільства. В. Литвин наголошує, що «коли цей показник падає нижче критичної межі, політика починає працювати, так би мовити, в автономному режимі і суспільство вже не вбачає в діях політичної еліти жодної користі для себе» [169].

В умовах втрати довіри народу до провідних політико-владних інститутів з'являється велика вірогідність виникнення системного політичного конфлікту, тобто конфлікту між суспільством і владою. Відбивається така ситуація у показниках довіри населення до головних політичних акторів та інститутів. Так,

згідно проведеного Європейського соціального дослідження, результати якого оприлюднив фонд «Демократичні ініціативи» у прес-релізі до круглого столу в Інституті соціології НАНУ за темою «Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості», найвищі показники рівня довіри до державних інститутів були у 2005 р., а найнижчі — в період кризи 2009 р. За цими показниками Україна займає одне з останніх місць серед європейських країн. Зокрема, в 2011 р. довіра українців до парламенту становила 1,99 бали за 10-бальною шкалою; до судово-правової системи становила 2,26 бали, до міліції — 2,50 бали, що означає останнє місце серед 26 європейських країн. За рівнем довіри політикам — 1,85 бали — Україна випереджає лише Грецію, а за довірою політичним партіям — 1,99 бали — випереджає Грецію та Хорватію і знаходиться на одному рівні з Болгарією [294]. До того ж 44,1% опитаних вважає, що на першому місці за показником корумпованості стоїть політична сфера, де все охоплено корупцією.

Отже, політико-конфліктна ситуація, що склалась наразі в Україні характеризується, на нашу думку, високим рівнем інтенсивності. Домінантами цього процесу ми вбачаємо, по-перше, тенденцію до збільшення рівня недовіри суспільства до головних владних інститутів держави, поступову втрату так званого «кредиту довіри» до влади, який надається їй суспільством. Другою домінантою політичної конфліктності у вітчизняному просторі є, на наш погляд відстороненість суспільства від політичного процесу і політичних подій, зниження політичної активності пересічних громадян, що справляє негативний вплив на трансформаційні процеси, так як до базових умов ефективного функціонування демократичного політичного режиму належить активна політична участь громадян, що має сприяти формуванню і функціонуванню політичних інститутів і державної влади та контролю над їх діяльністю. Третьою домінантою, що визначає конфліктні відносини в сучасному українському політичному полі є відсутність консенсусно-орієнтованої тактики та стратегії основних політичних акторів. Зниженню рівня інтенсивності й тривалості політико-конфліктних відносин мають сприяти відповідні дії провідних

політичних сил та діяльність політичних інститутів. Як справедливо зазначає М. Росенко, «політичне конфліктне поле в Україні не знівелюється, поки ініціатива не почне виходити від влади» [300].

Звісно, що політичний консенсус виступає складним феноменом, який володіє відповідною структурою і різноманітним змістом. Відомий американський політолог Дж. Сарті визначив три рівні політичного консенсусу: консенсус на рівні суспільства (основний консенсус); консенсус на рівні режиму (процедурний консенсус); консенсус на рівні політики. Перший рівень фіксує наявність або відсутність загальноприйнятої в суспільстві системи норм і цінностей. Другий визначає «правила гри», вони зазвичай фіксуються в конституціях, законодавчих документах. Третій рівень - процес обговорення і ухвалення політичних рішень [23, с. 3].

Отже, ефективність і працездатність демократичного політичного режиму в Україні залежить від спроможності провідних політичних інститутів та акторів визначати та дотримувати загальні правила і прийоми політичної боротьби. Політичні конфлікти, що супроводжують процес втілення в життя демократичних цінностей і свобод мають відбуватися у визначеному політико-правовому просторі, який забезпечує супротивників засобами та гарантіями щодо відстоювання власних інтересів. Як доречно зауважує П. Рікер, «демократія є не політичним режимом без жодних конфліктів, а таким режимом, де конфлікти є відкритими... Усунути конфлікт... є химерною ідеєю. У суспільстві, яке дедалі більш ускладнюється, конфлікти не зменшуються ні за своєю кількістю, ні за своєю складністю... Суттєвим при цьому є те, щоб вони могли бути виражені публічно й щоб існували правила їхнього обговорення» [296, с. 175].

4.3. Ефективність сучасних форм політичної участі громадян у політичному процесі

Осьовим принципом функціонування будь-якої сучасної політичної системи, як справедливо відмічає Д. Белл, є участь, яка часом мобілізується або

контролюється, а часом виходить знизу [24, с. 123]. До того ж, досвід формування демократій свідчить, що мінімально необхідними умовами становлення демократичного політичного режиму і громадянського суспільства, що лежить в його основі, є:

1. Така організація політико-державної влади і публічного управління, при якій усі значимі для громадян країни рішення приймаються за їх участю.

2. Самоорганізація суспільства, поява в ньому автономних від держави, таких, що виражають потреби більшості соціальних верств і груп, і дієвих неурядових інститутів.

3. Високий рівень забезпечення і захисту прав і свобод людини.

4. Безперервний процес діалогу, узгодження інтересів і пріоритетів між владою і населенням у рамках регулярно поновлюваних і багаторівневих громадських угод-договорів між ними.

Отже, політична участь як залученість громадян у політико-владні відносини, виступає критерієм виміру ступеню керованості та демократичності сучасного політичного режиму.

На сьогодні найбільш широкую теоретичну базу для вивчення проблеми політичної участі надають роботи західних, зокрема американських, політологів і соціологів. У зарубіжній літературі розроблені й узагальнені способи і методи цього вивчення, висловлені прогнози про характер проявів політичної участі в різних соціально-політичних умовах. Так, приміром, категорії політичної участі як діяльності групи осіб, що керуються політичними інтересами, присвячені роботи Г. Алмонда, С. Верби, М. Гоела, Р. Даля, Р. Кловарда, М. Конвей, Л. Мілбрайта, Р. Міллса, С. Ліпсета, Ф. Грінстайна, Л. Пай, Ф. Півена та ін. Ці дослідження включають аналіз широкого спектру різних способів участі суб'єкта в політиці, як на індивідуальному рівні, так і через посередництво соціальних інститутів, і спираються на потужну емпіричну базу. В цілому феномен політичної участі отримав в сучасній світовій літературі досить усебічну розробку з точки зору структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних і соціальних аспектів, законозабезпеченості, ефективності, тобто як формальних, так і сутнісних сторін

явища. Проблема визначення місця і ролі політичної участі в політичному процесі присвятили свої дослідження також такі закордонні науковці, як У. Брубейкер, Р. Деггер, Т. Жиро, М. Каас, С. Конопаскі, К. Ларді, Г. Лассуел, А. Лейн, М.Дж. Міллер, Дж. Нагель, С. Патнем, А. Саністебан. Українські політологічні дослідження феномену політичної участі презентуються внесками В. Бебіка, В. Бортнікова, А. Борісенкова, Д. Видріна, М. Головатого, Р. Мацкевича, А. Пойченка, Н. Ротар, Ж. Тощенко, В. Федорова А. Чемшита, та ін. Специфіка політичної участі у радянській та пострадянській системах, дослідження чинників електорального вибору, аналіз стимулів та традицій політичної активності електорату тощо знаходять відображення у роботах таких російських вчених як О. Ахременко, А. Белов, Ю. Гудіна, О. Добровольська, В. Петухов, В. Римський, М. Холмська, Ю. Шевченко, та інших. Комплексний підхід до розробки теорії політичної участі демонструється в монографіях Д. Гончарова і І. Гоптаревої.

Однією з умов стабільності та ефективності політичної системи дослідник модернізаційних процесів у постіндустріальних країнах С. Хантінгтон називає «сильні, гнучкі, міцні соціальні інститути», які презентуються ефективною бюрократією, добре організованими політичними партіями, високим ступенем народної участі в громадських справах та працездатними системами громадського контролю над військовими. За його словами, «політичний порядок залежить... від співвідношення між розвитком політичних, інститутів і мобілізацією нових громадських сил в політику» [365, с. 19].

Багатьма сучасними дослідниками демократичних режимів констатується постіндустріальний характер суспільства. Політичну сутність постіндустріального суспільства Д. Белл, засновник теорії постіндустріалізму, вбачає в його комунальному характері, при якому «багато груп прагнуть затвердити свої соціальні права, свої вимоги до суспільства через політичний порядок» [24, с. 503]. Таким чином, сучасний державний устрій відрізняється від традиційного розвиненістю політичної свідомості і рівнем політичної активності населення.

Сучасний політичний процес відрізняється явищем «гуманізації», сутність якого відображає модель взаємної кореляції та взаємовпливу всіх суб'єктів політичного процесу: «держава ↔ суспільство ↔ громадянин», запропонована українським політологом Г. Дашутіним [81]. Це означає, що загальноприйнята інтерпретація сучасного політичного процесу як детермінованого державою впливу на суспільство і громадян не відображає реальної політичної дійсності. Доречним тут буде навести точку зору Д. Бринкергоффа, який звертає увагу на те, що ігнорування політичній участі, як санкціонованого правовими нормами впливу громадян та їх об'єднань на державну владу шляхом їх формування, призводить до постійного підвищення владних диференціалів (тобто збільшення розбіжності між державною владою та суверенною владою суспільства) та посилення державно-владної експансії [27].

Сучасна розвинена держава, як переконливо доведено у «Політичному порядку в суспільствах, що змінюються» С. Хантингтона, відрізняється від традиційної розвиненої держави характером політичних інститутів. Так, функція інститутів традиційного суспільства обмежена завданням структуризації політичної активності невеликого сегменту суспільства, тоді як на інститутах сучасного суспільства лежить завдання організації політичної активності широких мас населення. Отже, ключовою інституційною відмінністю між цими двома типами суспільств є поява в останньому організацій для структуризації участі мас в політичному житті.

Не потребує доказів той факт, що одним із осьових принципів демократії є відкритий характер прийняття рішень представницькими органами влади, що означає безпосередню участь представників народу в цьому процесі. Зважаючи на те, що процес усвідомлення індивідом своїх ідей, цінностей і мотивів відбувається в групах і через взаємодію різних груп, представницька демократія позбавляє індивіда безпосередньої можливості впливати на процес самоідентифікації, його політична участь стає здебільшого опосередкованою.

Тому проблема участі в політичному процесі взагалі і, як критерій ефективності демократичних перетворень зокрема, є, на наш погляд, надзвичайно

актуальною. Американські політологи Г. Алмонд і С. Верба розглядають політичну участь як спосіб отримання впливу в суспільстві. Вони стверджують, що «звичайний громадянин» шляхом політичної участі прагне перетворитися на «впливового громадянина». Для переважної частини суспільства участь постає як епізодичний акт вияву приватного інтересу, для меншої ж - політична участь є чинником владних відносин.

У західній науці місце та роль політичної участі у соціально-політичних процесах розцінюється неоднозначно. Існуючі теоретичні напрями можна розділити на два напрями, зважаючи на оцінку ролі участі в суспільстві. Перший з цих напрямів, конструктивний, презентується теоріями, в яких політична участь наділяється вагомою конструктивною дією на стан суспільства. Прихильники цього підходу вважають, що розширення демократичної участі є надійним шляхом легітимізації політичної влади, розв'язання політичних проблем несиловими методами і надійний засіб встановлення відповідних меж для конкуруючих політичних партій. До другого, критичного напрямку, відносять теоретичні конструкти, згідно яким політична участь постає елементом соціально-політичної бутафорії, що демонструє розбіжність між її заявленою значимістю й реальним номінальним впливом у політичному процесі.

Відмітно, що до першої групи можна віднести теоретичних опонентів: структурний функціоналізм і теорію конфлікту. Обидві теорії, хоча і з різних позицій, обґрунтовують важливість феномену політичної участі в соціально-політичному житті. Політика, на думку Т. Парсонса, — це одна з чотирьох підсистем соціальної системи, функція якої - цілеорієнтування, а політична участь — один з елементів цієї підсистеми, що забезпечує зайняття політичними видами діяльності для реалізації цієї функції [465, р. 5-29]. Для Р. Мертонна політична участь — це один з механізмів «політичної машини» [206, с. 451]. За допомогою цього механізму, як відмічає і С. Ліпсет, забезпечується демократія, яка «пов'язана з наданням максимально широкого доступу до структури ухвалення рішень для різних груп» [168, с. 213]. Саме політична участь, конкретизує Б. Барбер, є потужним важелем, для того щоб «урівноважувати вплив вищих

соціальних класів, а іноді і брати над ними гору» [20, с. 237]. Таким чином, головна функція політичної участі — забезпечення соціальної стабільності (рівноваги) через реалізацію політичної демократії.

Їхні опоненти стверджують, що надмірне розширення політичної участі загрожує демократичним інститутам, тому її слід істотно звузити, зберігаючи знаряддя прийняття рішень для краще поінформованих і більш ефективно діючих громадян. Найбільш послідовно цей підхід представлений в інтеграціонізмі П. Сорокіна. Участь в політиці — прояв рекламного духу демократії, «демократичні хитрощі», які не можна приймати за правління більшості: «Вільний громадянин має в політиці «нульове значення» ... Влада править його ім'ям і за рахунок його авторитету», — констатує П. Сорокін [328, с. 343]. Цікавою в цьому сенсі виявляється позиція С. Хантінгтона, який зазначає, що «розширення участі населення в політиці призводить до підривання традиційних політичних інститутів і труднощів на шляху формування сучасних політичних інститутів. Модернізація і соціальна мобілізація, таким чином, стають чинниками політичного занепаду, якщо не приймаються заходи по обмеженню впливу цих процесів на політичну свідомість і політичну активність» [365, с. 94]. Цей парадокс відмічає і дослідник політичних процесів у постіндустріальному суспільстві Д. Белл. Так, він пише: чим більшою стає кількість груп, кожна з яких бореться за досягнення власних цілей, тим вище вірогідність того, що вони почнуть накладати вето на інтереси одна одної, і така ситуація може викликати лише озлобленість і безвладдя [24, с. 31].

Однак, незважаючи на численні наукові дискусії щодо доцільності розширення політичної участі громадян в сучасних державах, збереження її як невід'ємного атрибута демократії залишається безперечним. Демократія є крихкою системою, і якщо не створювати відповідних умов для її підтримки, то вона буде зруйнована. Суспільство чекає, як правило, негайної віддачі від обраної влади, не замислюючись над тим, що самі громадяни роблять для того, щоб система працювала ефективно, щоб представники народу виражали його інтереси, були підконтрольні і керовані. «Демократія, — пише А. Пшеворський, —

легітимна в тому сенсі, що люди готові визнавати рішення, зміст яких ще не визначений, вже остільки, оскільки ці рішення є результатом застосування загальноприйнятих правил. Люди погоджуються з підсумками демократичної взаємодії, навіть коли вони їм не подобаються, оскільки це результат застосування на практиці правил, на які ми усі погодилися... У такому разі ключем до демократичної стабільності є «культура участі» [289, с.155].

Загалом дослідження феномену політичної участі в умовах трансформації політичних режимів сучасних держав довели комплексний характер цього політичного явища. Зокрема, російський дослідник Д. Гончаров стверджує, що інститут політичної участі є надзвичайно складним соціокультурним явищем і що його концептуалізація вимагає створення комплексної теорії, яка охоплює в деякому цілісному аналізі безліч аспектів соціально-політичної динаміки сучасного суспільства. Учений розглядає участь у якості інструментальної активності, яка реалізується громадянами з метою впливу на уряд, щоб він діяв бажаним для них чином [62, с. 146]. До дій, що становлять участь, він відносить: голосування, участь в демонстраціях, мітингах, пікетах, внесення грошових внесків, написання листів, петицій, вступ в особисті контакти з політиками і посадовцями, членство в різних організаціях, висунення громадських ініціатив на місцевому рівні та ін. Політична участь розглядається як факт впливу на процес ухвалення політичних рішень, з одного боку, а з іншого — як дія на характер і хід реалізації тієї практичної програми, яка приймається органом державного управління.

При цьому Д. Гончаров виокремлює «політичний» й «інструментальний» аспекти участі, де «політичний» означає прояв більш менш стихійної активності, який не завжди піддається інструментальній інтерпретації, а «інструментальний» є характеристикою дій, які дотримуються процедур соціально-політичної активності, мають інструментальний характер і ефективно здійснюються в демократичному ціннісному контексті [62, с. 146-148]. Вибір тих або інших конкретних форм участі обумовлений, таким чином, традиційним

соціокультурним контекстом цього суспільства, а також характером інституціоналізації участі в процесах планування і ухвалення рішень [62, с. 180].

Аналогічний масштаб у дослідженнях політичної участі підтримує й український політолог В. Бортніков, що присвятив комплексному вивченню цього феномена політичного життя як визначального чинника демократичної трансформації українського суспільства монографію «Політична участь і демократія: українські реалії». Аналіз численних наукових розвідок з проблеми політичної участі, дозволив авторові прийти до висновку про помилковість розуміння поняття «політична участь» лише у контексті публічно-владних відносин, оскільки в умовах демократичної трансформації змістовна сутність цього феномену істотно збагачується. Зважаючи на існування соціальної складової демократії, правомірним буде, на його погляд, розглядати політичну участь як діяльність, спрямовану на задоволення життєвих потреб і розподіл ресурсів у їх широкому розумінні [31]. Тому значна увага в цьому дослідженні надається вивченню чинників та умов демократизації політичної участі громадян. Зважаючи на те, що характерною рисою політичного режиму в Україні вчений вважає переважання відносин неопатримоніального типу, що характеризують режим «безплідного плюралізму» (*feckless pluralism*), як його визначив Т. Карозерс, то виходом з цієї неефективної практики автор вбачає реформування політичної системи. Така реформа, згідно В. Бортнікову, має зводитися до гармонійного поєднання системи призначень з центру (професіоналів високого класу) і формування громадськістю місцевих органів влади та управління (з відповідним механізмом контролю). Інститут державних адміністрацій, що виник внаслідок боротьби за владні повноваження у трикутнику «Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів», гальмує демократичні перетворення і має бути скасований.

У цьому сенсі необхідно відмітити, що ні українська, ні зарубіжна сучасна політична наука не визначає однозначного тлумачення цього феномену. В сучасному українському політологічному дискурсі для виокремлення цього поняття вдаються до порівняння з ним таких категорій як політичне

функціонування, політична діяльність, громадська участь. Так, сучасні українські вчені Є. Афонін, Л. Гонюкова та Р. Войтович у дослідженні «Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики» зазначають, що «політична участь закономірно здійснюється шляхом голосування», а при використанні поняття «громадська участь» голосування вважається однією з найбільш дієвих форм участі громади в політичному процесі в цілому [14, с. 16]. А дослідник Р. Мацкевич визначає політичну участь як один із двох основних векторів політичного процесу, що реалізується у вигляді впливу громадян і суспільства на функціонування органів держави. Причому, цей вплив, за словами вченого, означає прямі і опосередковані «способи й механізми впливу громадян на політичну владу» [198, с. 243-249]. Дещо інший змістовний аспект категорії політичної участі висвітлює доктор політичних наук П. Кузьмін. Політична участь, з точки зору вченого, може виступати у подвійній ролі: з одного боку, як етап в політичному розвитку індивіда, соціальної групи, передуючий політичній діяльності, з іншого — як складова частина політичного життя суспільства, яка може впливати на політику і політичну діяльність шляхом сприйняття або несприйняття, підтримки чи несприйняття, вираження незгоди з нею, реалізації протидій [153]. Взагалі-то, як чітко пояснює професор Н. Ротар, «якщо політична участь характеризує дії громадян поза службовими обов'язками, то політична діяльність характеризує дії професійних політиків» [302]. Цілком доречною в цьому сенсі виявляється точка зору дослідника О. Левченко про те, що політична участь є першим, нижчим рівнем політичної діяльності, що передує її другому вищому рівню — політичному функціонуванню [161].

Натомість, один із найяскравіших представників комунітарної теорії Х. Ларді вважає категорію політичної участі стрижневою у процесі створення стійкої політичної спільноти. На його думку, саме за допомогою політичної участі відбувається процес самопізнання і усвідомлення індивідуальними акторами власних політичних інтересів, здійснюється їхня соціалізація та реалізація у певній політичній системі, відповідно до її норм і правил [443, р. 79].

Найбільш адекватним для цього дослідження вважаємо використання визначення феномену політичної участі, що належить американському політологу Дж. Нагелю, згідно якому, політична участь — це дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності [Цит. за 366, с. 171]. Як справедливо зазначає дослідник В. Кузьмін, політичною участю можуть бути визнані лише цілеспрямовані практичні дії індивіда, тобто ті дії, які свідомо робляться і здійснюються ним в політичному просторі.

Таким чином політична участь може розглядатися як залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур.

Обов'язковими умовами реалізації політичної участі, дослідники вважають матеріальні, політико-правові, соціокультурні і інформаційні стосунки і структури, які створюють найбільш сприятливе середовище для проявів політичних дій. Щодо безпосередніх чинників політичної участі, то в межах цього середовища складаються ті головні причини, до яких відносяться макрочинники, виражені у здатності держави до примусу, добробуті, статі, віці, роді діяльності, і макрочинники, які відображають культурно-освітній рівень і психологічний тип людини, його релігійну приналежність і т. ін. Кожний із зазначених чинників, як свідчить політична історія, здатний зробити вирішальну дію на ті або інші форми політичної участі людей, залежно від тимчасових і просторових умов їх життя.

Якісний вияв політичної участі багато в чому залежить від компетентності громадян у політичних питаннях, що виступає однією з найактуальніших проблем політичного процесу в сучасній Україні. Процес демократизації політичної системи, згідно засновнику поліархічної теорії Р. Далю, сприяє переосмисленню категорії політичної участі, насичує її оновленим змістом класичних ліберальних свобод: закріплення за громадянами можливості опонування уряду, право формування політичних організацій, дискусійний плюралізм із політичних питань, вільний доступ до альтернативної інформації, збереження таємниці

голосування виборців, мирні засоби передачі влади переможцям виборів [74, с. 20-21]. Завдяки демократизації не тільки оновлюється змістовна сутність політичної участі, а й розширюється спектр форм і характер участі громадян у політичному житті.

На характер політичних дій громадянина справляють вплив політичні переконання, які є відбиттям соціокультурних, економічних та політичних контекстів суспільства, в якому вони реалізуються. Певні індивідуальні переконання відбиваються не лише в особистих політичних діях, а й детермінують колективні, сприяючи таким чином побудові структури політичної системи та визначенню принципів функціонування політичних інститутів, системи, режиму. Носіями вказаних впливових переконань є, як правило, політично активні громадяни, політичні лідери чи представники політичної еліти, адже згідно Р. Далю, більшість людей демонструє примітивні політичні погляди, а «складні системи політичних переконань притаманні лише невеликій меншості» [72, с. 89].

Фактом є те, що переважна частина демократичного суспільства або суспільства у стані політичної трансформації не може виявляти високий рівень складності політичних переконань і компетентної обізнаності в політичному житті. Тим не менш, політичний досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що стабільні демократії функціонують з урахуванням цього чинника. Тому Р. Даль пропонує розглядати категорію «нормального»/адекватного громадянина, який володіє «мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його власним інтересам, і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси краще за інші; ... у громадян є достатньо сильні спонукальні причини діяти відповідно до цих інтересів» [72, с. 168].

Тому, зазначимо, що життєздатність демократичного режиму напряму залежить від формування адекватного рівня громадянської компетентності, який забезпечуватиме свідому політичну участь індивідів.

Становлення адекватних громадян, на думку знаної української дослідниці Н. Ротар, в більшому ступені обумовлюється набуттям індивідами мінімально

необхідного обсягу політичних знань, який гарантує свідому політичну участь. Але ускладнення суспільно-політичного життя, бурхливий розвиток технологій комунікації заважають використанню традиційних способів підвищення громадянської компетентності. І, якщо, під час розвитку західноєвропейської та північноамериканської демократії формування політичної компетентності відбувалося під впливом ідеологічних пріоритетів і власного досвіду політичної участі, то на сьогодні такий алгоритм здобуття політичної обізнаності виявляється недостатнім для усвідомлення усієї сукупності політичних викликів, що їх продукує стабільне демократичне чи перехідне суспільство.

Роздуми про відповідність громадянської компетентності й ефективності демократії наштовхнули Р. Даля на виокремлення джерел підвищення рівня політичних компетенцій. Так, на першому місці йде право громадян мати рівні та ефективні можливості отримання інформації щодо альтернатив політичного курсу; друге відведене шкільній освіті, яка забезпечує «елементарну компетентність»; третє — політичним партіям та групам інтересів, які адаптують необхідну інформацію для того, щоб громадяни могли «сформувати для себе адекватне уявлення про той чи інший аспект проблеми і брати активну й ефективну участь у політичному житті»; четверте місце відведене асоціаціям громадян, завдяки яким пересічні громадяни можуть «отримати в органах влади своїх представників»; на п'ятому учений розташував індивідуальний досвід політичної участі [72, с. 176—177].

Попри те, що більшість сучасних держав здатні забезпечити використання всіх вищезазначених засобів сприяння підвищенню громадянській компетентності шляхом розширення альтернативних джерел інформації, фактом є неадекватне сприйняття і застосування отриманих знань. На думку Р. Даля визначена проблема не перешкоджає становленню демократії, якщо існує «критична маса добре поінформованих громадян, достатньо велика і активна для того, щоб контролювати політичний процес» [73, с. 516]. В умовах демократичного транзиту, на думку Н. Ротар, адекватні та компетентні громадяни стають

джерелом поширення довіри до нових політичних інститутів через реалізацію активних конвенційних форм політичної участі.

Натомість, процес формування визначної кількості компетентних громадян в Україні ускладнився повільним набуттям знань про політичні можливості інститутів демократії, розгубленістю у визначенні власних інтересів, неусвідомленням дії механізмів політичного вибору, які дозволяють забезпечити ці інтереси, та відсутністю сильних спонукальних причин діяти відповідно до власних інтересів [302, с. 84]. Згадані Н. Ротар проблемні аспекти позначилися й на розмаїтті форм політичної участі, що їх використовують громадяни України.

У науковій літературі відмічається численна кількість видів і форм політичної участі, однак зважаючи на різноманітність змінних чинників, що її визначають, не існує єдиної класифікації політичних дій. Так, розуміючи під категорією політичної участі насамперед взаємодію учасників політичного простору, політологи С. Верба и Л. Най ранжують форми політичної участі за ступенем активності суб'єкта: пасивна форма політичної поведінки, участь лише у виборах органів влади чи вирішенні місцевих проблем, діяльність політичних активістів. Іншу класифікацію форм політичної участі виділяє американський вчений Л. Мілбрайт, виокремлюючи два її прояви. Так, до конвенційної участі він відносить: електоральне голосування, участь у діяльності політичних партій і політичних кампаніях, участь у житті громади, наприклад у загальних зборах, контакти з офіційними особами на різних рівнях. Неконвенційні форми політичної участі складаються з публічних вуличних акцій — мітингів, демонстрацій — з порушенням закону, політичний протест проти дій влади, відмова підкорятися законам. До крайніх, неконвенційних форм участі, дослідник відносить екстремізм і тероризм. А Дж. Нагель пропонує типологію форм політичної участі в залежності від характеру стимулів — зовнішніх і внутрішніх, що спонукають до політичних дій. За цим критерієм вчений виокремлює автономну участь, в основі якої лежать внутрішні мотиви — інтереси й потреби, і мобілізаційну участь, яка відбувається під впливом зовнішнього тиску — адміністративного примусу, обмеження прав і т. ін. [460, р.53-54].

Сучасні українські науковці схильні виокремлювати форми політичної участі за ознаками легітимності, усвідомленості, повторюваності. Так, учений М. Юрій серед легітимних форм політичної участі визначає голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців; контакти з офіційними особами; ініціативні рухи; участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; лобіювання, фінансування виборчих кампаній [401]. У свою чергу А. Романюк, підкреслюючи свідомий характер політичної участі, спрямованість її на досягнення певної мети, та притаманну їй повторюваність у часі, до основних форм політичної участі відносить: участь у виборах до представницьких органів різного рівня, референдумах і народних ініціативах, участь у діяльності політичних партій та участь у конвенційних і неконвенційних політичних акціях [299].

Враховуючи специфіку нашого дослідження, науковий інтерес представляє точка зору провідних американських політологів С. Хантінгтона, С. Ліпсета і Дж. Нельсона на те, що тип політичної участі в значному ступені визначається характером політичного режиму. З урахуванням цієї обставини демократичному устрою суспільства відповідає автономна, добровільна участь в політичному житті. Мобілізована участь притаманна тоталітарним режимам, що імітують широку суспільну підтримку влади.

Отже, політичну участь можна визначити як дії членів соціально-політичних спільнот із метою впливу на процес прийняття політичних рішень, втілення державної політики чи вибору політичних лідерів на всіх рівнях влади: місцевому, регіональному, загальнонаціональному. Дослідження феномену політичної участі дають змогу науковцям виділити наступні специфічні особливості, що він виявляє в умовах політичної трансформації посткомуністичних суспільств. Так, згідно численним дослідженням спостерігається декілька «загадок» феномену політичної участі.

«Загадка спаду активності». У суспільствах, що переживали посткомуністичні трансформації, очікувалося істотне зростання і подальша стабілізація зацікавленої широкої політичної участі громадян. Такі очікування,

принаймні, були засновані на уявленнях про масові спрямування до свободи і громадського добробуту, а також на тому, що при державному соціалізмі масові конвенціональні форми політичної участі мали в основному мобілізований характер і були покликані надати видимість легітимності режиму, а стимули участі нерідко були підпорядковані або ідеології, або пов'язані з кар'єрою [409]. У той же час слідом за «революцією участі» [430] у початковий період трансформації, вже з початку 1990-х рр., у колишніх країнах державного соціалізму проявився істотний спад політичної активності.

«Загадка прихованого протестного потенціалу». Глибока соціально-економічна криза, що охопила багато посткомуністичних країн на трансформаційній фазі «переходу», несуттєво вплинула на зростання протестного потенціалу і не відбилася на рівні протестної активності. Як покажуть наші подальші дослідження, це спостереження було справедливим лише для перших років політичної трансформації в Україні.

«Загадка повернення до лівого голосування». Незважаючи на структуризацію соціальних інтересів і груп, що безпосередньо беруть участь у власності і конкурентному ринку, прокапіталістичні політичні сили не витіснили підтримку лівих сил; більше того, в цілій низці країн ця підтримка з кінця 1990-х років стала помітно посилюватися [156, с. 94].

Узагальнення численних форм, типів та моделей політичної участі надає змогу визначити, що участь громадянина в політичному житті може втілюватися у:

- голосуванні, як центральному і найбільш масовому аспекті політичної участі в демократичних системах;
- участі в обговоренні законопроектів і політичного курсу країни;
- особистих контактах з політиками;
- надсиланні листів в органи державної влади і місцевого самоврядування;
- участі в масових діях (мітинги, демонстрації, страйки, пікетування);
- участі в кампаніях по збору підписів прибічників або супротивників певної політичної лінії;

участі в діяльності політичних партій, профспілок, громадських організацій.

Реалізація громадянами можливості впливу на політичний процес обумовлюється певними механізмами, що забезпечують функціонування інституту політичної участі на різних рівнях державотворення. До механізмів регулювання політичної участі відносять ті політичні інститути та установи, котрі забезпечують представлення й захист інтересів громадян у вищих законодавчих, виконавчих й судових органах і участь у прийнятті політичних рішень. Виходячи з цього, маємо визначити, що такими механізмами слугують виборча система, організаційні та правові засади проведення громадських акцій і слухань, діяльності політичних партій і організацій, функціонування громадських рад, створюваних при державних органах, законодавчої та виконавчої гілок влади.

Дослідження політичної участі в якості одного з показників демократичності та ефективності функціонування політичного режиму вимагає конкретизації та виявлення авторського уявлення змісту цієї політологічної категорії. Отже, політична участь в даному дослідженні презентується нами як складний політичний феномен, що складається з:

механізмів регулювання політичної участі, які передбачають розвиненість інституціональних структур, що забезпечують представництво інтересів на політичному рівні;

змагальності політичної участі, що виражається у можливості доступу до інституціональних структур для тих, хто не входить до політичної еліти;

залученості громадян до електорального процесу;

громадянських традицій, які включають до себе рівень патріотизму, довіри до влади та ін.

Таким чином, політична участь — це нефахова форма політичної діяльності громадян, це активність, метою якої є забезпечення впливу на процес ухвалення політичних рішень, а також на характер і перебіг реалізації тих практичних програм, які приймаються органами державного управління і місцевого самоврядування.

Саме з урахуванням вищезазначених складових політичної участі маємо провести дослідження цього феномену в сучасному українському політичному процесі. Як відомо, процес демократизації супроводжується трансформацією політичної системи, яка для самозбереження створює соціальну опору для втілюваної політики в особі громадян через ідеологію і за допомогою надання впливу на процес політичної соціалізації. Політична участь, у свою чергу, модифікує політичну систему, і може розглядатися, як один з основних факторів демократизації політичного процесу. Розгляд політичної участі в рамках транзитологічної парадигми уможливив охарактеризувати його структурні параметри, характерні для «перехідних» товариств:

характер проведення виборів, що передбачає доступність участі в електоральних компаніях всіх кандидатів з однаковими умовами конкуренції, контроль над підбиттям підсумків виборів та застосування адекватних санкцій за порушення встановлених норм. Для низки пострадянських держав (у тому числі і України) характерні вільні, але несправедливі вибори, що проходять в ситуації нерівності умов;

роль політичних партій у процесі формування та ротації уряду, а також вироблення та коригування політичного курсу. При авторитарних режимах партії виступають як явища другого порядку по відношенню до режиму. Критерієм ефективності ролі партій у перехідних суспільствах є їх здатність до формування політично дієздатних органів державної влади;

роль представницьких інститутів, які в демократичних суспільствах є невід'ємним елементом існуючої політичної системи і надають права для широкої політичної участі населення.

Особливістю просування України до демократії є провідна роль держави у становленні форм політичної участі і умов розвитку нової соціально-політичної системи: так, ще в радянському суспільстві була закладена міцна основа політичної участі — соціальна маса з відповідною свідомістю, політичною поведінкою, самоорганізацією і типом політичної культури, згодом вже в пострадянський період сформована нормативно-правова база політичної участі і

створені формальні демократичні інститути і процедури. Разом з тим у вітчизняній політичній науці відчувається нестача теоретико-методологічного аналізу феномену політичної участі, не розроблені методичні підходи до його виміру. Тому в даній частині дослідження буде зроблена спроба систематизації методологічних підходів у вивченні феномену політичної участі у межах українського політичного процесу.

Аналіз наукових публікацій з проблематики політичної участі та механізмів її реалізації в Україні вказує на низку перешкод для здійснення систематичного ґрунтовного дослідження специфіки і тенденцій розвитку участі українців в суспільно-політичному процесі. На думку автора, рівень масштабності вказаних завад дає підстави поділити їх на внутрішньосистемні та зовнішньосистемні. До першої групи проблемних питань можна віднести теоретико-методологічні нестатки, як-то відсутність:

однозначного тлумачення категоріального апарату феномену політичної участі;

єдинообразної системи індикаторів, прийомів та засобів обчислення показників політичної участі;

До внутрішньосистемних проблем дослідження проблематики політичної участі українська дослідниця А. Четверик відносить питання нормативно-законодавчого та статистичного відображення динаміки суспільно-політичного життя в державі, а саме:

особливості законодавчого закріплення реальних можливостей вияву громадянами політичної активності;

недоліки відображення рейтингу участі населення в електоральному процесі за всі кампанії часів незалежності України. Навіть на офіційному сайті Центральної виборчої комісії відсутня систематизована розгорнута схема викладу результатів виборів, що, безумовно унеможлиблює кількісне обчислення індикаторів електоральної форми політичної участі;

відсутність достовірних даних щодо кількості громадсько-політичних організацій в Україні, чисельності їх складу та динаміки цих показників [375, с. 29-40].

Особливої уваги у дослідженнях політичної участі в умовах політичної трансформації набувають вибори, референдуми і інші форми волевиявлення громадян. У роботі відомого російського науковця В. Пугачева досліджуються функції виборів в демократичній системі — артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення, контроль за інститутами влади, інтеграція думок і формування загальної політичної волі, легітимація політичної системи, стабілізація виборчого корпусу, політична соціалізація населення, розвиток його політичної свідомості і політичної участі і ін. У той же час відзначається, що електоральну активність можна віднести до найменш дієвих форм політичної участі, оскільки громадяни роблять вплив на політичний процес лише побічно.

Політико-історичний досвід державотворення беззаперечно доводить, що електоральна активність майже завжди обумовлювалася нормами та правилами, що стосувалися процесу формування виборних органів влади. Ретроспективний аналіз електоральної участі громадян України за радянські часи доводить, що відсоткове обмеження участі громадян у процесах голосування для визнання їхніх результатів чинними не мало значення, бо участь у виборах декларувалася як громадянський обов'язок кожного. Наслідком цього стала, на наш погляд, і висока електоральна участь громадян незалежної України. Так, згідно статистичним даним Центральної виборчої комісії в Україні на президентських виборах приймали участь в середньому 70% громадян, а у 1991 р. навіть 84,32 %. Динаміка показників по парламентських виборах теж свідчить про високий рівень політичної участі українців, від 71,21 % у 1998 р. до 57,99% у 2012 р. А Всеукраїнський референдум, проведений за народною ініціативою у 2000 р., зібрав 81,15 % громадян [3]. Тож не було об'єктивних підстав щодо вирішення проблеми обмеження політичної участі громадян у нормативних актах, регулюючих виборчий процес. Однак сучасний політичний процес

характеризується розширенням кола пасивних учасників електоральних перегонів, що, безперечно, загострює питання легітимності їх обрання, яке обумовлюється не лише кількістю отриманих голосів, а й відсотком громадян, що безпосередньо скористалися активним виборчим правом. Показово, що саме усвідомлення свого громадянського обов'язку стало тим чинником, що спонукав більшість українських громадян брати участь в усіх виборах, що відбувалися в Україні: від 42% у 1998 р. до 49% — у 2012 р., участь у виборах як можливість вплинути на ситуацію в Україні розглядали 30% у 1998 р. і 23% — 2012 р., причому ці аспекти виявилися найбільш впливовими серед інших причини участі громадян у виборах [356, с. 4].

Проблема відповідності закону про вибори сучасним запитам електорату щодо створення можливостей повноцінного вияву підтримки та переваг набрало особливої актуальності під час виборів 2004 р. Як підкреслює журналіст-політолог Н. Бойко, прийнятий у березні 2004 р. Закон «Про вибори народних депутатів України» був розрахований на «традиційну українську пасивність», однак після «помаранчевої революції», яка стала демонстрацією «готовності українських громадян брати на себе більш значимі ролі в політичному житті країни», виявилось, що він не в повній мірі відповідає рівневі виявленої суспільної активності. Безпрецедентна активність пересічних громадян стала своєрідним викликом на новий тип політичної участі, що мав втілитися у нових інституціональних формах [28]. Протягом наступних восьми років законодавство про вибори не зазнало якісних змін, а ті виправлення, що були внесені у закон про вибори сьомого липня 2005 р., носили технічний характер і були обумовлені необхідністю поліпшення самої організації виборчого процесу і не мали принципового значення для суспільства [28]. І якщо до осені 2004 р. закон про вибори і пропорційна система, задекларована ним, не обмежували суспільство у здійсненні активної політичної участі з тієї причини, що такі дії не спостерігалися, то після подій на Майдані Незалежності вони стали одним із головних інструментів стримування процесу політичної мобілізації громадян, який набрав обертів. Замість того, щоб запропонувати нові правові й

інституціональні форми, за допомогою яких суспільство могло б конвертувати свою активність і енергію в більш широку організовану участь у політичній сфері, — пише Н. Бойко, — владні еліти почали або масштабне партійне будівництво, або зайнялися зміцненням вже існуючих партійних структур [28].

Аналіз еволюції законодавства України щодо виборів, як механізму регулювання політичної участі свідчить, що, починаючи з перших років незалежності, система обрання депутатів до Верховної Ради змінюється кожні дві кампанії. Так, вибори 1990 та 1994 рр. проводилися за мажоритарною системою; у 1998 та 2002 рр. була застосована змішана система; вибори 2006 та 2007 рр. здійснювалися за пропорційною схемою, у 2012 р. — повернулися до змішаної виборчої системи.

Аналіз виборчих законів, на підставі яких проводилися електоральні перегони, з точки зору ефективності регулювання політичної участі як права членів соціально-політичних спільнот на дії із метою впливу на процес вибору політичних лідерів на всіх рівнях влади, показує, що кожна модель виборчої системи відрзнялася подвійним ефектом у цьому сенсі. Так, Закон «Про вибори народних депутатів України» 1993 р. встановлював мажоритарну систему обрання кандидатів у депутати. З точки зору переваг цієї системи для здійснення політичної участі, вона характеризується простотою і зрозумілістю процедури голосування, підрахунку голосів, визначення переможця, гарантує безпосередній зв'язок виборця з обраним депутатом, а від політичних партій така система вимагає постійної роботи з електоратом, виховання кандидатів від партій в округах. До позитивних моментів ще можна віднести перспективу самовисунення, яка дає можливість кожному реалізувати своє конституційне право бути обраним та створити конкуренцію партійним кандидатам. Такий метод впливу на політичні сили справляє більший ефект, ніж популярне у нас безвідповідальне голосування «проти всіх». Що стосується порогу явки виборців, то починаючи з першої редакції Закону України «Про вибори народних депутатів» (18.11.1993), вибори могли бути визнані такими, що не відбулися за умови «якщо в них взяло участь менш як 50 відсотків від числа виборців, внесених до списків виборців» [105].

Отже, в межах мажоритарної системи, яка діяла в Україні до виборів 2008 року та на виборах Президента, чинність виборів визначалася участю в них більш як половини електорату. Таке обмеження у праві на врахування власної політичної позиції 50% -1 від числа виборців виявляється чи не найбільшою і найвагомішою вадю даної виборчої системи.

Змішана система, що була прийнята у 1997 р. під гаслами уникнення вад та об'єднання переваг пропорційної та мажоритарної, виявила велику різницю уподобань виборців у результатах голосування за партійні списки та за конкретних кандидатів в одномандатних округах у 1998 та 2002 рр. Так, за список Компартії України на виборах 1998 р. віддали свої голоси 24,65% виборців, а за кандидатів від партії в одномандатних округах — 17,33% , відповідно було обрано 84 і 39 народних депутатів. Ще більш показовими в сенсі представлення політичних позицій виборців виявилися результати парламентських виборів, які відбулися у березні 2002 р. На них у загальнодержавному виборчому окрузі Компартія здобула 59 мандатів, а в одномандатних округах — лише 6, майже в 10 разів менше. Отже, вибори за змішаною системою необ'єктивно відображають політичну волю народу, як зазначає депутат Верховної Ради III і IV скликань Г. Крючков [150, с. 8]. Зазначимо, що суто механічне поєднання двох виборчих механізмів виявило певні суперечності. За пропорційною складовою обиралися кандидати від політичних партій та їх блоків, за мажоритарною складовою переважну кількість місць отримали формально «незалежні» кандидати, які по суті були представниками так званої «партії влади» — неформальної спільноти прихильників консервації правлячого режиму, який уже проявляв суттєві риси авторитаризму. Тому однієї з основних цілей — політичного структурування самого парламенту — змішана виборча система не досягла. Під час виборчої кампанії 1998 р. жодній з політичних сил не вдалося забезпечити перемогу своїх кандидатів в усіх округах. Тому закономірно, — пише політичний оглядач С.Васильченко, — що не завжди перемагав кандидат від тієї партії, яка була найбільш популярною в окрузі, а найбільше мандатів знову отримали безпартійні самовисуванці [37].

Впровадження пропорційної системи виборів у 2004 р. декларувалося як перейняття досвіду демократичних розвинених країн, на користь цієї системи висувалися аргументи щодо сприяння розвитку партійної системи, найбільш повного відображення політичних інтересів суспільства у парламенті, розширення кола інститутів політичної участі.

Попри це, результати виборів за нововведеною системою виявили низку негараздів, серед яких маємо виокремити:

розірвання зв'язків між виборцями і депутатами, що звужило вплив політичної участі громадян на прийняття політичних рішень;

зростання впливу партійного лідера на всі процеси всередині політичної сили. Незалежно від політичної програми та ідеології, що підтримувалися певною частиною електорату, діяльність політичної партії могла бути кардинально змінена;

відчутну домінанту великого бізнесу в політичних партіях, що призвело до формування комерційного підходу до політики та зростання корупції, і, безумовно, відштовхнуло велику частину населення від участі у політиці;

негативний дисбаланс між кількістю кандидатів і отриманими мандатами на місцевому рівні, і, як результат – неукомплектованість окремих місцевих рад, і їхня заполітизованість;

низький рівень корпоративної толерантності депутатів, обраних по партійним спискам, що проявилось у масовій міграції депутатів до коаліцій чи інших фракцій. Отже, впровадження пропорційної системи, не виправдало свого призначення щодо вирішення певних проблем, більше того, воно виявило нові негаразди, подолати які може лише підвищення рівня політичної культури громадян та громадської компетентності.

За період незалежності Україна у 2012 р. вчетверте змінила систему виборів. Повернення до змішаної виборчої системи викликало різноманітні, подекуди полярні точки зору на цю подію. Так, народні депутати фракції НУНС, БЮТ і, зокрема Т. Чорновіл, позафракційний народний депутат, член парламентської групи «Реформи і порядок» вважали це регресом у розвитку

виборчої системи, а народні депутати України фракції Народної партії і Партії регіонів, навпаки, позитивним зсувом, оскільки така система дозволяє наблизити депутата до виборців і зробити його діяльність більш відповідальною. Існує точка зору, згідно якої, Закон став компромісом між владою та опозицією, оскільки забезпечив їх головні політичні інтереси на виборах 2012 р. Такої думки, наприклад, дотримувалися відомі експерти-політологи В. Фесенко і В.Цибулько [235].

Закон України «Про вибори народних депутатів» 2011 р. як один із механізмів реалізації політичної участі громадян, за оцінками експертів Центру Разумкова, загалом досить повно регламентує виборчі процедури. Проте, багато його положень є недосконалими, внутрішньо суперечливими, що істотно ускладнює підготовку і проведення чесних і справедливих виборів. Характер виборчого процесу показав що оптимістичні оцінки політиків і експертів, щодо високої якості процедурних норм виборчого закону, були явно поспішними. Після виборів у експертів з'явилося багато підстав погодитися з висновком про те, що «новим законом легалізовано багато технологій, які створюють умови для різного роду зловживань і маніпуляцій з виборчими процедурами — вони або зовсім не вважатимуться правопорушеннями (оскільки завбачливо «узаконені»), або матимуть, так би мовити, витончений, цивілізований характер» [249, с. 27].

Відповідно до оцінок фахівців, «високий рівень корумпованості державного апарату, ігнорування принципу поділу влади та фактична концентрація всієї державної влади в руках Президента, політична ангажованість багатьох провідних ЗМІ, залежність суду, згорання демократичних процесів» створили сприятливі умови для застосування «чорних» виборчих технологій, неправомірного впливу на суб'єктів виборчого процесу, спотворення реального волевиявлення громадян на виборах 2012р. [249, с. 27].

Так, за даними проекту «Майдан Моніторинг: Вибори 2012», задовго до офіційного початку виборів активно використовувались такі засоби, як зловживання адміністративним ресурсом (61 випадок) та підкуп виборців (131 зареєстрований випадок) [189]. Підсумки офіційної виборчої кампанії, яка

тривала у серпні-жовтні 2012 р., свідчать, що першу позицію посіло використання адміністративного ресурсу, яке було зареєстроване у 457 випадках, другу — підкуп виборців — 366 випадків.

Головними формами застосування адміністративного ресурсу у виборчих перегонах в Україні вирізняють: примушення співробітників державних установ до агітації за партію влади; використання бюджетних програм для агітації; агітацію в державних і комунальних закладах; перешкоджання агітації (не провладних) політичних сил і кандидатів у депутати; публічна підтримка провладних кандидатів державними посадовцями, в т.ч. вищими, тобто так звана «VIP-агітація» [356, с. 41].

Підкуп виборців є засобом впливу на волевиявлення громадян, широко апробованим в Україні на виборах різних рівнів. Широко розповсюдженими формами підкупу на виборчих перегонах у 2012 р. стали: роздача грошей, продуктів і подарунків дітям, надання техніки, обладнання тощо освітнім і медичним закладам або певним віковим чи професійним категоріям громадян. Специфічними особливостями, що характеризують цей аспект виборчих технологій є те, що, з боку політичних сил і кандидатів, насамперед провладних, спостерігалось активне використання бюджетних коштів для спрямування їх на потреби тих територій, де балотувалися кандидати від партії влади та її партнерів, а з боку громадян ставлення до явища «продажу голосів» як до негативного виявили 51% опитаних, «з розумінням», зважаючи на «скрутне матеріальне становище» — 24% респондентів, а для 19% громадян характерне байдуже ставлення до цього аспекту передвиборчої агітації [356, с. 42].

Загальним висновком фахівців стало твердження про те, що в Україні навіть новим Законом про вибори не створено загальних передумов для проведення демократичних, чесних і справедливих виборів. Серед недоліків закону про вибори народних депутатів в якості механізму, що має забезпечувати реалізацію політичної участі громадян через голосування, як центрального і найбільш масового аспекту політичної участі в демократичних системах, необхідно назвати

неналежну якість виборчого законодавства і відсутність належного правового реагування на його порушення.

Суспільно-політична ситуація у державі справляє суттєвий вплив на рівень та якість політичної участі як засобу впливу громадян на суспільно-політичний процес, зокрема на виборчий. Соціально-економічні чинники, стан дотримання громадянських прав і свобод, загальний інформаційний фон, що створюється в медійному просторі як найбільш потужними та затребуваними ЗМІ, так і агітаційними матеріалами та заходами політичних партій та кандидатів визначають настрій виборців, їх соціальне самопочуття, рівень довіри до влади і кандидатів. Найбільш визначними в цьому сенсі для суспільства є дві обставини: перша — наявність найбагатших осіб у вищих органах державної влади. Так, сумарні особисті статки членів Уряду 2012 р. перевищували 2 млрд. грн.; крім того, більшість народних депутатів України були офіційно визнаними мільйонерами або вели спосіб життя найбагатших людей (маєтки, яхти, автомобілі, годинники тощо) [353]. Це свідчить про наявність безпосереднього зв'язку між високою державною посадою або депутатським мандатом і можливостями особистого збагачення. Друга обставина — очевидна невідповідність декларацій значної частини чиновників і народних депутатів їх реальному життєвому рівню в поєднанні з їх «демонстративним споживанням».

Фахівці Центру Разумкова припускають, що можливо, саме це, по-перше, зумовлює упевненість більшості громадян у тому, що всі вищі інститути влади, зокрема й Парламент, діють в інтересах насамперед великого капіталу та/або лідерів тіньового бізнесу. По-друге — дають підстави для сумнівів у щирості намірів і передвиборних обіцянок, насамперед, провладних сил і кандидатів у депутати [339, с. 31].

Статистичні відомості, надані офіційними установами засвідчили найнижчий за роки незалежності рівень політичної активності громадян України під час виборчої кампанії 2012 р. Водночас опитування показали і значне розчарування українців у виборах, так, тільки 33 % опитаних у 2004 р. і 28 % у 2012 р. згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян

на владу, а серед причин, що заважають виборам в Україні стати механізмом демократичної участі громадян у державних справах на перше місце респонденти поставили невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок (від 48 % у 2004 р. до 59% у 2012 р.), на друге — відсутність постійного громадського контролю за обраною владою — відзначена найвищим показником у 38% у 2012 р., а на третьому, за переконанням опитаних, стоїть невимогливість громадян до своїх обранців, пасивність [356, с. 9].

Отже, впровадження змішаної системи виборів в умовах суспільно-політичної ситуації в Україні, що склалася 2011-2012 рр., не стало ефективним заходом на шляху демократизації політичного режиму. Тому що вибір і закріплення у виборчому законодавстві цієї системи базувалися не на прагненні забезпечити максимально адекватне представництво суспільних верств у Парламенті, а на політичній доцільності, зумовленій інтересами провідних політичних гравців — влади та, частково, найбільших суб'єктів опозиції.

Не менш важливим в умовах демократичної трансформації суспільства виявляється гендерний аспект політичної участі. Україна ратифікувала основні міжнародні документи щодо забезпечення гендерного паритету, визначивши для себе забезпечення гендерної рівності як одного з пріоритетів державної політики. Ратифікувавши Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) ще в 1980 р., Україна взяла на себе зобов'язання періодично звітувати про те, що було зроблено в галузі ліквідації дискримінації щодо жінок за поточний період. Останні Державний та Альтернативні звіти про виконання в Україні Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок свідчать про те, що, хоча зроблені реальні кроки для створення механізму забезпечення прав і свобод жінок із загальних міжнародних норм, але до сьогодні не відбулася зміна ідеології щодо проблеми положення статей у суспільстві. На Саміті Тисячоліття ООН у 2000 р. Україна приєдналася до Цілей Розвитку Тисячоліття, одна з яких — «забезпечення гендерної рівності» (зокрема, в політичній сфері і на ринку праці). У рамках цієї мети одним із завдань до 2016 р. було забезпечення «гендерного співвідношення обох статей на рівні не менше 30% до 70% жіночого

і чоловічого в представницьких органах влади та вищих органах законодавчої влади».

Відповідно до Звіту з глобального гендерного розриву 2012 р. (Global Gender Gap Report 2012), наданому на Всесвітньому економічному форумі (World Economic Forum), Україна займала 64 місце (серед 135 країн світу) за величиною гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками і жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво, сфера здоров'я [194]. Згідно з даними на 31 жовтня 2012 р. інформаційної бази «Жінки в національних парламентах» Україна знаходилася а 119 місці серед 189 країн світу за кількістю жінок у парламенті, що поставило Україну позаду низки країн як пострадянського простору, так і сусідів з колишнього соцтабору. Вибори 2012 р. тільки підтвердили зазначену тенденцію, й у новоствореному українському парламенті лише 10% депутатських місць обіймали жінки. Цей факт як ілюстрація невиконання Україною зобов'язань з гендерного питання перед світовим співтовариством був відмічений й вітчизняними експертами на презентації аналітичного видання «Гендерний моніторинг парламентських виборів 2012 року» в рамках дискусії «Вибори-2012: жінка в парламенті» [399].

Насьогодні у Верховній Раді – 2015 працює 50 жінок, тобто 11,85 % від загального складу законодавчого органу. Це найвищий показник кількості жінок у Верховній Раді порівняно із попередніми скликаннями (в першому скликанні було лишень 13 жінок, а в сьомому - 43, тобто 9,7 % загального складу) (<http://www.opora.ua/news/7443-v-ukrajinskomu-parlamenti-zhinky-pracovytishi-za-cholovikiv>). Але існує виклик з боку європейських країн, адже в середньому по Європі показник участі жінок у політиці складає 23,4 %. Отриманий результат повністю підтверджується даними всесвітнього моніторингу наявності жінок у національних парламентах, який здійснює Міжпарламентський союз (Inter-Parliamentary Union). Таким чином, очевидно, що стан гендерних відносин в українському суспільстві на рівні топ-політики виявляється незадовільним, таким, що не відповідає міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням, взятим

Україною. Причинами цього, як вказує українська вчена Т. Марценюк, є недоліки у реалізації гендерної політики на державному рівні, на рівні політичних партій і жіночих організацій [194].

Завважимо, що в Україні існує достатнє нормативно-правове забезпечення гендерного паритету. Так, принцип гендерної рівності зафіксований у Конституційних статтях 24, 23, 21, які встановлюють що «рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у суспільно-політичній та культурній діяльності, у одержанні освіти та професійної підготовки, у праці та винагороді за неї» (ст. 24) [132]. Гендерний паритет декларується низкою законодавчих актів України, як-от: Кодексом про шлюб і сім'ю; Кодексом про працю; Кримінально-процесуальним, Цивільним кодексами України; Кодексом України про адміністративні порушення, а також Законами України «Про зайнятість населення», «Про пенсійне забезпечення», «Про охорону праці», «Про державну службу» тощо. Так, ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» забороняються будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками.

Практичне втілення принципу рівності статей забезпечив Закон України «Про рівні права і можливості жінок та чоловіків», який набрав чинності 1 січня 2006 р. [108]. Проте, основним чинником, що стоїть на перешкоді ефективному впровадженню гендерного рівноправ'я в Україні залишається панування суспільних стереотипів переважно патріархального типу. Ілюстрацією цього можуть слугувати численні вислови українських політичних лідерів щодо ролі жінок у політиці, показова гендерна діяльність політичних партій у передвиборчих перегонах. Так, жодна з політичних партій, що отримали місця у парламенті 2012 р. не додержувалися 20% партійної жіночої квоти. А наведена одним з політичних лідерів Партії регіонів Л. Кожарою статистика щодо участі жінок в партійній діяльності різних рівнів ще раз підкреслює загальноукраїнську

проблему вертикальної гендерної сегрегації. У Фронті змін 33,5% членів партії - жінки, які також представляють 21% депутатів рад усіх рівнів. А в програмі партії згадується «рівність можливостей для реалізації освітніх, політичних, економічних потреб громадян незалежно від їх національності, віросповідання, віку, статі» [194]. Партія УДАР у своїй програмі має розділ про гендерну політику, адже партія виступає «за рівноправну участь жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства і держави». Таким чином, хоча передвиборча кампанія спонукає політичних лідерів звертатися до гендерної проблематики на декларативному рівні, але, як зазначено в дослідженні Українського жіночого фонду: «практичного впровадження існуючого гендерного законодавства і політик майже немає». Зате очевидна присутність стереотипного уявлення про роль жінки як переважно матері.

Жіночі організації як безпосередні споживачі та творці гендерної політики у державі в Україні не набули того масштабу діяльності завдяки якому консолідувалися б у організований і впливовий жіночий рух. В Україні жіночі організації рідко займаються питаннями участі жінок у політичному житті країни. Вплив жіночого руху на прийняття політичних рішень є досить незначним. Перш за все тому, що в нашій країні немає жіночих фракцій при політичних партіях як активних впливових акторів. Перша подібна організація — Міжфракційне депутатське об'єднання «Рівні можливості» — є поки лише спробою, і тільки з часом має виявитися її потенціал. Серед знакових політичних ініціатив 2012 р. можна виділити феміністський марш: «Церкві й державі час жити нарізно!», організований молоддю феміністською групою «Феміністична офензива», який зібрав понад 200 учасниць та учасників. А в цілому серед протестів на прогендерну тематику лідирують акції FEMEN.

Гендерна рівність у політиці є індикатором демократизації та цивілізованості суспільства. Наявність жінок у законодавчих та інших органах влади і політичних структурах дозволяє фіксувати представництво інтересів жіночої частини населення, що відповідає ключовим принципам демократичного розвитку в державі.

Підвищенню рівня політичної участі жінок у політиці мають сприяти механізми заохочення, до яких можна віднести практику гендерного квотування. Така процедура досить активно застосовується в скандинавських країнах і забезпечує провідні позиції цих країн у рейтингу гендерної рівності в політиці. Гендерне квотування передбачає забезпечення 30-40 % жінок серед кандидатів на виборчі посади. У 2008 р. у 40 % країн світу гендерне квотування, під час регіональних та загальнонаціональних виборів, було юридично закріплене в конституціях цих країн, виборчому законі або внутрішньому статуті політичних партій [410, р. 25]. Практика квотування, на думку української дослідниці А.Ловчевої, має застосовуватися, в першу чергу, в синтезі з виборчою системою, інакше гендерні квоти будуть малоефективними та безрезультативними [121, с. 90]. Проте, незважаючи на потужний демократичний потенціал такої практики, в Україні не було прийнято жодного однозначного рішення стосовно даного питання [65]. Таким чином, указана проблема має багато аспектів, визначними серед яких вважаємо: панування суспільних стереотипів щодо масового залучення жінок у політику і відсутність визначної мотивації до політичної діяльності у жіночої частини українського суспільства. Тож, — як слушно зазначає дослідниця А.Четверик, — нормативна складова політичної участі в Україні є на сьогодні водночас джерелом важливої інформації для її виміру та своєрідною перешкодою для її вияву [375].

Реалізація громадянами можливості впливу на політичний процес здійснюється шляхом участі у прийнятті політичних рішень. Дослідники Ф.Алескеров і П.Орtesхук викладають фундаментальні принципи, що охоплюють увесь спектр і умови ухвалення політичних рішень, — участь виборців в референдумах і загальних виборах, ухвалення рішень в комітетах, утворення партій, створення коаліційних урядів, федеративний устрій держав, лобізм. Наприклад, політичні партії розглядаються авторами як основна структура політичної участі, як агенти політичної соціалізації і одночасно як інструмент мобілізації громадської підтримки в конкурентній боротьбі за владу [4]. Таким чином до механізмів реалізації цієї складової політичної участі можемо віднести:

організацію та проведення громадсько-політичних акцій; діяльність політичних партій і суспільно-політичних організацій та рухів; звернення громадян до органів державної влади; створення консультативно-дорадчих органів і консультативних громадських структур; громадські слухання; інформування громадськості; вивчення громадської думки.

Для впровадження демократичних стандартів політичної участі держава має створити умови для ефективного функціонування механізмів залучення громадян до прийняття політичних рішень. В Україні право громадян на мирні зібрання (збори, мітинги, походи та демонстрації) гарантоване ст. 39 Конституції України, а також — Європейською Конвенцією із захисту прав людини та основних свобод, яку Україна ратифікувала в 1997 р. Події останніх років свідчать, що громадяни змушені дедалі частіше використовувати це право. Так, у матеріалах Всеукраїнської ініціативи «За мирний протест!» наводяться дані МВС України, згідно яких за п'ять місяців 2010 р. в Україні відбулося 181,7 тис. масових заходів з 95,8 млн. учасників, тоді як за весь 2009 р. — 156,5 тис. заходів з 61,5 млн. учасників [205]. У 2012 р. МВС зафіксувало більше 235 тис. масових заходів, серед яких більше 150 тис. — спортивні, релігійні, культурно-видовищні та «інші» заходи, ще 63 тис. складають політичні та майже 22 тис. соціально-економічні масові заходи [122]. При цьому, за оцінкою Всеукраїнської ініціативи «За мирний протест!», зросла результативність таких зібрань: об'єднання студентів, дрібних підприємців та незалежні профспілки в результаті проведених демонстрацій досягли скасування низки законодавчих ініціатив влади.

Водночас було зафіксоване зростання кількості порушень зазначеного права, звуження свободи громадян проводити мирні зібрання. За висновком аналітиків Харківської правозахисної групи, «після президентських виборів у 2010 р. ситуація зі свободою мирних зібрань докорінним чином змінилася... Тільки за перші 100 днів нової влади засобами масової інформації лише обласного та національного рівня було оприлюднено більше 350 критичних публікацій стосовно дій працівників міліції під час проведення мирних зібрань» [279]. Невизначеність умов щодо можливості реалізації громадянами права на

проведення мирних політичних акцій призвела до збільшення заборон мирних зібрань з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, судів і правоохоронних органів. За висновками експертів Центру політико-правових реформ Р. Куйбіди і М. Середи, у 2011-2012 рр. адміністративні суди задовольняли майже сто відсотків звернень органів влади про обмеження свободи зібрань [154, с. 18-19].

Проблема відповідності законодавчого забезпечення організації та проведення громадсько-політичних акцій запитам суспільства набула підвищеної гостроти у 2012-2014 рр. Ситуацію ускладнило те, що на той час процедури організації і проведення мирних зібрань в Україні законодавчо не були врегульовані. Незважаючи на те, що впровадження відповідного законодавчого акту було розпочато поданням до Верховної Ради законопроекту №2450 у 2008 р., його положення стали предметом протесту ряду громадських організацій, на думку яких, «проект значно обмежував свободу зібрань, порівняно навіть з тією досить негативною практикою, яка склалася в Україні». На вимогу громадськості, в липні 2010 р. проект було надіслано до Венеціанської комісії, яка надала стосовно нього негативний висновок, зробивши суттєві зауваження майже по всіх його статтях [371]. Організації, які виступили проти законопроекту, об'єднались у Всеукраїнську громадську ініціативу «За мирний протест!». Однією з перших заяв Ініціативи була заява про те, що цей законопроект робить проведення мирних акцій цілком підконтрольним владі, яка, розуміючи небезпеку для себе мирних зібрань, вирішила відібрати у громадян це право. Зі свого боку, учасники Ініціативи розробили альтернативний проект закону «Про свободу мирних зібрань», який отримав загалом позитивний відгук Венеціанської комісії і 3 листопада 2011р. був презентований в Україні на міжнародній конференції «Свобода мирних зібрань: європейські стандарти для України».

Взагалі протягом 2011-2013 рр. до Верховної Ради надійшли декілька законопроектів, регулюючих мирні зібрання громадян. Зокрема версія закону «Про свободу мирних зібрань» від 23 квітня 2013 р., яку оприлюднило партнерство «За свободу мирних зібрань», законопроект внесений депутатами від

Партії регіонів, «Батьківщини» та Комуністичної партії на початку липня 2013 р., законопроект «Про свободу мирних зібрань», запропонований народними депутатами від партії «УДАР». В Україні в галузі регуляції громадсько-політичних акцій превалювала практика заперечення та несанкціонованого втручання. Найбільш популярними, за узагальненням фахівців Центру Разумкова, були наступні форми обмеження права громадян на мирні зібрання, які використовувалися органами державної влади, органами місцевого самоврядування або партією влади:

прийняття органами місцевого самоврядування власних нормативних актів про порядок організації і проведення мирних зібрань; такій практиці сприяла і відзначена вище неврегульованість процедур організації і проведення мирних зібрань. За даними ГО ІЦ «Майдан Моніторинг», такі акти прийняли міські ради (або їх виконавчі органи) 17% міст України [285]; самочинно обмежила місця проведення мирних зібрань міська рада м. Бровари Київської області [277];

судові заборони мирних зібрань (як правило, за позовами місцевих органів влади); суди задовольняли такі позови в переважній більшості випадків — причому відсоток задоволених позовів зростав, так у 2010 р. були задоволені 83% позовів, у 2011р. — 88% [116], у 2012 р. — 90% [312]; зростала і кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності «за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» [336];

застосування силових методів розгону мирних зібрань, наприклад знесення в листопаді 2011 р. табору чорнобильців, які пікетували обласний Пенсійний фонд у Донецьку, спроба розгону мітингу проти прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» в Києві; застосування силових структур у розгоні протестної акції Євромайдану восени та взимку 2013-2014рр.;

проведення партією влади альтернативного зібрання в місці та в час, заявлений або передбачений для проведення акції опозиційними силами;

влаштування на території зібрань (насамперед, на центральних площах населених пунктів) альтернативних місцевих заходів — різного роду масових

заходів, які фізично не дають можливості зібратись опозиційно налаштованим громадянам;

перешкоджання вільному пересуванню громадян до місць проведення масових акцій; як правило, до таких акцій залучають службовців ДАІ [336].

Отже, нагальною потребою для забезпечення конституційного права громадян на мирні зібрання є прийняття спеціального закону, який би регулював відносини у сфері мирних зібрань. Першочерговими питаннями, які потребують урегулювання таким законом, є, зокрема, визначення строків сповіщення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про проведення мирних зібрань, їх місця, часу проведення тощо. Необхідним вбачається визначення цим актом обставин (випадків), за наявності яких органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування не матимуть повноважень на звернення до суду з позовами щодо обмеження в реалізації права на мирні зібрання.

Впровадження такого закону, по-перше, зробить можливим реалізацію демократичних форм політичної участі, врегулює механізм участі громадян в обговоренні суспільно-політичних питань, і, по-друге, запровадить інституціолізовану практику конструктивного діалогу суспільства і держави. Більше того, «діалогові форми політичної участі громадян», як справедливо зауважує українська дослідниця Н. Ротар, «формування яких можливе тільки в умовах публічної відкритості влади, є однією з характеристик демократії участі, коли громадяни мають реальні можливості та законодавчо закріплені механізми впливу на процес ухвалення політичних рішень, минаючи посередників між ними і владою» [302, с. 75].

В умовах представницької демократії одним із каналів впливу громадян на прийняття політичних рішень є участь у діяльності політичних партій і організацій. Звісно, що високі показники залучення громадян до діяльності таких установ визначають високий рівень політичної участі. Партії з'являються саме як наслідок виходу політичної участі за рамки нечисленних груп традиційних політичних еліт. І саме партії дозволяють в умовах демократії втілити інтереси громадян, соціальних груп і суспільства в цілому в реальний політичний процес.

Забезпечення політичними партіями участі громадян у прийнятті політичних рішень здійснюється шляхом акумуляції громадських інтересів і сприяння їх організованому і цілеспрямованому просуванню у рамках системи ухвалення політичних рішень.

Специфіка сьогоденішнього українського політикуму полягає в тому, що інститут партій недостатньо розвинений. Визначальним фактором нерозвиненості партій є ставлення до них як до технологічних передвиборчих проектів. Часто кількість реально діючих членів партії в десятки разів менше ніж номінальна. Пояснюється це досить просто — більшість партій в Україні являють собою не більше ніж інструменти лобювання різних фінансово-промислових груп. У процесі виборчої кампанії такі партії виокремлюють сегмент нереалізованих політичних очікувань громадян і фокусують на ньому свою пропагандистську активність. У разі, якщо ніша обрана правильно — партія проходить до парламенту. При проходженні до парламенту такі партії чи блоки зазвичай розпадаються, діляться, об'єднуються, створюють усілякі фракційні об'єднання. В результаті, виборцю фактично немає до кого висувати претензії з приводу нереалізованості передвиборних програм та обіцянок.

Серед вад, які заважають політичним партіям стати справжніми механізмами реалізації впливу на прийняття політичних рішень і суспільно-політичний процес можна виокремити:

- відсутність стабільних зв'язків із соціальними групами, соціальної бази;
- ідеологічну слабкість і схожість політичних програм;
- підконтрольність партій фінансово-промисловим групам, непрозорість фінансування, політична корупція, клієнтелізм;
- відрив політичних партій від суспільства, невідповідність виборцям їх представників, обраних до органів влади.

Соціальною базою політичної партії можна вважати певний соціальний сегмент або соціальну групу, інтереси яких партія формулює, декларує у програмних документах і просуває. Соціальна база виступає джерелом, з якого політична партія рекрутує своїх членів і прихильників і до якого апелює на

виборах. Успішність та ефективність діяльності політичної партії обумовлюється стабільністю її соціальної бази. Ця домінанта може визначатися через: соціальний склад членів партії; стабільність представництва певних соціальних груп серед виборців партії; стабільність електоральних симпатій виборців певної політичної партії (блоку).

Специфікою більшості політичних партій сучасної України є створення їх шляхом владного рішення, «зверху». Тому й у перші роки діяльності вони апелювали до українського народу загалом, не виокремлюючи ані ідеологічно, ані змістовно адресного сегменту суспільства. Отже, процес нагадував відоме прислів'я про першість телеги, а потім коня, тобто спочатку створювалася партія, а потім починалося формування її соціальної бази. Причому, серед шляхів, до яких вдавалися задля цього були використання в якості основи господарських структур, використання структур органів державного управління, галузей, підприємств та установ бюджетної сфери, використання структур існуючих об'єднань громадян — профспілок і громадських організацій, апеляції в назвах партій до конкретних соціально-демографічних, професійних, національних, конфесійних груп, які мали б стати «гіпотетичною» соціальною базою цих партій [252, с. 22]. Невиправданість таких заходів відбилася у короткостроковому ефекті залучення до партій певної частини населення. Показово, що лише 35,5 % громадян на виборах, як правило, голосують за одну й ту саму політичну силу [252, с. 23]. Проблема зв'язків із соціальними групами є найбільш значимою з точки зору виконання партіями забезпечення політичної участі громадян у суспільно-політичному процесі. Взагалі здається сумнівним виконання партіями цієї функції у принципі, оскільки, по-перше, основні групи суспільства, що виокремлюються за соціально-економічним критерієм, не отримують консолідованого представництва; по-друге, представленими виявляються переважно соціокультурні, а не соціально-економічні інтереси суспільних груп, по-третє, частина груп взагалі залишається без представництва (наприклад, прихильники екологічного напрямку). На думку фахівців соціологічного Центру Разумкова, відрив партій від соціальної основи «вихолощує» їх роль у реалізації

таких функцій, як формулювання цілей суспільства, вироблення політики в різних сферах (оскільки відповідні цілі і політики виявляються відірваними від своєї основи — суспільних інтересів), соціальна інтеграція та гармонізація інтересів (оскільки партії не вважаються представниками цих груп виразниками їх інтересів), а також — знижує ефективність виконання інших функцій: забезпечення зв'язків між владою і суспільством, формування та реалізація влади, політична соціалізація громадян [252, с. 23].

Аналіз програмно-ідеологічних засад українських партій перших років незалежності засвідчив поєднання в них компонентів, які належать до ціннісних систем різних ідеологій, що значною мірою можна співвідносити з особливостями трансформаційного періоду в Україні. Однак, якщо в перші роки становлення партійної системи класифікація партій надавала змогу цілком чітко розподілити їх за ідеологічною ознакою, то на початку 2000-х рр. ідеологічна кваліфікація переважної більшості партій виявлялася проблематичною. Як відзначають дослідники, «найбільш очевидна ознака — назви партій, перестала відігравати свою роль, оскільки, по-перше, назви переважної більшості партій не відбивали належності до певної ідеології, по-друге, внаслідок «клонування» з'явилося по кілька партій з подібними «ідеологічними» назвами [252, с. 24]. Поступово, маючи на меті всеохоплюючий вплив на електорат та перемогу на чергових виборах, політичні партії універсулізували власні ідеологічні засади, на яких ґрунтуються їхні політичні платформи та програми. Як зазначено в Аналітичній записці фахівців Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Ідеологічні та програмні аспекти активності українських політичних партій у виборчий період», аналіз змісту передвиборчих програм партій свідчить про збереження тенденції до їх уніфікації. Фахівцями відзначається ідеологічна невизначеність передвиборчих програм більшості партій, які пройшли до парламенту у 2012 р. (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», УДАР). Адже ці програми являють собою зразок синтезування найбільш популярних ідей соціал-демократії та ліберального консерватизму, із включенням положень націонал-демократичного вчення (УДАР, ВО «Батьківщина»). Так, у

програмі Партії регіонів та ВО «Батьківщина» соціал-демократичні ідеї дещо переважали ліберально-консервативні, а в програмі УДАРУ, навпаки, домінантними стали положення правоцентристського характеру [120]. Ідеологічно відмінними від згаданих партій є традиційно КПУ та ВО «Свобода». Але, на підтвердження ознаки ідеологічного розмивання політичних платформ партій є «включення КПУ — партією із виразним ідеологічним профілем — до своєї передвиборної програми положення щодо «підтримки канонічної Православної церкви і віруючих інших конфесій», що, звісно, суперечить комуністичній ідеології.

Указана невизначеність програмно-ідеологічних засад і тяжіння партій до центру ідеологічного спектру, включення до партійних програм положень, не притаманних їх ідеологічному профілю пов'язано, передусім, із намаганням партій максимально розширити базу своєї електоральної підтримки та відбиває загальну тенденцію перетворення партій на «всеохоплюючі». Звісно, що наслідком уніфікації ідеологій політичних супротивників є падіння довіри населення до політичних партій як інститутів артикуляції та агрегації їхніх інтересів, що можуть справити реальний вплив на прийняття суспільно значущих політичних рішень. Так, згідно з результатами соціологічних досліджень, проведених напередодні парламентських виборів 2012 р., для 31 % опитаних важливим був факт виконання партією (кандидатом) своїх попередніх зобов'язань [247, с. 55]. Звідси і зростання попиту на нові нетрадиційні політичні сили та ідеології. Як свідчать соціологічні дослідження, для електорату у 2012 р. втратив актуальність поділ політичних сил на «помаранчевий» або «біло-блакитний» табори. Так, на виборах – 2012 кількість громадян, які готові були підтримати партію з «помаранчевого» табору, зменшилась на 9 % (у липні 2007 р. — 29 %, у вересні 2012 р. — 20 %), такий же відсоток прихильників втратив «біло-блакитний» табір (з 34 % у 2007р. до 25 % у 2012р.). Збільшилась частка виборців, для яких цей поділ не має значення (з 19 % до 24 %), та тих, хто хотів би проголосувати за партію, яка не належить ні до «помаранчевих», ні до «біло-блакитних» (з 4 % до 16 %) [43], що засвідчує розповсюдження політичної

бадужості і втрату довіри громадян провідними політичними силами. На думку фахівців відділу політичних стратегій НІСД, запит на політичну альтернативу, а також радикалізація електорату внаслідок загострення кризових явищ в економіці, зростання протестних настроїв стали основними чинниками успіху ВО «Свобода» та КПУ на виборах 2012 р.[120]. Збільшенню електоральної підтримки цих партій сприяло також і послаблення регіоналізації електоральних переваг населення порівняно з минулими виборами.

Таким чином, зафіксована тенденція свідчить про зростання рівня політичної культури та компетентності українських громадян, про підвищення ролі раціональної мотивації при здійсненні ними вибору, з одного боку, і про невідповідність сучасних політичних партій процесам активізації політичної участі через нечіткість ідеологічної ідентифікації партій, значної частки популістських тверджень в програмах та їх уніфікований характер, - з іншого.

Періодичне або постійне фінансування діяльності політичних партій зацікавленими фінансово-промисловими групами відбивається на якості і рівні політичної участі громадян і відкриває численні можливості впливу на політичний процес і прийняття політичних рішень та контролю за їх виконанням представниками бізнес-структур. Причинами, що роблять можливою залежність діяльності політичних партій від коштів бізнес-еліт можна назвати наступні: відсутність ефективного нормативного оформлення фінансової підтримки діяльності партій, зацікавленість ФПГ у політичних інструментах впливу на владні рішення в умовах злиття бізнес і влади в Україні, відсутність державної фінансової підтримки партій, надвисока вартість суспільнозначущих партійних кампаній, зокрема виборчих, відсутність прозорих механізмів контролю за партійними фінансами.

Треба зауважити, що для сучасної України залишається подією із галузі фантастики оприлюднення джерел фінансування діяльності політичної партії або партійного лідера під час виборчої кампанії чи поза нею. Стереотипною є думка про те, що в таку діяльність вкладаються гроші, зароблені нелегально тими, хто здобувши фінансових верхів, намагається досягти верхівки політичної. Показово,

що 61,6% громадян вважають, що в Україні немає партій, які фінансувалися б переважно за рахунок членських внесків, були б незалежними від олігархічних структур. Тому, оцінюючи за п'ятибальною шкалою ступінь впливу на відносини між політичними партіями під час прийняття рішень у Парламенті, громадяни оцінили вплив інтересів «фінансових спонсорів партій» у 4,24 бали [247, с. 26].

Безперечним фактом є те, що більшість українських партій має вигляд клієнтелістської піраміди. Очолюють таку піраміду, як правило, один чи кілька публічних політиків, середина списку — це непримітні «власники», а решта депутатів — їхні клієнти, які отримують місця в обмін на «внески» чи інші послуги. Рядові партійці, які виконують усю чорнову роботу на місцях, впливу на прийняття рішень майже не мають [397]. В умовах реальної демократичної конкуренції такий розрив між верхівкою та рядовими членами партії не є проблемою. Але клієнтелізм руйнує живу партійну дискусію, а політичні технології позбавляють партії потреби пропонувати громадянам зрозумілі програми і, що найважливіше, їх виконувати.

Політичні партії виступають головною ланкою у діалогових формах зв'язку держави і суспільства. Можливість реалізації власних політичних інтересів через політичну участь у діяльності політичної партії дає впевненість громадянину у практичному втіленні власного впливу на якість і зміст прийняття і реалізації політичних рішень. Як правило такий вплив реалізується у підтримці тієї політичної сили, яка закладає відповідні гасла до своєї передвиборчої програми, запевняючи у виконанні їх, якщо отримає місце у парламенті. Однак, політична практика українського державотворення доводить, що більшість передвиборчих обіцянок залишаються невиконаними. Звідси високий рівень недовіри громадян України до партійних інституцій. Так, 60% опитаних фахівцями Центру Разумкова головними причинами недовіри до партій називають відсутність їх відповідальності за виконання своїх обіцянок, передвиборчих програм та той факт, що партії не цікавлять повсякденне життя людей, та вони лише борються за владу — 54%. До того ж 56 % громадян упевнені, що в Україні немає партій, які регулярно звітували б перед виборцями за виконання партійних і передвиборчих

програм. Посилюється таке становище ще й тим, що чинне законодавство не передбачає інших дієвих механізмів забезпечення підзвітності обраних від партій представників до органів влади (та органів місцевого самоврядування), крім виборів.

Головним критерієм оцінки політичних партій у якості механізму, що забезпечує політичну участь громадян у прийнятті політичних рішень та впливу на перебіг соціально-політичного процесу виступає ефективність виконання ними таких функцій як:

- формулювання і представництво інтересів різних соціальних груп;
- формулювання цілей розвитку суспільства, вироблення політики в різних сферах;
- соціальна інтеграція, гармонізація інтересів різних соціальних груп;
- забезпечення зв'язку між владою і суспільством;
- політичне рекрутування, формування політичної еліти;
- формування та ефективна реалізація влади;
- політична соціалізація громадян, формування політичної культури.

Дослідження наявного стану діяльності політичних партій сучасної України дає змогу стверджувати, що жодна з вищезазначених функцій не виконується вказаними політичними інститутами належним чином. Оцінюючи за п'ятибальною шкалою рівень виконання партіями своїх функцій, експерти найвищим — 4,56 — балом оцінили функцію боротьби за владу. Виконання функції політичного рекрутування було оцінено у 3,01 бали; розробки і здійснення політичного курсу — у 2,6; соціального представництва — у 2,13; соціальної інтеграції — у 2,01 бали.

Чинниками ідейної та організаційної неспроможності політичних партій в сучасній Україні слугують умови суспільства «обмеженого доступу». Введений Д. Нортон цей термін визначає таку систему суспільної взаємодії, завдяки якій створюються перепони доступу до політичних та економічних важелів впливу, ресурсів та для створення різних суспільних організаційних форм, які б могли користуватися популярністю в суспільстві. Впливові гравці використовують

пільгові схеми для отримання надприбутків, й, оскільки силове протистояння зменшує їхні надзвичайні доходи, вони зацікавлені співпрацювати з правлячою коаліцією, а не ворогувати з нею. Такі гравці мають пільговий доступ до важелів впливу на управління суспільством, що дозволяє тільки їм формувати сильні та впливові організації. В таких суспільствах формаліні політичні інститути - держава, політична система, партії поглинаються неформальними. Це відбувається тому, що неформальні практики — корупція, непотизм, клієнтелізм — є звичними, сильнішими і більш тривкими. Вони витісняють чи поглинають «нові» демократичні формальні практики, залишаючи лише фасадну схожість з реальними демократичними інститутами.

Головним негативним наслідком визначеної ситуації є суттєве підвищення протестних настроїв з боку суспільства. Це, з великою долею вірогідності відбивається у збільшенні кількості відповідних суспільних заходів. Зважаючи на те, що конфлікт є об'єктивною характеристикою сучасних суспільно-політичних відносин, у теоретичному плані він розглядається політологами в якості однієї з найбільш характерних форм політичної участі громадян, що реагують на обмеження їх громадських можливостей [198, с.11].

Визначальною особливістю протестної участі є відмова залучених в нього індивідів і груп від конструктивної співпраці з існуючими у рамках цього соціально-політичного і правового порядку структурами центральної і місцевої влади. До його форм відносять звернення з листами до офіційних осіб і політиків, «протестне» голосування, участь в акціях протесту. Тим самим виявляється непрямий вплив на політичну систему, оскільки акції протесту змушують політичних лідерів і державних діячів шукати способи коригування ціннісних орієнтації і технологій управління [68, с. 184].

За спостереженнями дослідників, в Україні традиції політичної участі «густо пофарбовані в конфліктні тони». Відомий історик Р. Медведев наприкінці 1990 рр. відмічав неспівпадіння між стрімким погіршенням якості життя в Росії і й розмахом акцій протесту, це цілком справедливо характеризувало ситуацію і в Україні тих років [199, с.13-14]. До факторів, що обумовили це явище і стали

«амортизаторами соціальної напруженості», він відніс демократичні інститути (свободу слова, друку, торгівлі, виїзду за кордон), «історичну втому» народу, підтримку режиму столичними центрами, певну децентралізацію влади, передачу відповідальності в регіони, політичну пасивність опозиції.

Останніми роками зафіксовано підвищення рівня протестних настроїв та заходів в українському суспільстві. Такий стан обумовлюється, падінням рівня задоволеності власним життям і державним курсом. Так, якщо навесні 2010 р. 40% опитаних громадян України вважали, що справи в країні йдуть у правильному напрямку, то у 2012 р. їх кількість впала до 12%. Сьогодні Україна займає 44-е місце серед 50 досліджуваних країн світу за рівнем оптимізму [318]. У ситуації масової політичної апатії й песимізму людина особливо потребує відповідного для нього пояснення навколишньої реальності. Тому й не дивно, що в цих умовах спрацьовують протестні ідеологічні проекти, а технологічні сценарії стають все більш ризикованими.

Згідно міжнародному дослідженню Геллап Інтернешнл, у якому Україна приймає участь з 1993 р., показник балансу протестних прогнозів був нестабільним і коливався в дуже широких межах. Так, якщо в грудні 2008 р. готовність взяти участь в акціях протесту, за результатами опитання Центру Разумкова, виявили 26,6% громадян, то вже у березні 2009 р. їх кількість зросла до 42,2%. Загалом у 2011 році Україна досягла піку в балансі протестних прогнозів своїх громадян — +49%, і вона посідає 11-е місце серед найбільш економічно тривожних країн [34]. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» і Соціологічної служби Центру Разумкова у 2012-2013 рр. теж засвідчили високий рівень готовності українських громадян вдатися до акцій протесту. Зокрема з приводу різкого зниження рівня життя (34,5% населення), не виплати заробітної плати, пенсії, стипендії тощо (32%), ухвалення владою рішень, які погіршуватимуть становище соціальної групи, до якої належить громадянин (24%), різкого підвищення цін (21%), зростання безробіття (19%). Водночас для 34% населення не існує ніяких факторів, які можуть спонукати їх до виходу на вулицю з протестом [283; 284; 285].

За оцінками фахівців, з жовтня 2012 р. зросло значення таких неекономічних причин виходу на вулиці, як випадки утисків демократії (з 3,5% до 13%) та необхідність підтримки дострокової відставки Президента В. Януковича (з 4% до 9%). До того ж 2013 р. став прикладом перетворення намірів у протестні дії, коли рівень довіри до окремих інститутів стрімко зменшувався. У 2013 р. сталася найбільша кількість протестів проти свавілля та бездіяльності міліції в історії України. Лише за 9 місяців 2013 р. таких акцій громадянської непокори відбулося в кілька разів більше, ніж у 2010 та 2011 рр. та на 25% більше, ніж у 2012 р. Про це йдеться в дослідженні Центру дослідження суспільства за січень-вересень 2013 р. [407].

Наступна хвиля невдоволення припадає на липень 2013 р., коли правоохоронні органи критикувалися в 30 % вуличних акції в Україні. Крім того, в 2013 р. активно протестували проти бездіяльності в розслідуванні вбивства Георгія Гонгадзе та проти ситуації з українськими рибалками, які зазнали нападу з боку російських прикордонників у Азовському морі. В цілому очевидним є факт підвищення рівня протестних настроїв населення України за останні декілька років.

Загострення конфлікту між суспільством і владою призвело до бурхливих подій у 2013-2014 рр. Цей період відзначився для України наймасштабнішими протестними заходами спрямованими проти влади. Серед визначних: «Встава́й, Україно!» — акція протесту проти режиму президента України Віктора Януковича, організована опозиційними партіями ВО «Свобода» та ВО «Батьківщина», опозиційна партія УДАР; Протести у Врадіївці — акції громадської непокори у районному центрі Врадіївка Миколаївської області. Протести тривали з 30 червня 2013 року до 3 липня 2013 року; Ёвромайдáн, Революція гідності — національно-патріотичні, протестні акції в Україні, передусім, проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України. Протести розпочалися 21 листопада 2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до

підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада.

Протестні події 2013-2014 рр. засвідчили наявність в Україні переважної більшості політично компетентних громадян, які виявили власну демократичну позицію й спромоглися вплинути на ефективність демократичної трансформації в державі, прийняття відповідних політичних рішень і спричинили якісну зміну складу владної верхівки на користь демократичним перетворенням. Апогей протестних настроїв українського суспільства відбувся наприкінці 2013 початку 2014 рр., коли обмануті у своїх очікуваннях стосовно інтеграції до Європейської спільноти громадяни України вийшли на Майдан Незалежності висловити незгоду з рішенням діючого на той час Президента. Тривалість і інтенсивність протестної акції на Майдані виявили великий громадянський потенціал і консолідованість окремих представників політичної еліти і суспільства. Підтримка Євромайдану більшістю українського суспільства, авторитетними і популярними українськими політиками, світовою спільнотою надало акції надзвичайного потенціалу і продемонструвало розвиток незворотніх демократичних перетворень в Україні. Але це не нівелює проблему підвищеної протестності в Україні, тому, що розбудова демократії зумовлює забезпечення конвенційних форм політичної участі, які передбачають конструктивний діалог і досягнення консенсусу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Демократична ефективність політичного режиму детермінується потенціалом органів влади у прийнятті політичних рішень. У контексті нашого дослідження визначальним вважаємо ступінь консенсусної взаємодії основних політичних суб'єктів рішень, оскільки саме від консолідованих дій політико-владних акторів залежить рівень ефективності впроваджуваних змін. До основних вимог, що пред'являються до політичного рішення, відносять: відповідність чинному законодавству і статутним документам; обґрунтованість; своєчасність;

реалізованість; адресність; несуперечність; директивність; поєднання жорсткості і гнучкості; можливість контролю виконання; ефективність. Прийняття політичних рішень в демократичних країнах демонструє певні специфічні особливості, що визначаються високим кредитом довіри до вищих органів влади, традицією протистояння опозиції та більшості в парламенті, свідомим відхиленням рішень, запропонованих політичними супротивниками з метою впливу на суспільну думку.

Ухвалення оптимальних варіантів політичних рішень значною мірою залежить від того, в якому ступені основні суб'єктивні інтереси і цінності різних агентів наближаються до загальних цінностей і правил гри, які сформовані в системі ухвалення політичних рішень загалом.

Зважаючи на події, що відбуваються в Україні протягом 2014-2015 рр, треба зазначити певні зміни у розташуванні політичних сил і правил гри у політичному просторі. Але актуальність аналізованих нами проблем змушує констатувати незначні зміни у якості та ефективності взаємодії політичних акторів у процесі прийняття політичних рішень. Тому, визначальними рисами процесу взаємодії політичних акторів під час прийняття суспільно-політичних рішень маємо назвати: відсутність попереднього анонсування потенційного проекту рішення; брак процедури підготовки та актуалізації політичних рішень; тенденція ухвалення рішень в «закритому режимі»; низький рівень відповідальності за ухвалені політичні рішення; концентрація зусиль політичних акторів на отриманні політичних дивідендів від прийняття рішення; низький рівень автономності ключових політичних акторів у процесі підготування та прийняття політичних рішень; відсутність участі громадськості в обговоренні та прийнятті суспільно важливих політичних рішень.

Одним із наслідків «закритого» характеру прийняття політичних рішень, особливо у періоди соціально-політичних трансформацій є загострення і розширення конфліктності. Це пояснюється процесами оновлення суспільно-політичних інститутів, відсутністю демократичних політичних традицій, нестачею досвіду реалізації громадських прав.

Дослідження різних аспектів цієї проблеми, аналіз специфіки політичного конфлікту в умовах трансформаційних змін, що відбуваються в Україні, дозволило виділити основні джерела виникнення суперечностей в сучасній українській реальності. Так, першими виокремлюються конфлікти, що породжуються соціально-економічним станом суспільства; друга група джерел, що породжують суперечності в сучасному українському суспільно-політичному просторі, це — політичні протистояння між окремими суб'єктами з приводу влади та управлінських повноважень. Третє місце серед витоків конфліктності у політичній сфері займають зовнішні виклики.

Дослідження традицій і новітніх українських політичних практик засвідчило, що конфліктогенність політичних процесів обумовлюється, по-перше, відсутністю стратегічної орієнтації на попередження і врегулювання протиріч і конфліктів на основі перспективного формування економічних, правових, політичних і соціальних умов, що забезпечують інтеграційний розвиток цих процесів; по-друге, переважанням тактичних, миттєвих цілей при виникненні конфліктів, спрямованістю на декларативне невтручання, відсутністю елементарних навичок вирішення конфліктів; по-третє, запізненням реакції на резонансні ситуації з переважною опорою на військово-політичні методи їх вирішення.

Підсилює тенденції конфліктності в українському суспільстві і високий рівень протестних настроїв, який є наслідком нерозвинутості форм і відсутності стійких позитивних традицій політичної участі. Незважаючи на наявність в Україні механізмів регулювання політичної участі, котрі забезпечують представлення й захист інтересів громадян у вищих законодавчих, виконавчих й судових органах і участь у прийнятті політичних рішень, останніми роками більшість українців виявляють розчарування у дієвості конвенційних форм участі, таких як вибори, партійна діяльність, участь у громадських об'єднаннях та мирних акціях, а найбільш ефективною формою впливу на політичні рішення вважає протест.

Причинами підвищеного рівня протестного потенціалу в українському суспільстві виступає, на наш погляд, відсутність цілісної системи політичної соціалізації, розвинених інститутів політичної участі; наявність слабкої взаємодії політичних лідерів та органів державної влади щодо активізації партиципації громадян. Крім того, усвідомлену громадянами потребу в політичній участі не задовольняють можливості, надані політичною системою; сучасний український громадянин не переконаний у ефективності своєї участі, демонструє низький рівень громадянської відповідальності та політичної довіри, не вважає за необхідне належати до якоїсь партії чи громадської організації. Культура участі не є вкоріненою у політичні традиції сучасного українського суспільства, тому політична участь в Україні виявляється переважно у протестних заходах проти влади, яка сприймається не партнером чи гарантом представництва та захисту громадських інтересів, а супротивником. У процесі дослідження зафіксована також тенденція до відчуження громадян від політичної діяльності, обумовлена, зокрема, їх розчаруванням у дієвість конвенційних форм взаємодії з владою. Має місце формальний розвиток демократії, при якому свобода слова обертається повною безвідповідальністю за сказане, а формально проголошені права людини — відсутністю реальної можливості їх реалізації.

Таким чином, дослідження вітчизняної практики застосування механізмів реалізації політичної участі дозволяє стверджувати, що цей феномен як політологічна категорія і практичний вияв впливу на політичний процес виявляється чи не найголовнішим критерієм процесу демократичної трансформації політичного режиму.

РОЗДІЛ V

КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Проведене у попередніх розділах дослідження дозволило виконати основні завдання наукового аналізу політичного режиму та запропонувати концептуальне бачення логіки його формування й функціонування в умовах трансформації українського суспільства, ключових критеріїв та специфіки розвитку, основних механізмів підтримки та можливих напрямків еволюції.

У цьому контексті сформульовано основні принципи та запропоновано основні напрямки концепції демократичної трансформації політичного режиму в Україні, що ґрунтуються, передусім, на якісних критеріях демократичної ефективності.

Головними методами дослідження тут виступають системний, структурно-функціональний, інституціональний, використовуються також методи аналізу і синтезу, узагальнення та систематизації.

5.1. Політико-правові засади демократизації політичної системи: перехід від телеологічного до стратегічного конституціоналізму

Концепція політичного режиму — це система знань про тенденції, принципи, методи, механізми, засоби та способи реалізації політичної влади, логіку поведінки різноманітних соціальних груп, а також про зв'язки та взаємодію між ними, що сприяють реалізації життєвих інтересів, задоволенню потреб людей та суспільства в цілому. Така система знань відображає суспільну діяльність, підсумком якої є досягнення особливої мети: гарантувати стабільний розвиток суспільства та ефективне виконання основних функцій політичної системи. У випадку демократичного політичного режиму ця мета досягається через створення балансу вертикальних та горизонтальних вимірів політики,

демократичну консолідацію суспільства та розвиток механізмів самоорганізації громадян.

На підставі результатів здійсненого у попередніх розділах інституціонально-співставляючого аналізу основних індикаторів формування та розвитку політичного режиму України сформульовано концепцію його демократичної трансформації. Сутність даної концепції полягає у розумінні політичного режиму як порядку формування, відтворення та трансформації політичних практик, що забезпечують виконання основних функцій політичної системи суспільства.

Запропонована концепція ґрунтується на балансі горизонтальних та вертикальних вимірів демократії та складається з наступних принципів:

1. Перехід від телеологічного до стратегічного конституціоналізму.
2. Створення ефективної системи влади на засадах конструктивної взаємодії суб'єктів політичного процесу та суспільного консенсусу щодо основних цілей і динаміки розвитку держави.
3. Конгруентність формальних інститутів влади та неформальних практик соціально-політичних відносин.
4. Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок раціональної й відповідальної політичної поведінки, поступове подолання існуючої фрагментарності в політичній свідомості, позбавлення елементів патріархальної і підданської політичної культури.

Виходячи з названих принципів, першим напрямком концепції демократичної трансформації політичного режиму в сучасній Україні є модернізація моделі конституціоналізму, тому що саме у конституційній сфері закладаються основні інституційні норми, які регулюють усе суспільно-політичне життя.

Оновлення конституційної моделі потребують також фундаментальні зміни, що сталися протягом 2013-2014 рр. Серед них найважливішими є: підписання угоди про асоціацію з ЄС, яка принципово змінює політико-економічну ситуацію в країні; виникнення збройної, економічної, інформаційної та дипломатичної агресії; порушення Будапештської Угоди, яка гарантувала Україні територіальну

цілісність в обмін на відмову від ядерної зброї; втрата територіального суверенітету та розвиток регіонального сепаратизму. Усі ці події потребують стратегічного підходу до вирішення життєво важливих проблем у межах конституційного реформування.

Головним завданням є сприяння розвитку конституціоналізму через встановлення такого конституційного (політичного) порядку, який передбачає забезпечення дієвої стабільності чітко визначених і нормативно забезпечених інституціоналізованих політичних практик. Сучасний республіканський філософ Ф. Петтіт вбачає у конституції сукупність інструментів демократичної держави, які «повинні якомога меншою мірою бути придатні для маніпуляцій. Призначені сприяти певним суспільним цілям, вони мають бути максимально стійкими, щоб їх не можна було використати свавільно, можливо, на користь якихось фракційних інтересів. ... Республіканські інституції та ініціативи повинні унеможливити маніпуляції, рушієм яких є примхи індивіда» [255, с. 438].

Загострення уваги Ф. Петтіта на питанні про створення інституцій, незалежних від маніпулятивних впливів суб'єктів політичного процесу, підкреслює визначальність цього аспекту для побудови конституційного порядку в державі. Теоретична аргументація філософа підкріплюється вибудованими ним трьома загальними умовами, котрі «має задовольнити система, яка не піддається маніпуляціям». Так, згідно першій умові, «система повинна конституювати «панування права, а не людей»; друга постулює, «що система має розподіляти визначені правом повноваження поміж різних сторін»; а третя умова має забезпечити захист права «від волі більшості». Адже, «Умова панування права впливає на характер і зміст законів; умова розподілу повноважень — на їхнє функціонування в повсякденному житті, а умова контрмAJORитарності — на способи легітимної зміни законів» [255, с. 439].

У контексті мети і завдань нашого дослідження надзвичайної актуальності набуває змістовна сутність умови панування права. Згідно аргументації Ф. Петтіта, така умова має проявлятися у двох аспектах, відповідно першому, закони повинні набувати певної форми, тобто відповідати обмеженням, визначеним сучасними

теоретиками верховенства права; другий аспект панування права обумовлюється обов'язковою загальністю і застосованістю законів до кожного, включаючи й самих законодавців. На думку філософа, закони «слід оприлюднювати й наперед ознайомлювати з ними тих, до кого їх застосовуватимуть; закони повинні бути зрозумілі, послідовні й не підлягати постійним змінам» [255, с. 439].

Саме ці аспекти української політичної дійсності характеризуються мінливістю і невизначеністю. Про це свідчить аналіз стабільності конституційно-правового забезпечення функціонування основних політичних інститутів в Україні (див. табл. 5.1.).

Таблиця 5.1

**Характеристика стабільності конституційно-правового забезпечення
політичного порядку в Україні**

	Динаміка змін
Конституція України	1996 р. — прийнята Зміни пропонувалися у 2000, 2002, 2009 рр. Зміни вносилися у 2004, 2011, 2013 рр.
Нормативно-правове забезпечення діяльності парламенту України	
Закон «Про Регламент Верховної Ради України»	Прийнятий у 2010 р. Зміни вносилися 18 разів протягом 2010-2013 рр.
Закон «Про статус народного депутата України»	Прийнятий у 1992 р. Зміни вносилися 32 рази протягом 1994-2013 рр.
Закон «Про комітети Верховної Ради України»	Прийнятий у 1995 р. Зміни вносилися сім разів протягом 1998-2012 рр.
Нормативно-правове забезпечення політичної участі	
Закон «Про вибори народних депутатів»	Виборче законодавство в Україні з 1991р. змінювалося 4 рази: у 1993 р., 1998 р., 2004 р., 2012 рр.
Закон «Про політичні партії»	Прийнятий у 2001 р. Зміни вносилися 10 разів: у 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2009, 2013рр.
Закон «Про об'єднання громадян»	Прийнятий 1 992 р. Зміни вносилися 15 разів протягом 1993-2012 рр. Втратив чинність від 01.01.2013 р.
Закон «Про громадські об'єднання»	Прийнятий у 2012р. Зміни внесено в 2013 р.
Закон «Про свободу мирних зібрань»	Не прийнятий

Наведені дані свідчать про низький рівень інституціоналізації політичного процесу, відсутність стабільних політико-правових засад демократичної модернізації суспільства. Так, основні закони, що регулюють діяльність Верховної Ради України та статус народних депутатів, змінювалися від 18 до 32 раз. Мінливістю відрізняється і законодавче регулювання громадсько-політичної сфери — Закон «Про політичні партії» змінювався 10 разів, а про громадські об'єднання — 15. Така ситуація пов'язана з розмитістю правового поля та прагненням політичних сил, що приходять до влади у певний період, не будувати свою діяльність у відповідності до закону, а пристосовувати правові норми під свої «специфічні» потреби.

Експерти Лабораторії законодавчих ініціатив зосереджують увагу на існуванні трьох блоків проблем, які значною мірою сповільнюють виконання Конституцією України функції нормативної основи для процесів демократичної консолідації [132].

Перший блок проблем експерти вбачають у надмірній політизації питання конституційної реформи. Адже зміст змін і засоби їх впровадження розглядаються ініціаторами реформи, перш за все, з позиції потенційної вигоди для певних політичних сил або посадових осіб, тоді як аспекти відповідності принципам демократії та підвищення якості врядування здебільшого ігноруються. Основним критерієм позитивної або негативної оцінки пропонованих змін з боку політиків, на думку експертів, став розподіл повноважень. Визначена ситуація породжує наступні тенденції у політичному процесі в Україні:

по-перше, політична діяльність в сучасній Україні здебільшого зводиться до політичної боротьби, що, в свою чергу, породжує відношення до конституційної реформи як до елемента стратегії у політичному протистоянні;

по-друге, відсутність консенсуальної взаємодії еліт унеможлиблює утвердження єдиних «правил гри» в межах певного політичного поля.

Другим блоком проблем експертами визнається дисонанс між конституційно закріпленими нормами і принципами та політичною практикою в Україні. Згідно теорії демократичної консолідації, Основний Закон держави має

формально закріплювати існуючий стан політичної системи. Тоді як в Україні поновлення Конституції сприймається здебільшого як методика розв'язання проблемних аспектів у вітчизняному суспільно-політичному процесі. Визначений підхід до процесу конституційного реформування, з одного боку, залишає поза увагою практичну дієвість Основного закону, а з іншого, — сприяє ідеалізації Конституції, як універсального засобу оновлення політичної системи.

Третій блок проблем, на думку експертів, породжений низьким рівнем легітимності конституційного реформування. Відсутність широкого суспільного обговорення змісту і засобів оновлення Конституції викликає сприйняття реформи як результату кулуарних зусиль провідних політичних сил. За таких умов суспільно-політична ефективність конституційного реформування є сумнівною.

На нашу думку, для подолання визначених проблем сучасна політична наука повинна вийти за межі критичної суспільної теорії і почати розробку стратегії вдосконалення механізмів взаємодії суспільства і держави на основі політико-правових конституційних норм. Відповідно, у центрі уваги опиняється проблема співвідношення стабільності політико-правових норм та динаміки змін політичних інститутів. Світовий досвід конституціоналізму показує рівну небезпеку двох його крайніх тенденцій: конституційної гнучкості — можливості порівняно легко змінити конституцію і конституційної жорсткості — практично не піддаються зміні норми конституції, які в силу об'єктивних якісних змін відносин між суспільством і державою перестали відповідати реальності. Перша веде до нестабільності та руйнування конституціоналізму, друга — блокує розвиток відносин суспільства і держави за моделлю конституціоналізму. У першому випадку влада легко долає конституційні обмеження і зводить нанівець паритетні засади, на яких ґрунтується конституціоналізм, а в другому — приймає неправові рішення для виходу з протиріч, тим самим завдає удару по конституційному ладу — юридичній фундаменту конституціоналізму.

Логікою формування конституціоналізму в Україні було передбачено встановлення базових засад демократії, зробити неможливим повернення до

попереднього недемократичного режиму, декларування України як суверенної держави з визначеним вектором трансформації. Зважаючи на це, прийнята в Україні в 1996 р. Конституція містила положення і норми, ще не закріплені у політичній практиці, а в більшому ступені слугували орієнтирами до виконання. Позитивним моментом телеологічних конституцій, до яких можемо віднести і Основний Закон України 1996 р., є те, що зафіксовані в них принципи організації державної влади, дозволяють у короткостроковій перспективі подолати демократичні перетворення, а суспільно-політичні зміни у таких країнах відбуваються під впливом ініційованих владою реформ і набувають характеру політичної модернізації із заздалегідь визначеним результатом.

Це виявляється цілком справедливим і для Конституції України 1996 р., яка, згідно визначенню знаного українського дослідника В. Шаповала, була розроблена й ухвалена, переважним чином, як Основний Закон держави, а не громадянського суспільства (як це мало б бути) [379, с. 56]. Переважання в Основному Законі телеологічних якостей спричинило обмеження його регулятивного потенціалу у часово-просторовому аспекті. І, якщо цілковита адекватність Конституції 1996 р. у період транзиту для розбудови демократичних інститутів не викликає заперечень, то подальші тенденції політичної трансформації української держави виявили її функціональну недосконалість в умовах ширшої політичної свободи, ринкової економіки й зростаючої активності громадянського суспільства.

Реформи, запроваджені у 2010 р. майже не змінили сутнісних якостей Основного Закону, оскільки лише модифікували модель влади 1996-2006 рр., яка була неспроможна ефективно діяти в оновленій політичній реальності.

Політико-правову ситуацію, що виникла після рішення Конституційного Суду України 30 вересня 2010 р., [297, с. 7], можна розглядати як різке зниження легітимності самої Конституції та її суспільно-політичного впливу. Відповідну оцінку чого надав секретарь Венеціанської комісії Томас Маркерт, коли зазначив, що «влада в Україні працювала кілька років на підставі неконституційної Конституції» [352]. Наслідками визначеної ситуації, на нашу думку, стає

загострення проблеми легітимності владних інститутів, створення підстав для розвитку правового нігілізму, руйнування політико-правової культури населення.

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень наголошують, що технологія державотворення в Україні протягом її новітньої історії характеризується буквальним перенесенням сучасних західних форм конституційного дизайну на український ґрунт, незважаючи на такі національні особливості суспільно-владних відносин, як-от:

відсутність міжелітного консенсусу (як один із наслідків історико-культурного розколу українського суспільства);

трактування держави як приватної справи (неопатримоніалізм);

відсутність прозорих правил гри у політичному полі;

клієнтелістський характер політичних відносин;

формування «партійного» великого бізнесу [281, с. 36-40].

Різкі розбіжності у ментальному та політико-культурному аспектах самосвідомості суспільства, відсутність традицій політичної участі спричинили ускладнення процесу консолідації політичної еліти й виключення консенсусу з засобів обстоювання інтересів. Нарешті, процес державотворення все більше потерпав від впливу неформальних політичних практик.

Сінтез державних конструктів сталих демократій і своєрідних національних властивостей українського політичного простору призвів до наступних негативних наслідків:

відсутність загальнонаціонального консенсусу по ключових питаннях розвитку держави;

порушення функціональної активності основних владних інститутів;

конституційні кризи 1996, 2004 та 2010 рр., пов'язані з електоральними циклами;

недостатня розвиненість інститутів партійної системи;

відсутність зворотного зв'язку «влада-суспільство» та проблеми формування громадянського суспільства;

криза легітимності владних інститутів;

зростаюча поляризація суспільства та політична пасивність населення.

Закріплення у Конституції непритаманних суспільству принципів поряд із відсутністю певних політичних традицій призводить, як правило, до нормативного перевантаження Основного Закону. Указана колізія має подвійний вплив на подальший розвиток країни. З одного боку, спостерігається розходження між задекларованими у конституції положеннями та реальною практикою їх реалізації: простежується існування двох паралельних конституцій — «формальної» та «реальної». Надмірна формалізація конституції, поряд із нормативним неузгодженням з політичним досвідом суспільства призводить до створення «формально» демократичних інститутів які здійснюють авторитарну, антидемократичну політичну практику. З іншого боку, демократичні норми Основного Закону об'єктивно запобігають реверсу держави з боку впливових недемократичних кіл.

Втім, суперечності між «формальним» і «реальним» конституціоналізмом в Україні не виявили визначального впливу на демократичний транзит, і завдяки Конституції України був створений певний конституційний порядок у державі, який, незважаючи на внутрішній антагонізм документу, забезпечив перетворення політичних практик у політичні інститути.

На думку відомого українського політолога Г.Зеленько, негативними наслідками телеологічного конституціоналізму, є, по-перше, передчасність для України певних демократичних положень, «які є ефективними для сталих демократій», відбулася, «своєрідна авансованість демократичних норм». По-друге, не був врахований конвергентний характер процедур, закладених у Конституції, тобто їхня функціональна обумовленість іншими процедурами, що спричинило «розірваність конституційних положень».

По-третє, як відомо, в телеологічній Конституції фіксується загальна траєкторія розвитку, тому країни, що опинилися на початку демократичної трансформації повинні забезпечити деталізацію демократичних конституційних норм у відповідних процесуальних законах. Кількісна і якісна недостатність таких законів (а в Україні ряд законів, які б регламентували найважливіші

конституційні положення щодо виконання органами державної влади своїх повноважень відсутні й донині) призводить до формування нелегітимних практик, посилюючи рівень суб'єктивізму і персоніфікації у всіх сферах суспільного життя [112].

Основними функціями конституції у процесах демократичної консолідації виступають:

1. Політико-правове закріплення певного стану наявних у державі інститутів, тобто, легітимація досягнутого ними рівня розвитку.
2. Захист узгоджених «правил гри» в державі від позасистемних та антисистемних впливів.
3. Легітимація певного стану та якості урядування в державі, тобто засвідчує визнання правил гри усіма учасниками політичного процесу.

У теорії демократичної консолідації залежність конфігурації політичних інститутів від нормативної основи їх існування розглядається як баланс між забезпеченням прав громадян і формами функціонування владних інститутів. Теорія постулює, що функцію забезпечення прав громадян, в основному, виконують невіддільні інститути. Така наукова традиція була започаткована американським політологом Р. Далем у його концепції поліархії, згідно принципам якої забезпечення та захист політичних і громадянських прав громадян і регулярне проведення чесних, змагальних і учасницьких виборів стають головними критеріями демократії [419].

Відмічений нами взаємозв'язок владних та невіддільних інститутів слушно висвітлений дослідником політичних процесів А. Шедлером у статті «Що таке демократична консолідація?». Учений, розкриваючи сутність консолідації, вбачає цю залежність у тому, що політичні сили, які отримали владу в результаті демократичних виборів, мають дотримуватися принципу верховенства права та примату прав людини, а держава, гарантуючи цінність громадянських і політичних прав, не може легалізувати недемократичні форми боротьби за владу [471, р. 91-107].

Такий обумовлений взаємозв'язок демократичних прав і процедур і становить змістовну сутність конституції. Оскільки, згідно німецькому філософу Ю.Хабермасу, основний закон держави становить історичний проект, у якому політичне управління у демократичній правовій системі трактується подвійно, й реалізація прав і свобод людини розглядається у контексті інституціолізованої розробки поточних проблем і процедурному опосередкуванні певних інтересів [363, с. 332-335].

Специфіка транзиту гетерогенних країн у напрямі демократії цікавить професора політичних наук А. Лейпхарта. Він зауважує, що, «такі суспільства потребують певного демократичного режиму, що наголошує не на опозиції, а на консенсусі, що радше залучає, ніж відкидає, й намагається максимізувати певну більшість замість задовольнятися простою більшістю» [164, с. 791]. Таким чином, еліти, які акумулюють та артикулюють інтереси різноманітних, подекуди діаметрально протилежних за прагненнями, соціальних груп, повинні зосереджуватися на консенсуальних можливостях співпраці задля підвищення ефекту демократизації. Згадана концепція спирається, перш за все, на збереження єдності країни та наявність соборних цінностей, ідентичності у свідомості еліт.

На нашу думку, потребує зауваження факт визнання численними дослідниками процесів демократичної консолідації надзвичайної важливості участі громадянського суспільства у формуванні політичного розвитку держави. Активне громадянське суспільство, на думку професора Стенфордського університету Л. Даймонда, забезпечує, поряд із відповідальністю влади, й життєздатність демократії шляхом виконання нею функції широкого представництва інтересів громадян [421, р. 125].

Ефективне функціонування демократії обумовлюється, перш за все, наявністю конституції як інструменту демократичної держави, спроможному забезпечити взаємозв'язок інститутів і прав громадян, і, відповідну залежність політико-юридичних норм і політичних практик. Змістовна сутність такої взаємної відповідності міститься у конституюванні її як ефекту від консенсусної взаємодії влади та суспільства з проблем формування та реалізації державної

політики. За цих умов роль конституції не зводиться лише до постулювання бажаних результатів розвитку політичної системи, а втілюється в ефективній регуляції суспільно-політичних відносин, які виступають чутливим індикатором функціонування демократії в державі. Отже, при розробленні конституційних засад модернізації політичної системи України, необхідно враховувати наступні позиції:

1. Права і свободи громадян, гарантування суверенітету народу, як джерела влади.
2. Організація самоврядування, розподіл повноважень між самоврядуванням та владою, гарантування прав громади.
3. Організація законодавчої влади, роботи парламенту та депутатів. Створення системи ефективного демократичного представництва.
4. Організація виконавчої влади, робота Кабміну, його автономія в системі взаємодії з Президентом та парламентом, взаємодія з органами самоврядування.
5. Організація судової влади, функціонування судочинства, гарантування принципів «верховенства права», «справедливості», «незалежності суду».
6. Забезпечення стратегічного розвитку, формулювання основних напрямків зовнішньої політики, взаємодії з іншими державами, міжнародними блоками та організаціями, довгострокові пріоритети держави.

Таким чином може бути забезпечено перехід від телеологічного до стратегічного конституціоналізму, який повинен закріпити новий підхід до формування та функціонування влади. Стратегічний конституціоналізм може розглядатися як теорія та практика публічного управління, що ґрунтується на довгострокових стратегіях зовнішнього та внутрішнього політичного розвитку, формуванні та впровадженні засобів укріплення та збереження суверенітету держави. Ефективність стратегічного конституціоналізму обумовлюється наявністю складної і розгалуженої системи розробки та впровадження довгострокових планів дій, застосування довгострокових алгоритмів діяльності влади та використання стратегічної гри та контргри в різних сферах політики та економіки. В країні має бути створено систему відповідних політичних інститутів,

процедур, взаємозв'язків, що дозволяє здійснювати стратегічний розвиток держави. Стратегічний підхід повинен виявлятися на різних рівнях політичної організації:

1) у громадсько-політичній сфері (розробка політичної публічної загальнонаціональної Стратегії, яка містить прогнозування розвитку та місце країни серед стратегій зовнішніх гравців, які значно впливають на неї — складається з стратегічних планів, призначена для широкої громади та бізнесменів);

2) у інституціональній сфері (функціонування політичних інститутів, до компетенції яких має бути віднесено розроблення стратегічних сценаріїв діяльності влади, наприклад, у сфері закупівлі енергоносіїв, інновацій, інформатизації тощо — для консультації органів влади у її повсякденній роботі та для перспективного програмування);

3) у сфері функціонування політичної еліти (узгодження та прийняття принципів, на яких будується Конституція).

Певне розуміння необхідності стратегічного підходу спостерігається у Коаліційній угоді, що була підписана народними депутатами «більшості» у Верховній Раді України VIII скликання. У документі визначено необхідність «розробки та прийняття нових редакцій Стратегії національної безпеки та Воєнної доктрини з урахуванням змін у воєнно-політичній обстановці довкола України, а також запровадження в державі системи стратегічного планування та прогнозування з метою запобігання загрозам національній безпеці та визначення порядку дій у кризових ситуаціях, яка б об'єднала в єдиний комплекс заходи політичного, воєнного, економічного, інформаційного та іншого характеру» [130].

Однак до цих вірних завдань хотілося б додати, що стратегії повинні розроблятися та реалізовуватися не у «пожежному» порядку, коли небезпека вже стала реальністю, а заздалегідь, стосовно майбутнього внутрішнього та зовнішнього розвитку країни. Саме такі стратегії мають складати ядро Конституції, яка стане не порожньою декларацією, а виваженим та стабільним планом дії.

Особливого значення в процесі модернізації політичної системи України з огляду на значний потенціал конфліктності та невизначеності набуває принцип «стримувань і противаг». Удосконалення системи стримувань і противаг, створення нових балансів набуває у концепції стратегічного конституціоналізму визначального характеру, оскільки політична незавершеність та недостатня зрілість української демократії характеризується відсутністю прямих кореляцій між інтересами громадян, нації, держави та цілями і завданнями політичних партій, внаслідок чого відсутня можливість помітного впливу громадянського суспільства на владні інститути.

Основними чинниками, які визначають зміст удосконалення побудови і дії системи стримувань і противаг є: утвердження різних форм і способів формування окремих гілок влади, встановлення різних термінів їх повноважень; визначення тих дискретних повноважень кожної із гілок влади, за допомогою яких здійснюється їх стимулювання або стримування; послідовне проведення у життя демократичних принципів організації і діяльності всіх органів державної влади; встановлення конституційно-правової відповідальності за порушення принципів і норм, які забезпечують ефективну дію системи стримувань і противаг; здійснення конституційного контролю і судового захисту з метою забезпечення верховенства права у взаємовідносинах між гілками влади [80].

На думку фахівця з стратегічного управління С. Дацюка, у новій Конституції України цей принцип має діяти в розширеному вигляді:

По-перше, дія «стримувань і противаг» у повноваженнях гілок влади має реалізовуватися не тільки у державному просторі, а й поза межами країни задля збереження, з одного боку, входження країни у європейську спільноту та збереження нею цілісності та культурної ідентичності;

По-друге, спрацьовування механізму «стримувань і противаг» відносно інфраструктури за межами влади, оскільки ефективність прийняття інфраструктурних рішень напряму залежить від збалансованості системи: державна влада — місцеві влади — бізнес — компетентна громадськість (експерти);

По-третє, дія принципу «стримувань і противаг» самоврядування відносно влади спрямована на розвиток ініціативності громадян, реалізацію їх природнього права на управління власним життям. Трансформація ролі самоврядування як первинного джерела визначення і вирішення проблем територіальної цілісності, збереження-розвитку культурної ідентичності, стратегічного розвитку країни;

Вагомим для побудови ефективної стратегії розвитку політичної системи України є застосування принципів розширеного розуміння «джерела влади». У демократичній державі джерелом влади є народ, тоді як політична практика доводить, що він стає об'єктом маніпулювання і використання з боку влади. Реальним процесом здійснення влади народом виступає самоврядування, а не опосередкована владою воля народу. Реальне волевиявлення народу опосередковується референдумом через набір і спосіб формулювання питань, що виносяться на референдум, та можливістю імплементувати або ігнорувати результати референдуму. Представницькі органи влади формуються за результатами виборів, але політична практика свідчить про безвідповідальність обраних представників, на яких після виборів народ не може ні вплинути, ні проконтролювати, ні відкликати.

Розгортання реалізації визначених принципів передбачає, на наше переконання, істотного розширення форм безпосередньої демократичної участі в Україні. Викликом часу є запровадження інституту народної законодавчої ініціативи, сенс якого має втілюватися у можливості внесення ініціативними групами, із законодавчо визначеною кількістю учасників, законопроектів до парламенту і гарантування позачергового їх розгляду. В межах розширеного розуміння поняття «джерела влади» потребує врегулювання проблема участі суспільства у реформуванні Конституції, у вигляді ініційованого визначеною кількістю громадян України, які мають право голосу, законопроекту про внесення змін до Конституції або про нову редакцію Конституції України.

Нагальною потребою в межах аналізованих проблем є, на наш погляд, удосконалення положень чинної Конституції щодо проведення референдумів. Демократичне спрямування розвитку нашої держави вимагає значного

розширення можливостей суспільства у процесі прийняття і обговорення ключових державно-політичних рішень, тому вважаємо за необхідне значно розширити застосування Всеукраїнського і місцевих референдумів шляхом визначення предмета їх проведення. Має бути законодавчо встановленим коло питань, що виносяться на загальнонаціональний референдум, це питання національного суверенітету — зміна території, участь у міждержавних об'єднаннях тощо. Потребує вирішення на конституційному рівні проблема порядку втілення рішень, ухвалених на референдумі. Зважаючи на оновлений підхід до поняття «джерела влади», визнаючи примат волі народу, як основного джерела влади у державі, необхідним виявляється законодавче закріплення статусу рішень, ухвалених референдумом як обов'язкових і таких, що не потребують додаткового затвердження конституційними органами. Потрібно визначити саме на конституційному рівні, а не рішеннями Конституційного Суду України, порядок введення в дію рішень, ухвалених на референдумі.

Необхідним вважається й удосконалення застосування принципу громадського управління делегуванням влади або принципу розширеної субсидіарності. Замість дії принципу «передачі повноважень від самоврядування до влади» має реалізовуватися принцип «зафіксованих у Конституції повноважень влади». Отже, поряд із розширенням владних повноважень самоврядування мають звужуватися повноваження влади. Згідно принципу розподіленого суверенітету, який закріплено в Конституції, влада має походити від самоврядування, що означає, делегування повноважень центральній владі «знизу догори», від процесів самоврядування, які передають центральній владі повноваження в тому обсязі і часовому вимірі, який є проблемним на даний період часу для структур самоврядування. Такий погляд визначає тимчасовість і можливість повернення повноважень за ініціативою самоврядування, а верховенство влади народу проявляється у самостійному визначенні обсягу і терміні делегованих повноважень.

Дія принципів самоврядування в межах принципу розподіленого суверенітету визначається використанням принципу субсидіарності. Сенс

субсидіарності в даному контексті проявляється у вирішенні на більш високому рівні тільки тих питань, які неможливо вирішити на нижчому рівні. Державна влада має примат у кінцевому вирішенні питань територіальної цілісності, стратегічного розвитку країни, збереження-розвитку культурної ідентичності.

Конституційною основою субсидіарності виступає принцип розширення прав знизу. Змістовно це виражається у наданні самоврядуванню компетенції видавати правові акти, які регулюють відносини в сфері конституційного права. У випадку, коли такі правові акти розширюють або посилюють права, свободи чи гарантії, то ці правові акти мають визнаватися джерелом регулювання конституційних правовідносин [80].

Таким чином, побудова стратегічної моделі організації державної влади для України має бути не самоціллю, а лише механізмом для задоволення суспільних потреб та забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Механізми конституційного реформування стали предметом аналізу багатьох українських науковців та експертів. Так, С. Різник, Голова Центру конституційних ініціатив, вважає за потрібне створення нової Конституційної комісії для розробки комплексної Концепції оновлення Конституції України [293]. Склад запропонованої комісії, на відміну від попередніх зразків, має репрезентувати всі функціональні владні інститути — парламент, уряд, Конституційний та Верховний Суд, а також включати представників прикладної та теоретичної школи конституційного права, авторитетних членів експертного та наукового середовища, дієвих політичних персон, культурнозначущих діячів мистецтва. Тобто об'єднати вибраних членів найширших верств суспільства і бути вільною від будь-якого державного органу.

Завданням пропонованої комісії має стати системний аналіз всіх напрацювань, що стали позитивним доробком різних представників наукового та експертного середовища, у тому числі Конституційної асамблеї, Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з підготовки конституційних змін, а також вартих уваги конституційних проектів інших державних та недержавних

інституцій, для вироблення комплексного професійного підходу до конституційного реформування.

5.2. Створення ефективної системи конструктивної взаємодії суб'єктів політичного процесу

На наше переконання, ключовим елементом у процесі забезпечення ефективності і стабільності політичного режиму виступає конструктивна взаємодія політичних суб'єктів. Основою її успішного формування є суспільний консенсус щодо основних цілей та динаміки розвитку держави.

Загальновизнаним у політичній науці є розуміння політичного консенсусу як основи стійкого розвитку країни і чинника, який забезпечує розвиток культурного різноманіття на базі загальних цінностей солідарності, толерантності і терпимості. Варто звернутися до ідеї С. Хантінгтона про те, що: «Відмінності між демократією і диктатурою менше, ніж відмінності між тими країнами, в яких існує консенсус, єдність, законність, організація, ефективність, стабільність, і тими країнами, в політиці яких відсутні ці межі» [430, р. 11- 13]. Адже існування у демократичній політичній системі широкої згоди щодо «правила політичної гри», зумовлює відсутність потужних політичних партій (наприклад, революційних), що виступають проти існування даної системи, — як доречно зазначає С. Ліпсет у роботі «Політичний Консенсус» [447, р. 45].

Формування громадянського миру та порядку в умовах переходу до демократії, на думку іспанського політолога Р. Котарело, забезпечується трьома консенсусами: перший консенсус — згода відносно минулого; другий консенсус — встановлення тимчасових норм для обговорення остаточних норм в атмосфері свободи; третій консенсус — остаточний [71].

У державному плані принцип консенсусу набуває визначного впливу в процесі досягнення і зміцнення національної, громадянської згоди в суспільстві, зберігає та укріплює єдність партійних коаліцій та внутрішньопартійних фракцій.

Аналіз розвитку Української держави останніх десятиріч доводить, що результатом акцентування на конфлікті як на вирішальному чиннику соціального розвитку і побудови ідеологічних пріоритетів стало нехтування проблемами досягнення і збереження консенсусу в суспільно-політичному житті. В умовах, коли суспільство все відчутніше стає цілісним соціумом, особливої значущості набуває пошук консенсусу між основними акторами політичного процесу, а також виявлення умов і можливостей, які забезпечують консолідацію політичних сил. Активна участь партій в політичному процесі сучасного суспільства зумовило зростаючий науковий інтерес до пошуку механізмів відкритої комунікативної взаємодії у суспільно-партійному середовищі.

Досвід європейських країн доводить, що розвинена, консолідована демократія неможлива без повноцінної ефективної партійної системи і впливових партій як найбільш важливих учасників політичного процесу. Партіям належить центральне місце в процесі прийняття політичних рішень. У цьому зв'язку, в умовах демократизації політичного процесу, об'єктивною потребою сучасного етапу розвитку стає конструктивна взаємодія партій. Взаємодію можна розглядати як процес узгодження і взаємного врахування інтересів різних соціальних груп; взаємообумовлений процес впливу одних соціальних груп на інші; контрольований процес реалізації зв'язків, який будується на базі загального і специфічного в діяльності взаємодіючих з метою досягнення нового якісного рівня; об'єднання зусиль взаємодіючих сторін для вирішення того чи іншого питання, організацію спільних дій [304].

Західна політична наука виявила інтерес до проблем консенсусної взаємодії ще у 50-ті роки ХХ століття, чому в не малому ступеню сприяло застосування теорії раціонального вибору в процесі прийняття політичних рішень. Серед українських науковців політичний консенсус є предметом досліджень переважно у прикладному сегменті політичної науки і не є востребуваним у фундаментальних наукових розвідках, виключаючи дослідження, присвячені проблематиці створення партійних коаліцій [113, с. 137-152; 374, с. 12-19].

Демократична практика доводить, що основним механізмом примірення політичних амбіцій є утворення коаліцій. Ефективна реалізація сучасними політичними партіями своїх ключових функцій детермінується, перш за все, здатністю організувати компромісну партнерську співпрацю і створювати на її основі коаліційні союзи, існування яких дозволить учасникам здобувати стратегічно важливі цілі. Коаліційна взаємодія передбачає інтеграцію зусиль всіх учасників, спрямовану на спільні політичні дії.

Завважимо, що коаліція, у нашому розумінні, являє собою перспективне довгострокове об'єднання зусиль політичних партій для спільного досягнення загальних цілей і отримання від свого союзу політичного зиску. Це «результат довгострокової угоди, що має на меті розподіл коаліційних дивідендів між раціональними, орієнтованими на власні інтереси політичними суб'єктами» [416, р. 45]. Виникнення коаліційної ситуації обумовлюється усвідомленням двох або більше акторів про нестачу власних ресурсів задля самостійного досягнення поставлених цілей. Отже, коаліційна співпраця передбачає спільну акумуляцію ресурсів декількома політичними акторами заради досягнення значущого для всіх учасників результату. У практичній політиці ця узагальнена формула реалізується у вигляді угоди між певним числом політичних груп, що прагнуть і здатні взяти на себе зобов'язання по політичному керівництву країною [385, с. 28-52].

Коаліційна діяльність політичних партій носить гнучкий і диференційований характер. Вона будується в залежності від конкретної ситуації, розкладу політичних сил. Реальна політична поведінка політичних партій залежить від таких факторів, як ступінь підтримки ними правлячого режиму або, навпаки, опозиційності до нього, орієнтації на різні угруповання політичної еліти, особливості підходів до вирішення проблем суспільно-політичного життя. Традиційно партійні коаліції розглядалися як атрибут парламентських систем. Багатопартійність підвищує ймовірність того, що уряд буде коаліційним і скорочує ймовірність того, що він буде однопартійним. Вплив партії у парламенті, у разі відсутності більшості голосів у якоїсь однієї партії,

визначається її можливістю формувати з іншими партіями коаліції [404, с. 5]. Коаліція називається виграшною, якщо вона володіє числом голосів рівним або більшим, аніж квота голосування і, отже, може забезпечити прийняття рішень без голосів інших учасників [321].

Механізм коаліційної взаємодії політичних партій має кілька рівнів. На першому з них відбувається комплексний аналіз ситуації, визначаються можливі учасники взаємодії, з'ясовуються фінансові та інші можливості передбачуваних партнерів, визначаються пріоритетні напрями спільної діяльності. На другому рівні відбувається розробка системи майбутніх заходів та проектів програм. Обговорюються усіма учасниками взаємодії і визначаються ролі кожного в процесі функціонування правових, організаційних, ідеологічних, інформаційних механізмів. Також формується координуючий центр і визначаються його функції. На цьому етапі партійні лідери виставляють умови участі своїх партій в коаліції. Кожен учасник прагне виторгнути для себе максимальну перевагу при розподілі ресурсів у разі перемоги — політичні зобов'язання, міністерські або адміністративні пости тощо. На третьому рівні — ухвалення рішення — розроблені концепції трансформуються як у власні рішення учасників взаємодії, так і в спільні. На четвертому рівні відбувається власне взаємодія в реалізації спільно прийнятих рішень. На п'ятому рівні — контроль і перевірка виконання засобами, що розроблені та прийняті взаємодіючими партнерами. І останній, шостий, етап — це етап зворотного зв'язку, на якому оцінюється ефективність прийнятих рішень, виробляються відповідні корективи.

Характер політичної взаємодії продуктивно аналізував також Дж. Сарторі [308, с. 486-532]. Свою увагу вчений здебільшого зосереджував на процесі прийняття політичних рішень всередині партійних коаліцій. На думку дослідника, рішення, прийняті учасниками політичних коаліцій безпосередньо пов'язані з внутрішніми витратами та зовнішніми ризиками, причому перших зазнають ті, хто приймає рішення, а другі — є витратами його адресатів.

До внутрішніх ризиків відносяться процедурні витрати та кількість індивідів, які приймають участь у рішенні. Звідси дослідник виводить висновок

про те, що безпідставне збільшення органу, відповідального за прийняття рішення, призводить до збільшення його вартості та зменшення ефективності. Разом з тим, існують випадки, коли таке збільшення виправдовується необхідністю захисту інтересів третьої сторони і для зменшення зовнішніх ризиків.

Дослідження специфіки прийняття політичних рішень у політичних коаліціях дозволили Дж. Сарторі сформулювати два наступних правила:

- 1 правило: існує пряма пропорційна залежність між витратами, пов'язаними з ухваленням рішення й кількістю творців рішень;

- 2 правило: існує обернена пропорційна залежність між кількістю творців рішень і зовнішніми ризиками, тобто у випадку збільшення кількісного складу органу ухвали рішень спостерігається зменшення зовнішніх ризиків.

Реалізація мети і завдань нашого дослідження вимагає звернутися до аналізу механізму досягнення домовленостей між суб'єктами прийняття політичних рішень. Згідно спостереженням Дж. Сарторі, абсолютна більшість випадків свідчить про те, що у згаданому процесі роль принципу більшості не є визначальною, адже голосування використовується лише для формальної легітимації попередньо узгодженого рішення. Пояснюється це використанням політичними гравцями так званого «оперативного коду», який передбачає певні компроміси між учасниками, задля отримання майбутніх зисків. Сенс даного оперативного коду в обміні пріоритетами, коли застосовується своєрідний механізм відкладеної взаємної компенсації. Така політична гра призводить до позитивної суми виграшу. А відсутність попередньої згоди на поступки з боку учасників коаліції вимагає реального застосування мажоритарного принципу у прийнятті рішення, і тому спостерігається політична гра з нульовою сумою. Підсумком такої політичної взаємодії стає формування ображеної меншості, яка вдається до обструкції, що, — на думку Дж. Сарторі, — підвищує втрати від прийняття рішення.

Проілюструвати указані аспекти можна за допомогою досвіду Німеччині, парламентська демократія якої може бути визначена як партійна демократія.

Партійні фракції бундестагу є найважливішими органами, відповідальними за прийняття рішень під час розробки парламентом політичних завдань. Тут вирішальним моментом виступає склад урядової більшості у парламенті, яка може бути представлена самостійною парламентською групою, коаліцією парламентських груп або опозицією. Рішення по проблемних політично важливих питаннях приймаються парламентськими групами, які входять до складу більшості, а легітимація рішень відбувається на пленарному засіданні німецького парламента шляхом голосування [374].

Дослідження західноєвропейського демократичного досвіду розбудови демократії свідчить, що політичною традицією багатьох країн Європи в системі коаліційної взаємодії є домінування питань розподілу міністерських посад і посади прем'єр-міністра уряду. Досвід створення політичних коаліцій у Франції являє собою певне відхилення від зазначеної традиції. У цій країні від часів Де Голля лідер партії становиться президентом республіки і одночасно позбавляється офіційного статусу голови партії, залишаючи за собою право на прийняття остаточних партійних рішень. Деякий інший варіант впливу коаліційного союзу на формування вертикалі влади становить досвід Італії. Тут прем'єр-міністром призначається лідер переважного крила партії або парламентської фракції [383, с. 342].

Україна за часів незалежності теж отримала безцінний досвід формування і функціонування політичних коаліцій у законодавчому органі. Процес інституціоналізації парламентської коаліції в Україні почався зі внесення змін до Основного закону, завдяки яким в оновленій Конституції у частині 6 статті 83 зазначається, що «за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» [143, с. 20].

Основними засадами формування коаліцій у парламенті України визначено наступні:

— формування коаліції депутатських фракції відбувається згідно результатів виборів;

— обов'язковим є узгодження політичних позицій депутатських фракцій-учасників коаліції;

— обов'язковим є входження до коаліції депутатських фракцій більшості народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України [143].

Отже, засадничою передумовою для створення коаліції Основним Законом визначено наявність у сформованих депутатських фракціях-учасниках майбутньої коаліції кількісної більшості народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Визначення самого поняття «коаліція» на законодавчому рівні закріплюється лише у Регламенті Верховної Ради України, де встановлюється, що «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді — це добровільне об'єднання депутатських фракцій, окремих депутатів, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До складу коаліції входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради» [170, с. 138].

Але проблеми визначення того, що є коаліція та наскільки легітимно вона існує, в Україні пов'язані, перш за все, із «гіперболізацією цінності влади». Відповідно до цього методика, способи та сам алгоритм влади втрачають своє первинне призначення [196, с. 19]. Через це не з'ясованим залишається питання: наскільки в парламенті більшість та коаліція є тотожними поняттями чи вони кардинально різняться? У Конституції вказується саме на «парламентську більшість», яка формує «коаліцію депутатських фракцій», але чи можна сьогодні говорити загалом про коаліцію як більшість, а про опозицію як меншість у парламенті України, адже вони фактично дорівнюють одна одній.

Те, що фракції створюють об'єднання і домовляються щодо підтримки чи невідтримки того чи іншого законопроекту, не є новим для парламентської роботи. Принципово новим стало те, що таким домовленостям українське законодавство

надало останнім часом нового значення та закріпило їх на рівні Конституції України та Регламенту Верховної Ради України.

Принципово новою складовою партійної діяльності народних депутатів України стала саме політико-правова інституціоналізація коаліції депутатських фракцій. «Це — нова форма об'єднання депутатів на основі партійної належності, що опосередковує їх відносини, з одного боку, з парламентськими органами, а з іншого боку — із фракціями партій, які представлені у Парламенті» [170, с. 81]. Новизна в правовій площині визначається, насамперед, унормуванням порядку організації та діяльності коаліції на рівні Конституції України та Регламенту Верховної Ради України.

Термін «коаліція» позначає організаційну форму об'єднання депутатів на основі єдності певних інтересів. Якщо у випадку фракції йдеться про об'єднання депутатів за належністю до певної партії (блоку), то у випадку коаліції йдеться про об'єднання здебільшого самих фракцій з метою формування виконавчої влади, установлення відповідальності за формування і здійснення урядової політики, що втілюється, передусім, в ухваленні законопроектів та інших актів законодавчого характеру. Отже, «коаліція — це окреме надфракційне формування, яке діє на основі узгодження політичних позицій. Фракції-члени коаліції несуть спільну відповідальність за прийняття узгоджених рішень на основі виробленого компромісу і розподіляють місця в керівництві Парламенту та в уряді» [100, с. 220-223]. Таким чином, коаліція є важливою зв'язковою ланкою Парламенту із системою виконавчої влади, засобом творення і втілення спільної парламентсько-урядової коаліції, першим кроком якої є підтримка урядової програми.

На основі аналізу динаміки політичного процесу можна виділити наступні коаліційні союзи в українському парламенті:

— Коаліція демократичних сил — коаліція Блоку Юлії Тимошенко, Блоку «Наша Україна» та Соціалістичної партії України (2006);

— Антикризова коаліція — коаліція Партії регіонів, Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України (2006-2007), (певний час мала назву Коаліція Національної Єдності);

— Коаліція демократичних сил — коаліція Блоку Юлії Тимошенко та Блоку «Наша Україна — Народна самооборона» (2007-2008);

— Коаліція національного розвитку, стабільності та порядку — коаліція Блоку Юлії Тимошенко, Блоку «Наша Україна — Народна самооборона» та Блоку Литвина (2008-2010);.

— Коаліція стабільності та реформ — коаліція Партії регіонів, Комуністичної партії України, Блоку Литвина та окремих депутатів (2010-2011) [321, с. 14].

Аналіз особливостей співпраці основних політичних акторів сучасної України переконливо доводить, що політичні сили, наділені реальною здатністю впливати на трансформаційний процес, здійснюють взаємовиключну діяльність, не вдаючись до організації конструктивної взаємодії. Наслідками вказаної ситуації, на наш погляд, є нестабільність політичних коаліцій і фракцій у парламенті, недостатній рівень законотворчої активності депутатів, відсутність співробітництва парламентських фракцій при прийнятті законів (див.табл. 5.2.).

Таблиця 5.2

Аналіз рівня політичної активності і співробітництва парламентарів

Період	Наявність парламентської більшості і фракційної коаліції	Рівень законотворчої активності депутатів	Рівень співробітництва парламентських фракцій при прийнятті законів	Кількість блокувань парламенту
2008 сесійний рік	- +	0,53	0	6
2009	-	0,57	0,35	
2010	+	0,51	0,07	2
2011	+	0,48	0,002	
10-11 сесія ВР шостого скликання 2012р.	+	0,51	0,1	3

Розраховано автором по матеріалах Лабораторії законодавчих ініціатив [241].

Вважаємо, що відсутність політичної традиції формування більшості породжує в сучасному політичному процесі в Україні вказані негативні тенденції.

Їх ефективне подолання потребує комплексної законодавчої і політичної дії. Насьогодні можна спостерігати певні зрушення у цьому напрямку: так, зазнав змін Регламент Верховної Ради України. Але, передусім, необхідно ухвалити Закон України «Про парламентську більшість» і прописати в ньому механізм співпраці між фракціями. Створення коаліції та її функціонування можуть упорядкувати та гармонізувати політичний процес, зробити його більш прогнозованим та реалістичним. Разом з тим, у разі створення коаліції з незначною перевагою в чисельності над опозиційним формуванням, така коаліція не завжди буде спроможна доводити свою ефективність і змушена буде йти на домовленості з депутатською меншістю у проведенні законодавчої діяльності. Іншими словами, ефективність функціонування коаліції значною мірою залежить від уміння і здатності налагодити неконфронтаційні (консенсусні) взаємовідносини з депутатською меншістю, залучити її до прийняття суспільно значущих рішень, законів тощо. На думку українського дослідника В. Журавського: «Роль правових норм і регуляторів у даному випадку полягає не у створенні перешкод для діяльності коаліції, а в гарантуванні взаємостримуючих важелів поведінки депутатської більшості та меншості, недопущення узурпування коаліцією прав всього депутатського корпусу, ігнорування прав опозиції на вільне висловлення поглядів і критику курсу коаліції, на її участь у формуванні парламентських органів тощо» [100, с. 222-224]. Про роль опозиції, як стримуючого важеля у стосунках з більшістю в Парламенті, неодноразово згадується у рішеннях Конституційного Суду України. Правові норми покликані стабілізувати діяльність коаліції, запобігти негативним політичним тенденціям, які можуть виникнути та розвиватися у зв'язку із інституціоналізацією коаліції тощо.

Українським законодавством декларується укладання будь-яких політичних союзів, без конкретизації вимог щодо політичного характеру таких коаліцій. На нашу думку, правове регулювання акцентується на факті узгодження політичних позицій суб'єкта коаліції з позиціями інших її учасників, без урахування політичної належності визначеного суб'єкта. До того ж жодним чином не регламентуються суть і зміст переговорного процесу між потенційними учасниками

ал'янсу, а лише встановлюється обов'язковість досягнення суспільно корисного результату — створення парламентської коаліції. Законодавчими санкціями у випадку недосягнення коаліційної згоди є негативні політичні наслідки для всіх народних обранців у вигляді загрози дострокового припинення повноважень Парламенту Президентом держави.

Законодавство України не формалізує також і вимоги щодо змісту та часу політичних консультацій. Однак важливими чинниками для таких перемовин є, передусім, програмні та кадрові питання, зокрема, умови формування та діяльності коаліції, вихідні політичні принципи, на яких будуватиметься співпраця між суб'єктами коаліції, розподіл сфер відповідальності між ними, а також розподіл посад в Уряді (ст. 64 Регламенту ВРУ) та в Парламенті.

Так, наприклад, станом на 22 грудня 2009 р. з 426 законів прийнятих Верховною Радою України за поточний рік коаліцією було прийнято лише 53 закони. На виконання Коаліційної угоди (станом на 22 грудня 2009 р.):

- ВРУ прийнято в цілому 37 законів, з яких щодо двох Президентом застосовано право вето (один прийнятий шляхом подолання вето Президента України, один — скасовано);

- лише половина (19) із 37 прийнятих законів внесені Урядом Тимошенко, ще три — депутатами, які представляють коаліцію.

- при цьому тільки чотири закони прийняті урядовою коаліцією (з листопада 2007 р. БЮТ і НУНС, з грудня 2008 р. БЮТ, НУНС і Блок Литвина).

- у ВРУ на розгляд знаходиться 99 законопроектів (з них внесено урядом — 22, коаліцією — 53) з яких дев'ять прийнято за основу.

Водночас на розгляд ВРУ не внесено 67 законопроектів (тобто більш ніж третина), ухвалення яких передбачено Коаліційною угодою [113].

Таким чином, стає зрозуміло, що формування коаліції носить лише формальний характер, а ефективність її діяльності залишається невисокою. Наше дослідження доводить, що серед створених у період незалежності в Україні коаліцій, жодна з них не підтримувалася конституційною більшістю голосів, а середній «цикл життя» коаліції дорівнював календарному року. Це є свідомством

нестабільності й невиправданості їх створення та низької якості коаліційної взаємодії. Наслідком відсутності в українському політичному полі єдиних для всіх акторів «правил гри», якими визначаються система неформальних зобов'язань, гарантії і правила взаємодії, став брак передумов створення широких коаліційних альянсів, незважаючи на те, що спроби їх формування регулярно здійснюють всі політичні сили.

Ретроспективний аналіз розвитку парламентаризму взагалі, і діяльності основних політичних акторів, зокрема, дає змогу зазначити, що для українського політикуму характерним є перетворення коаліційних переговорів на парламентську або національну кризу. Таке становище, на наш погляд, є наслідком довготривалості, кулуарності та невизначеності переговорного процесу, який може тривати від одного до трьох місяців. Причиною цього ми вбачаємо те, що жодний з основних політичних акторів не опікується заздалегідь підготовкою неформальних домовленостей. Оскільки вивчення політичної практики в Україні свідчить про патронажність діяльності політичних партій, то питання розподілу ключових посад в уряді стає стрижневим під час коаліційних переговорів, відводячи якість і перспективність внутрішньокоаліційних процедур на задній план. А визначальними рисами коаліційних угод стає закріплення в них ставлення майбутньої коаліції до найбільш прогнозовано спірних питань [51, с. 3].

На підставі проведеного аналізу можна зазначити, що формування коаліції є досить складним соціальним процесом, у якому проявляються характерні риси і самого українського суспільства, і основних політичних гравців, а також певної політичної ситуації (характеристики переговорного процесу). Без розуміння особливостей процесу формування парламентських коаліцій ми не зможемо розв'язати проблему консолідації політичної еліти загалом. Конфлікт коаліцій є головною причиною нестабільності українського парламенту. Якщо така система формування та діяльності коаліційних об'єднань діятиме надалі, це призведе до втрати парламентом своїх базових функцій та засад і призведе до феномена антипарламентаризму.

Сучасні наукові дослідження підтвердили недостатність урахування лише кількісних характеристик при формуванні правлячих коаліцій. Було справедливо зазначено, що великі партії готові до формування коаліцій не з усіма політичними силами і частіше готові зайняти позицію лідера опозиції, ніж позицію учасника нестабільного уряду. Р. Аксельрот пропонує при формуванні коаліцій звертати увагу на ідеологічну дистанцію між партіями, що її формують. Він зауважує, що найуспішнішими є такі коаліції, між якими ідеологічна дистанція є мінімальна (скажімо, партії однієї «ідеологічної сім'ї»).

Проблема будь-якої політичної коаліції — її стійкість і стабільність. Якщо учасники коаліції ідеологічно близькі і здатні погоджувати свої інтереси, знаходити компроміс у виробленні і проведенні спільної політики, — такий політичний альянс функціонуватиме достатньо ефективно. Але якщо коаліція ідеологічно різнорідна, або її кількісна перевага над опонентами в парламенті дуже невелика, — то кризи коаліції, а у випадку, якщо ця коаліція правляча, то і урядові і парламентські кризи неминучі. Незважаючи на широке поширення в політичній практиці коаліцій мінімально виграшного типу, багато дослідників партійних союзів переконані в тому, що причиною їхнього створення стало не стільки бажання партій володарювати в компанії найменшої кількості партнерів, скільки їхня здатність знайти загальну мову, внаслідок спільності поглядів. Американський політолог Р. Аксельрот вважає, що визначальним чинником при створенні передвиборчої або правлячої коаліції є ідеологічна близькість партій-компаньйонів. Акторам вигідно об'єднуватися з ідеологічно близькими партнерами (ціннісно-раціональний принцип) — це тягне за собою менше витрат при формуванні та здійсненні політики [383, с. 280].

Специфіка української партійно-політичної системи і партійно-політичних розмежувань, яка склалася на сьогоднішній день, показує, що в Україні, окрім класичного розподілу між правими і лівими, є інше дуже важливе політичне розмежування — між проєвропейською та проросійською групами, яке пов'язане з різними моделями модернізації різних регіонів України і проблемами консолідації нації. Це задає іншу траєкторію формування українських політичних

сил. Коли існує більше, ніж одне, розмежування можливості формування стабільної коаліції суттєво мінімізуються; для успішного функціонування необхідним стає формування широкої коаліції, тобто коаліції, яка включає достатньо велику кількість гравців, вище мінімально необхідної величини. В історії відомо багато прикладів створення подібних коаліцій, наприклад, у післявоєнній Австрії протягом декількох десятиліть соціалісти і народна партія фактично контролювали більше 90 % місць у парламенті. Сьогодні в Україні для ефективної політики треба мати дві коаліції: одна повинна бути урядовою і формуватися за моделлю мінімальної виграшної коаліції; друга коаліція — це конституційна коаліція, для роботи якої необхідно більше трьохсот голосів. Оскільки в умовах парламентсько-президентської республіки фактично змінюється баланс сил між основними гілками влади, різко підвищується ціна як виграшу, так програшу гравців. Мова йде про ефективніший розподілі вигравів і програшів. Ця система вигідна всім учасникам, тому що програш не означає вибування з політичної гри і дає можливість повернутися переможцем в наступному раунді політичної конкуренції. Якщо урядова коаліція може достатньо ефективно працювати у вузькому форматі, то конституційна коаліція, яка повинна вирішувати стратегічні проблеми розвитку країни, не може ухвалювати рішення, спираючись менше, ніж на триста голосів. І це вимагає ширшого консенсусу, домовленостей, поступок.

Політичні пристрасті довкола формування коаліції свідчать про те, що кадрові питання аж ніяк не є другорядними щодо програмно-ідеологічних чинників. Як і в багатьох інших парламентсько-президентських або парламентських демократіях, в Україні питання розподілу сфер відповідальності і посад визначають логіку й зміст політичної поведінки та практичних кроків усіх без винятку суб'єктів переговорного процесу.

Як зазначає Когут І.О., голова Ради громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», «доволі часто трапляється, що Уряд не дотримується ухваленої коаліційної програми, тому є абсолютно логічними передумови для того, щоб принциповий політик міг не погоджуватися» з думкою фракції [132]. З

іншого боку, не можна виключати, що в ході ухвалення таких рішень окремі депутати матимуть іншу точку зору і не бажатимуть входити до коаліції. Очевидно, що під загрозою втрати депутатського мандату вони не виходитимуть з фракції, проте їх право голосувати проти входження фракції до коаліції не можна заперечувати. Однак чинне законодавство не передбачає можливості непідписання окремими депутатами з фракцій (суб'єктів коаліції) коаліційної угоди. Якщо б така можливість була передбачена, тоді неодмінно виникло б питання юридичної чисельності коаліції та способу її встановлення: на основі сумарної кількості депутатів, що налічується в усіх фракціях-суб'єктах коаліції, чи на основі персональних підписів депутатів. А останнє може бути як більше, так і менше. Більше, якщо до коаліційної угоди побажають приєднатися депутати-члени фракцій, не представлених у коаліції, менше, якщо окремі депутати з коаліційних фракцій не поставлять підписи під угодою про коаліцію. Коли коаліція нараховує значну кількість депутатів (скажімо, 280-300 чи навіть більше), проблеми з визначенням повноважності коаліції не виникне, проте у разі утворення «слабкої» коаліції (226-240 депутатів) кожен голос повинен ураховуватися якнайважливіше. Тому парламентарії неодмінно найближчим часом мають звернутися до проблеми визначення чисельності коаліції, а нинішній стан правового регулювання не може бути визнаний оптимальним.

Ураховуючи вищевизначену проблематику коаліційного будівництва в українському парламенті проаналізуємо текст Коаліційної угоди, що була підписана народними депутатами від «більшості» у Верховній Раді України VIII скликання. Документ був підписаний політичними партіями «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Усі суб'єкти достатньо близькі за політико-ідеологічними принципами, що дозволило достатньо швидко у порівнянні із попередніми випадками сформувати коаліційну більшість у парламенті. Хоча, звичайно, не можна забувати і про «консолідувальний» вплив зовнішньої агресії та внутрішнього тиску з боку протестних громадянських рухів.

У тексті Коаліційної угоди відбивається логіка надзвичайного стану у

країні. Так серед першочергових завдань, що стоять перед законодавцями, визначено «забезпечення обороноздатності України, відновлення економічного зростання, захист прав і свобод наших громадян, у тому числі законних інтересів кримсько-татарського народу, усіх громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території Криму і Севастополя, частин Луганської та Донецької областей (у тому числі тих, хто тимчасово виїхав із зазначених територій), і звільнення цих територій». Вже після цих військово-стратегічних цілей сформульовано такі важливі напрямки, як «проведення реформ, націлених на досягнення європейської якості життя громадян України, подолання бідності, розбудову конкурентоспроможної економіки, сталого розвитку суспільства, встановлення сприятливих умов для ведення бізнесу, зниження безробіття та створення нових робочих місць, здобуття енергонезалежності, розвиток громадянського суспільства та гарантування свободи слова, боротьбу з корупцією та відновлення правосуддя, розвиток освіти і науки, культури та духовності» [130, с.3].

Вважаємо цілком логічним, що у центр процесу реформування у Коаліційній угоді поставлено боротьбу з корупцією. Так, передбачено створення Національного антикорупційного бюро, впровадження процедури перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, прийняття закону про порядок проведення перевірки на доброчесність та необхідність підзаконних актів, ліквідація корупційних схем у державному секторі, прийняття комплексних змін до законодавства щодо забезпечення прозорості фінансування партій та виборчих кампаній згідно з рекомендаціями ГРЕКО [130, с. 10-11].

У політичній площині суб'єкти коаліційної угоди взяли зобов'язання «забезпечення підзвітності і дієвості парламенту, стабільності партійної системи та можливості для ротації політичних еліт» [130, с. 19]. З цією метою планується відмовитися від змішаної (пропорційно-мажоритарної) виборчої системи та запровадити пропорційну систему виборів до Верховної Ради України, за якої виборці матимуть можливість голосувати за конкретних кандидатів в

багатомандатних виборчих округах (пропорційна система з відкритими списками).

Сформульовано також заходи щодо формування такої системи державної влади та системи органів місцевого самоврядування, щоб забезпечити ефективну реалізацію прав громадян, надавати на належному рівні публічні послуги, відповідально управляти об'єктами прав державної і комунальної власності, в тому числі шляхом збільшення прав та повноважень місцевих громад [130, с. 20].

Певні новації містяться у розділі, що присвячений регламенту Коаліції. Так, наголошено, що Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання формується депутатськими фракціями, що уклали Коаліційну Угоду. Приєднання інших депутатських фракцій до Коаліції здійснюється за рішенням керівних органів Коаліції в порядку, визначеному Коаліційною Угодою. З огляду на принципові політичні розбіжності приєднання до Коаліції депутатської фракції політичної партії «Опозиційний блок» є неможливим. Таким чином, чітко зафіксоване ідеологічне розмежування парламенту та намагання унеможливити практику «перетікання» та «перетягування» депутатів до «більшості», що, безумовно, є підґрунтям для політичної корупції [130, с. 69].

Серед зобов'язань учасників Коаліції окремо виділені положення, спрямовані на забезпечення продуктивної взаємодії законодавчих та виконавчих органів влади: «сприяти Прем'єр-міністрові України та членами Кабінету Міністрів України, які будуть призначені Верховною Радою України, у реалізації реформ, визначених цією Коаліційною Угодою, а також повністю та своєчасно виконувати рішення Коаліції» [130, с. 69].

Аспекти налагодження та реалізації конструктивних політико-владних відносин у суспільстві відображені також у конкретних принципах взаємодії між Коаліцією та Кабінетом Міністрів України. Серед цих принципів найголовнішими є наступні:

- положення Коаліційної Угоди виступають основою для Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Коаліція підтримуватиме парламентськими засобами реалізацію Програми діяльності Кабінету Міністрів

України після її прийняття;

- Коаліція формує Кабінет Міністрів України з урахуванням рівня кваліфікації та доброчесності кандидатів на посади членів Кабінету Міністрів України. Під час формування Кабінету Міністрів України не застосовується квотний принцип;

- Члени Кабінету Міністрів України є відповідальними за втілення реформ, визначених Коаліційною Угодою. Діяльність члена Кабінету Міністрів України, яка суперечить вимогам Коаліційної угоди, матиме наслідком його політичну відповідальність, зокрема розгляд Верховною Радою питання про відставку такого члена Кабінету міністрів, ініційоване Коаліцією [130, с. 72].

Відповідно, змістовне навантаження даних принципів підсилюється також формулюванням та конкретизацією поняття політичної відповідальності членів Кабінету Міністрів України.

В умовах відсутності Закону України «Про опозицію» дуже позитивним є визначення у Коаліційній угоді принципів взаємодії з опозицією. У цілому вони повторюють загальноєвропейську практику і передбачають наступні зобов'язання:

- гарантувати неухильне дотримання законодавчої процедури, що дозволить народним депутатам від опозиції впливати на процес прийняття рішень відповідно до цієї процедури;

- запровадити «День опозиції» — можливість пропонувати власний порядок денний один раз на пленарний тиждень;

- гарантувати представникам опозиції право брати участь в роботі парламентських комітетів на засадах пропорційного представництва;

- гарантувати участь представників парламентської опозиції в міжпарламентських делегаціях на засадах пропорційного представництва [130, с. 72].

Таким чином, створення правлячої коаліції зумовлює виконання її потенційними суб`єктами наступних дій: знаходження основними політичними союзами природних партнерів для спільного формування парламентської більшості; узгодження між союзниками основних напрямів та цілей майбутньої

діяльності; розподіл посад у коаліційному уряді та координації програми його діяльності.

Проведений аналіз взаємодії основних суб'єктів політичного процесу в Україні дає підстави зауважити, що формування політичної коаліції виявляє риси складного багаторівневого соціального процесу, який відбиває характерні особливості як українського суспільства в цілому, так і основних політичних гравців зокрема, і відчуває вплив поточної політичної ситуації. Оскільки політична консолідація еліти в сучасній Україні відбувається під комплексним впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, то конструктивна взаємодія основних політичних акторів у форматі коаліційного союзу є неможливою без усвідомлення домінант актуального політичного процесу.

На нашу точку зору, важливим аспектом формування стабільного політичного режиму на основі суспільного консенсусу є не тільки конструктивна взаємодія між політичними силами у парламенті, але й характер взаємозв'язку депутатів із виборцями, особливо у період між електоральними циклами. Чергові вибори народних депутатів України, що відбулися у 2012 та 2014 рр., пройшли за змішаною виборчою системою, яка передбачає синтетичне поєднання мажоритарної та пропорційної моделі розподілу депутатських мандатів. Згідно змішаної моделі, 50% від складу Верховної Ради, який становить 450 народних обранців, визначалася за пропорційними закритими виборчими списками в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, друга половина обиралася у рівній кількості одномандатних округів за багатопартійною системою з одним туром голосування (система простої більшості).

Однією з визначних причин використання змішаної моделі виборчої системи в Україні була необхідність покращення взаємозв'язку виборців із депутатами та наявність низького рівня довіри до політичних партій як виразників громадських інтересів. Проте, згідно соціологічних опитувань у 2013 р., рівень довіри до політичних партій (1,6%), представлених у парламенті від влади (0,3%) та опозиції (2,1%) залишився низьким, дещо більшу оцінку ефективності у представленні інтересів та захисті прав громадян у респондентів отримали

депутати-мажоритарники (4,8%), але відповідна межа підтримки в порівнянні значно поступається оцінці здатності представлення та захисту прав громадян іншим структурам та інститутам, соціальним групам [6].

Соціологічні дані свідчать, що запровадження мажоритарної системи не підвищило ефективності та інтенсивності політичної комунікації, якісно не оновило взаємозв'язки між депутатами та електоратом. Адже, 40% громадян України не знають прізвища депутата, обраного в їхньому виборчому окрузі, у зв'язках депутатів з виборцями превалює однобічний характер комунікації [406].

Слід зазначити, що Законі України «Про статус народного депутата України» не визначає порядок інформування не рідше двох разів на рік (стаття 24), звітування народного депутата України, а також не передбачає обсяг та зміст тієї інформації, яка має надаватися виборцям. Тому цілком можна погодитися з експертами в тому, що комунікаційно-інформаційний процес між народними обранцями і електоратом характеризується однобічністю, довільністю і невизначеністю технологічних критеріїв його проведення.

Так, згідно соціологічних опитувань, лише 5,4% виборців були поінформовані про наявність офіційних звітів народних депутатів і політичних партій про післявиборчу діяльність, тоді як 91,1% виборців не знали про це. Проаналізована ситуація свідчить про недостатній рівень взаємодії між всіма учасниками постелекторального процесу, низьку ефективність донесення інформації до виборців, обмеженість джерел поширення інформації, непопулярність представлення звітів про діяльність народних депутатів.

Незважаючи на те, що стаття 7 Закону України «Про статус народного депутата України» [109], регламентує взаємодію народного депутата України з виборцями, у вигляді постійно підтриманих зв'язків «у порядку, встановленому законом», коли обрані в «одномандатних виборчих округах зобов'язані підтримувати зв'язок з виборцями своїх округів», а «народні депутати, обрані в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, здійснюють зв'язок з виборцями, які мешкають на території України, у порядку персонального представництва, визначеному депутатськими фракціями (групами) Верховної

Ради України відповідно до закону», у політичній практиці сучасних українських парламентарів цього майже не відбувається. Стаття 24 названого закону також містить положення про обов'язковість постійного підтримання зв'язків з виборцями, вивченні громадської думки, потреб і запитів населення, а у разі необхідності повідомлення про них ВР України та її органи, внесення пропозиції та вживання в межах своїх повноважень заходів щодо їх врахування в роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій. Дослідження цього аспекту взаємодії політичних суб'єктів і суспільства дає змогу стверджувати, що на сьогодні форми комунікації депутатів з електоратом обмежуються інформуванням про діяльність політичних суб'єктів, що не створює фундаменту для виникнення зворотного зв'язку між владою та суспільством і тим самим не дозволяє у повному обсязі залучити виборців до обговорення питань формування та реалізації загальнодержавної політики, місцевого розвитку.

Найбільше інформації про свою діяльність партії та їх представники розміщують в друкованих ЗМІ та інтернет-виданнях, на телебаченні. Рідше використовуються зустрічі з виборцями, оприлюднення звітів на інтернет-сайтах, використання соціальних мереж для інформування виборців про свою діяльність. Попри формальне існування ефективність даних форм не є високою. Так, за результатами Всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології з 6 до 27 вересня 2013 р., 50,9% респондентів заявили, що протягом 2013 р. у їх населеному пункті жодного разу не проводилися зустрічі народних депутатів України з виборцями; 11,8% учасників опитування повідомили, що це відбувалося один раз, 6% — 2-3 рази; 1,5% — 4 рази та більше; 17,3% — не пам'ятають про це; 12,5% — вагалися з відповіддю [7].

Таким чином, запровадження змішаної системи виборів до ВР України не змінило одностороннього характеру комунікації політичних партій та виборців. Виборці мають доволі обмежений вплив на характер політичної комунікації. Сьогодні форми комунікації депутатів з громадами передбачають більшою мірою

інформування виборців про діяльність політичних суб'єктів, проте не формується зворотного зв'язку між владою та громадою, що не дозволяє повною мірою включити виборців в обговорення питань формування та реалізації політики, місцевого розвитку.

5.3. Розвиток горизонтальних складових політичної діяльності

Джерелом демократичної влади у будь-якому суспільстві є народ. Для реалізації цього сутнісного принципу у практичній сфері необхідні прямі та опосередковані механізми участі громадян у політичному процесі. Слабкість горизонтальної складової в політиці транзитних країн суттєво знижує її ефективність і водночас збільшує ризик невдачі, оскільки призводить до обмеження наявних ресурсів та засобів здійснення політики лише тими, що є в розпорядженні офіційних урядових органів, перетворюючи решту суспільства на пасивних і не завжди відповідальних виконавців.

Відповідно, актуальним завданням зміцнення української державності виступає формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок раціональної й відповідальної політичної поведінки, поступове подолання існуючої фрагментарності в політичній свідомості, позбавлення елементів патріархальної і підданської політичної культури.

Яскраві показники політичної участі в Україні та країнах пострадянського простору містять результати порівняльного дослідження «Європейське соціальне дослідження» (ESS). Основні аспекти політичної діяльності в Україні стали предметом аналізу у трьох з проведених чотирьох етапів цього дослідницького проекту. Вказане дослідження містить виокремлену групу питань, присвячену вивченню феномену участі, зокрема:

1. Традиційна (загальноприйнята) політична участь. Форми: голосування; участь у політичних кампаніях; звернення до політичних і державних посадових осіб; вступ в члени; робота або передача коштів на потреби політичних організацій; прояв інтересу до політики; обговорення політики тощо.

2. Нетрадиційна (протестна) політична поведінка: законні демонстрації, підписання петицій, бойкот продуктів; свідома відмова від покупки деяких продуктів з політичних, етичних або екологічних міркувань.

3. Участь у діяльності громадських об'єднань: членство, сприяння без членства, передача коштів та добровільна робота в об'єднаннях та асоціаціях.

4. Неформальна громадянська участь: різні форми індивідуального і групової участі в суспільному житті поза організаціями і асоціаціями.

5. Неформальна допомога — різноманітні форми активної індивідуальної і групової допомоги іншим поза межами благодійних об'єднань [96, с. 34].

З 26 європейських країн, що приймали участь у дослідженні 2010 р., Україна за показниками участі займає 24 сходинку (див. табл. 5.3.).

Таблиця 5.3

Рівень політичної та громадянської участі у країнах Західної та Східної Європи (ESS 2010) [126]

Позиція у списку	Країна	Звернення до політиків та посадовців	Участь у законних демонстраціях чи мітингах	Робота або участь у політичних організаціях	Участь у діяльності громадських об'єднань та асоціацій	Підпис петицій або звернень
1	Норвегія	21%	10%	6%	29%	36%
2	Швеція	16%	5%	4%	28%	37%
3	Фінляндія	21%	2%	3%	39%	28%
4	Чехія	15%	5%	2%	8%	17%
5.	Хорватія	7%	8%	4%	5%	23%
6	Словаччина	9%	2%	2%	6%	25%
7	Росія	8%	4%	6%	5%	7%
8	Україна	7%	5%	4%	2%	4%
9	Болгарія	5%	3%	3%	1%	7%

Для наукового аналізу феномену громадсько-політичної участі українців продуктивним є застосування концепції американських вчених Р. Інглхарта та К.Вельцеля [119]. Принципи запропонованої ними теорії модернізації та постмодернізації базуються на відмінностях систем цінностей індивідів традиційного, перехідного та індустріального суспільств. Для тих, хто

соціалізувався в умовах проблематичності реалізації природних прав (таких, як їжа, житло, безпека), притаманні цінності виживання.

В умовах індустріального суспільства, коли отримання життєво-необхідних благ полегшується, формуються носії секулярно-раціональних цінностей, коли високо цінуються авторитет, раціональність, порядок, безпека. Їх відмітною рисою від покоління, що сформувалося в традиційному суспільстві й отримання благ пов'язувало зі збереженням «status-quo» і з метафізичними явищами, виступає прихильність до секулярних та раціональних цінностей. Поступове переважання раціонального у системі цінностей індивідів свідчить, на думку Р. Інглхарта про модернізаційне (перше) зрушення.

Становлення наступного покоління, коли забезпечення основних благ є безперечним, супроводжується розгортанням ціннісного світогляду індивідів. У суспільстві затребуваними стають ідеї толерантності, громадянської участі, захисту природи і самопізнання. Так, згідно Р. Інглхарту, відбувається становлення цінностей самовираження, і започатковується постмодернізаційне зрушення. Вказана зміна ціннісних орієнтацій у кінцевому рахунку спричиняє появу демократії в країні або підвищення її якості.

Адекватному розумінню концепції Р. Інглхарта і К. Вельцеля допомагає наступний алгоритм, що на думку дослідників демонструє, яким чином виглядає логіка людського розвитку [280]: економічні зміни (життєва захищеність) — культурні зміни (цінності самовираження) — політичні зміни (демократичні інститути).

Учені намагаються відстежити причинно-наслідковий зв'язок між поширенням цінностей самовираження і становленням демократії. Вони гіпотетично передбачають, що «поширення цінностей самовираження спонукає людей вимагати створення інститутів, які дозволяють їм діяти згідно із власним вибором. Відповідно, цінності самовираження мотивують людей до реалізації громадянських і політичних прав, що лежать в основі ліберальної демократії» [119, с. 124]. При авторитарному режимі еліта перешкоджає змінам, що зменшує ефективність і збільшує витратність управління, тому вона або започатковує

реформування, або замінюється опозицією. Рівень корупції скорочується під впливом суспільства і тієї частини еліти, яка сприйняла емансипаційні цінності. Однак, інституалізовані права за відсутності економічної бази не зумовлюють появу емансипаційних цінностей, адже: «Авторитарний політичний режим може відразу змінитися демократичним, однак від злиднів до процвітання або від культури, що акцентує цінності виживання, до прихильності цінностям самовираження країни потрібні десятиліття» [119, с. 221].

Традиції політичної участі українців формувалися під впливом таких суперечливих чинників, як довготривала відсутність власної державності, домінуючий вплив інших культурних традицій, невизначеність суспільно-політичного статусу громадян. Громадяни не відчують себе суб'єктом політичного процесу оскільки 41% населення вважає, що пересічний громадянин ніяк не може вплинути на рішення влади, лише 8% громадян залучені до активної громадської діяльності, і порівняно з 2008 р. цей показник навіть знизився (в 2008 р. — 12%). Причому рівень залученості до громадської активності майже не відрізняється серед прихильників різних політичних партій: 11% — серед виборців Партії регіонів, 10% — «Батьківщини», 9% — «УДАРу», 9% — КПУ, 11% — «Свободи» [68].

Звертає на себе увагу така специфічна риса політичної участі, як індивідуалізм. В українській ментальності індивідуалізм трансформується в таку поведінку, як соціальний егоїзм, тобто відокремленість від суспільних проблем, якщо вони безпосередньо не стосуються конкретної особистості. Громадяни вважають, що потреба в активній громадській діяльності може у них з'явитися у разі, коли така діяльність принесе конкретну користь їм або їхній сім'ї (37%) та якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут близьких і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози (33%).

Як результат — відсутність єдності в суспільстві в політичному, економічному, регіональному та культурному аспектах. По-друге, перевага ірраціонального над раціональним, що сприяє суб'єктивізму суджень та оцінок. По-третє, ригідність — якість, що знаходить своє відображення в консерватизмі

людей, є наслідком низької динаміки перетворень. Ригідність провокує соціальну пасивність. Ми більш схильні слідувати за подіями, ніж управляти ними.

В Україні також емоції, настрої, переживання часто визначають вибір громадян. Існує віра в чудо, в «героя-рятівника». Ще однією ознакою політичної культури українського суспільства є персоніфікація влади. Значна кількість виборців мало цікавляться програмами партій, а більше особистістю лідера. Крім того, соціологічні дослідження показують орієнтацію населення на посилення влади, «сильну руку».

Все це формує відчуження народу від політичної сфери життя. В українському суспільстві лише три соціальні інституції мають переважну довіру з боку громадян: церква (баланс довіри-недовіри становить +50%), ЗМІ України (+24.5%), Збройні сили України (+11%) та дещо переважає довіра у ставленні до громадських організацій (+3%). Усі інші соціальні інституції мають негативний баланс довіри-недовіри: Верховна Рада України (—60.5%), суди (—56%), політичні партії (—52%), уряд України (—49%), міліція (—47%), банки (—44%), прокуратура (—43%), Президент України (—43%), Конституційний суд України (—38%), Служба безпеки України (—14%), місцева влада (—5%) [69].

Вважаємо, що визначним чинником низької соціальної активності населення виступає недостатній ступінь самоорганізації місцевого співтовариства, його здатності самостійно взаємодіяти задля забезпечення свого ефективного функціонування і розвитку, що є наслідком нестачі міжособистісної довіри, громадської ініціативності та відповідальності, нерозвиненості соціальних зв'язків і взаємодій у рамках певної території. Істотно перешкоджає розвитку громадянської участі в Україні і песимістична оцінка суспільством ефективності громадських ініціатив як у загальнодержавних, так і питаннях участі низового рівня.

Так, за результатами соціологічного дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічної служби Центру Разумкова, що проводилося з 17 по 22 травня 2013 р. [68], 58% громадян були впевнені у потрібності громадських організацій в їхніх містах і селах (18% — не потрібні).

Порівняно з 2011 р. цей показник зріс на 8%. Показово, що лише 30% з опитаних громадян знають про діючі в їхніх містах громадські організації. Найкраще поінформовані про громадські організації у Центральному регіоні (38%), особливо — у Києві (47%), а також у Криму (41%), найменше знають про це у Західному регіоні (19%), що пов'язано у першу чергу з наявністю у структурі цього регіону сільського населення, серед якого не знають про громадські організації 83%, знають — 17%. Переважна більшість громадян сучасної України на момент проведення соціологічного дослідження (86%) не була членами якихось громадських організацій, об'єднань та партій. Основними причинами своєї неучасті у діяльності громадських організацій українці вважають безрезультативність такої діяльності та її безоплатний характер, отже, в українському суспільстві виявляється переважання секулярно-раціональної системи цінностей.

Хоча проблема участі громадян нерозривно пов'язана з виникненням конституційної держави і розвитком демократії, в сучасних соціальних науках однією з найбільш дискусійних залишається пояснення участі громадян у політичному процесі, мотивів їх прагнення так чи інакше впливати на прийняття суспільних рішень або, навпаки, відчуження від цього процесу, а також пояснення успішності інститутів демократії та громадянської культури в підтримку прагнення до політичної участі громадян.

Теоретична інтерпретація поняття політичної участі істотно залежить від загальних уявлень про міру свободи людини в суспільстві і ролі публічної політики. У традиційній теорії демократії участь трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення урахування індивідуальних інтересів в політичному процесі. У такому розумінні політична участь виявляється:

- функцією громадянськості як стану особистості, її інтенції включення в суспільство;
- функцією міри свободи людини в суспільстві;

- функцією політики, здатної бути публічною трибуною для трансформації приватних інтересів в суспільні [159].

Суттєвою є проблема відчуження влади від громадян. Соціологічні дослідження Центру Разумкова показали, що брак усталених моделей політичної участі і неефективність громадського впливу на прийняття політичних рішень підвищують протестний потенціал суспільства. Політичний протест є різновидом негативного впливу індивіда чи групи на політичну ситуацію в суспільстві, або конкретні дії влади, які зачіпають його. До найбільш поширених джерел політичного протесту відносяться: слабка прихильність громадян до цінностей, що панують у суспільстві, психологічний невдоволення станом речей, а також відсутність уваги влади до потреб населення [166].

Соціально-політичне відчуження громадян, відсутність легітимних, реально діючих механізмів реалізації інтересів приводять до зростання протестних форм політичної боротьби українців за власті права та суверенітет. Про це свідчить зростаюча динаміка протестної політичної активності громадян протягом останніх років (див. табл. 5.4.).

Таблиця 5.4

Динаміка політичної активності громадян

Роки	Кількість громадських виступів (громадські права, боротьба за владу, ідеологічні питання)
2004	1
2009	424/43,5%
2010	1175/51%
2011	911/40%
2012	2073/57%
2013	2775

Розраховано автором по матеріалах Центру дослідження суспільства [283; 284; 285].

Накопичення вищеназваних негативних тенденцій привело до різкого падіння ефективності інституціональних механізмів політичної участі та підсилення неформальних, протестних форм боротьби за свої права. Саме відсутність можливостей захистити свої права у межах існуючого політико-правового поля, колосальне відчуження влади вивели людей на вулиці і

докорінно змінили ситуацію у країні. Вже на початку 2011 р. в Україні спостерігалось зростання політичної напруги. З цього часу індекси конфліктного потенціалу суспільства перебували на рівні 4,2 за п'ятибальною шкалою. Навіть під час «помаранчевої революції» ця цифра перебувала на рівні 4,4—4,5, тоді як масові акції протесту розпочинаються, коли цей індекс становить 4,6. Україна балансувала «на межі» тривалий час, про що неодноразово застерігали і політологи, і соціологи. Опитування показали, що кожен п'ятий говорить про те, що особисто брав участь у подіях на Майдані. При цьому тільки 5% опитаних сказали, що були особисто на головному Майдані незалежності в Києві. 6% респондентів повідомили про підтримку місцевих зборів за євроінтеграції і проти режиму Януковича, 9% — допомагали протестуючим. Серед регіонів найбільше учасників Майдану — жителі центрального та західного регіонів України: 9% були в Києві, кожен четвертий на місцевому Майдані, третина збирала допомогу. Найменше, участь в Євромайдані взяли жителі Донбасу і півдня України - всього 3% [335].

Соціологічні дані свідчать, що громадяни у Майдані бачили акцію боротьби за громадянські права, якісні зміни у суспільно-політичному житті. Так, акції протесту на Майдані як форму політичної участі підтримували 57% українців, тоді як не підтримували 38% опитаних, з них на Заході підтримували 91% опитаних, у Центрі — 80%, на Півдні — 33% (63% не підтримували), на Сході — 24% проти 68% тих, хто не підтримував. Так само і вимоги протестувальників підтримували 45%, не підтримували 36% (решта не визначилася). Найбільше ці вимоги підтримували на Заході (89%) та у Центрі (62%) і переважно не підтримували на Півдні (69%) та на Сході [82].

На наших очах формується нова ідеологія політичної участі — ідеологія та культура спротиву, що ґрунтується на усвідомленні своєї причетності та відповідальності за власне життя та життя народу. Звичайно, ця ідеологія ще дуже неоднорідна, революційна руйнація пробудила до життя різноманітні суперечливі процеси, що можуть привести до непередбачувальних наслідків.

Для того, щоб ідеологія спротиву поступово набувала неконфліктних, конвенційних форм необхідно активно використовувати розбурхану енергію народу для реальних змін у суспільстві. Цікаво, що попри усі розбіжності виборчих кампаній 2012 та 2014 рр., є одне спільне гасло, яке активно використовувалося майже усіма політичними силами. Це гасло — реформи.

Необхідною умовою успішності реформ у країнах, що трансформуються, є, на думку С. Хантінгтона, відповідність активності населення та інституціоналізації. Інституціоналізація наразі в Україні відстає. Ознака цього — проведення виборів за старим виборчим законом, збереження політичними гравцями правил виборів, в яких саме вони добирають корпус майбутніх парламентарів. Усі найбільш потужні політичні сили декларували свою прихильність до виборів на основі преференційного голосування у пропорційній системі. Але за півроку ніхто, включаючи Президента, не ініціював публічного діалогу з цього питання і не організував відповідних заходів. Політичні гравці, не маючи наміру досягати консолідованої позиції, просто заговорили проблему, змагаючись у представленні найрізноманітніших варіантів голосування.

Крім того, внаслідок збереження «закритих списків» громадяни позбавлені можливості голосувати за осіб, яким вони делегують своє право на управління. Зважаючи на те, що більшість партій не інституціалізована, кадровий склад у них сформовано не самими партіями, а ініціаторами використання партій, списки партій є наборами представників політичних гравців.

Цілком очевидно, партійна політика, умови функціонування цих суб'єктів політики потребують змін, які стимулюватимуть партії до інституціоналізації, відкритості та ідентифікації. У протилежному випадку буде неможливою політична відповідальність і відповідальна державна політика. Зараз політики мають свою думку з будь-якого питання, але, як показав Майдан і війна, мало в якому на них можна покластися.

Важливими для розуміння феномену політичної участі українців є не лише кількісні, але й якісні, структурні показники. Тому проаналізуємо рівень громадсько-політичної активності українців за наступними якісними

характеристиками: мотиви, стимули, ресурси та умови (таблиці складені автором за даними соціологічного дослідження «Оцінка громадянської участі та інститутів громадянського суспільства в Україні» [330]).

Таблиця 5.5

Мотиви громадсько-політичної участі

№	Назва мотиву	Відсоток обрання
1.	Бажання змінити ситуацію на краще	81%
2.	Життєві принципи	62%
3.	Причетність до спільної справи	36%
4.	Особиста вигода/інтерес	29%
5.	Пропозиція від шанованої людини	13%
6.	За кампанію з іншими	12%

Таблиця 5.6

Стимули громадсько-політичної участі

№	Назва мотиву участі	Відсоток обрання
1.	Бажання поліпшити ситуацію на місцевому рівні	80%
2.	Інформація як стимул до дії	13%
3.	Зміна особистісних обставин життя	8%
4.	Власна самореалізація та зацікавленість	5%

Таблиця 5.7

Ресурси громадсько-політичної участі

№	Назва ресурсу участі	Відсоток обрання
1.	Наявність необхідних знань та досвіду	68%
2.	Наявність вільного часу	62%
3.	Упевненість у собі	58%
4.	Фінансова підтримка	13%

Таблиця 5.9

Умови громадсько-політичної участі

№	Назва умови участі	Відсоток обрання
1.	Активна підтримка та зацікавленість людей	52%
2.	Наявність приміщення для роботи або заходу	29%
3.	Професіоналізм організаторів	28%
4.	Матеріально-технічне забезпечення діяльності	16%

Вивчення представлених у таблицях даних дозволяє зробити висновок про домінування позитивної мотивації політичної участі українців та її суспільно-значущий характер. Такий позитивний потенціал необхідно конвертувати у функціональну взаємодію держави та громадян, об'єднання їх зусиль для вирішення надскладних завдань політичного транзиту та створення стабільного демократичного режиму.

Взаємодія між державними інституціями та громадянами є важливим механізмом як дотримання прозорості у прийнятті рішень органами влади, контролю за виконанням законодавства, так і для розвитку громадянського суспільства, підвищення рівня правової та політичної культури громадян [81, с. 34].

Одним з найбільш проблемних владних інститутів, залучених до реалізації публічної політики є, як не дивно, законодавчий орган [330]. Необхідність періодично здобувати електоральну підтримку обумовлює використання парламентарями публічної політики лише як джерела електорального ресурсу. Тому, публічна політика скоріше виявляється як політика репрезентативної публічності і, відповідно, стає засобом боротьби за право репрезентувати волю народу.

У цьому контексті проблемним аспектом є використання громадської думки, як технології тактичного тиску з боку одних політичних сил на інші, або на суспільство в цілому. Таким чином, роль громадської думки як соціальної сили, спроможної потенційно впливати на загальнозначущі політичні рішення, звужується до засобу маніпуляції опонентом у політичній боротьбі. Визначальним моментом тут виступає потенційна спроможність громадської думки чинити вплив на стійкість політичної рівноваги та поглиблення суспільної і політичної кризи у нестабільних політичних умовах. Попри це, публічна політика, регламентована демократичними процедурами, легітимізує громадську думку, створює контрагента в особі громадськості готової до діалогу. В результаті такого діалогу відбувається легітимація самої влади. Все залежить від здатності влади та

політичних акторів створювати дієздатні політичні інститути та переконувати людей у правильності їх діяльності. Для формування такої легітимності потрібні інституційні та комунікативні ресурси держави та підтримка ззовні.

В Україні останніми роками значно зросли можливості для громадян співпрацювати із органами влади, отримувати більше інформації про законодавчі ініціативи, рішення, які в процесі прийняття. Наприклад, у Верховній Раді комітетами проводиться все більша кількість публічних заходів: парламентських та комітетських слухань, круглих столів, майже всі комітети мають свої сторінки у мережі Інтернет, створені сторінки в соціальних мережах, існують можливості коментувати законопроекти через урядовий портал для громадськості www.civic.kmu.gov.ua або портал Верховної Ради України «Народна законотворчість». З іншої сторони, більші можливості для співпраці спричиняють вищі вимоги до професійного рівня експертів громадських організацій.

Розуміння громадськістю законотворчого процесу викликає низку питань, характерними серед яких є: етапи перетворення законодавчої ініціативи у закон, можливості впливу на законотворчий процес на стадіях його реалізації, шляхи підвищення ефективності впливу громадськості на процес законотворення. Законодавчий процес регулюється Конституцією України, Законом «Про Регламент Верховної Ради України», Положенням про порядок роботи у ВР і проектами законів, постанов, інших актів ВР, Бюджетним Кодексом [95, с. 20].

Законодавством України регламентуються наступні стадії законодавчого процесу у ВР: передпроектна стадія (законодавча пропозиція); проектна стадія; законодавча ініціатива стадія внесення законопроекту на розгляд ВРУ; стадія розгляду законопроекту (перше, друге, третє читання, внесення альтернативних законопроектів, обговорення законопроектів тощо); стадія ухвалення законопроекту; засвідчувальна стадія; інформаційна стадія.

Перша і друга стадії передбачають проведення відповідної інформаційної роботи з боку громадськості. На цьому етапі представники громадськості, неурядові організації тощо, які у процесі своєї діяльності виявили прогалину у законодавстві щодо певного питання, мають можливість звернутися до суб'єктів

законодавчої ініціативи — народних депутатів, Президента України, Кабінету Міністрів України, Національного Банку України зі своїми пропозиціями щодо врегулювання цієї проблеми.

Однією з можливостей внесення такої пропозиції, як зазначалося вище, є звертання до народних депутатів України як суб'єктів законодавчої ініціативи. Технологія реалізації цього процесу складається з наступних кроків:

1) визначення лідера впливу. Цей крок передбачає вибір ініціаторами тих народних депутатів зі списку ВР, викладеному на сайті http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list, які можуть бути зацікавлені проблемою, яка стала предметом громадської ініціативи і вимагає врегулювання шляхом прийняття нового закону або шляхом внесення змін до діючого закону;

2) створення документального обґрунтування необхідності прийняття певного законопроекту. Для цього проводиться відповідна інформаційна кампанія із залученням доступних мас-медіа, запрошуються до співпраці зацікавлені партнерські організації [95, с. 22];

Подання народним депутатом законопроекту до Верховної Ради обумовлює появу законодавчої ініціативи у вигляді законопроекту на сайті ВРУ. Після п'ятиденного розгляду запропонованого проекту закону Голова ВРУ визначає головний комітет парламенту, до компетенції якого буде віднесена підготовка до попереднього розгляду та висновків щодо включення до порядку денного сесії, підготовка до другого читання законопроекту тощо. На цьому ж етапі законопроект обов'язково спрямовується для ознайомлення у Комітет з питань бюджету, Комітет з питань Євроінтеграції та Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України, а також всім народним депутатам України та іншим суб'єктам законодавчої ініціативи, відповідним міністерствам, іншим державним органам тощо.

3) експертна оцінка громадськими ініціаторами голови профільного комітету, народних депутатів-членів комітету, інших народних депутатів. Невід'ємним правом громадських ініціаторів під час реалізації цього кроку є можливість звертання зі своїми пропозиціями до Головного науково-експертного

управління Апарату Верховної Ради України (http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site/p_pidrozdil?pidid=1227), обов'язком якого є підготовка висновку на ініційований законопроект для попереднього розгляду в головному комітеті і для обговорення в сесійній залі.

У 30-денний термін після отримання законопроекту відповідний головний комітет ВР має проаналізувати проект закону, узагальнити зауваження та пропозиції і прийняти рішення щодо рекомендації включення до порядку денного сесії або повернення суб'єкту законодавчої ініціативи. Етап попереднього розгляду законопроекту передбачає можливість внесення альтернативного законопроекту протягом 14 днів від дня реєстрації ініційованого громадськістю проекту. Альтернативними вважаються законопроекти, які містять положення, що регулюють однакове коло питань та повторюють за суттю положення щодо регулювання одних і тих же суспільних відносин.

Показово, що на стадії читань законопроекту законодавством відводиться важлива роль секретаріату відповідного комітету парламенту, до компетенції якого входить акумуляція правок суб'єктів законодавчої ініціативи до законопроекту в 14-денний термін від дня голосування проекту закону для формування порівняльної таблиці до голосування у другому читанні. Сайт Верховної Ради та сайти комітетів містять вичерпну інформацію про контакти працівників секретаріатів. Для найповнішого відбиття у законопроекті рекомендацій, зауважень і пропозицій громадськості і фахівців на етапі підготовки проекту закону до другого читання відповідний комітет парламенту має право проводити громадські слухання, круглі столи, замовити експертний висновок академічним установам, проводити обговорення з громадськими активістами та інші публічні заходи щодо обговорення законодавчої ініціативи. Завважимо, що на електронній сторінці Верховної Ради України - www.rada.gov.ua міститься вся необхідна інформація для ефективної співпраці між ініціативною громадськістю та народними депутатами України та комітетами парламенту. Інколи громадськість може вимагати відкликати законопроект. Відкликання регулюється ст. 89 та 90 Регламенту Верховної Ради. Як було

зазначено раніше, правом законодавчої ініціативи Конституція України наділяє окрім народних депутатів України, також Президента України, Кабінет Міністрів України та Національний банк України (ст. 93). Саме тому взаємодія громадських організацій щодо участі у законотворчому процесі не повинна обмежуватись лише стінами Верховної Ради України, а має також враховувати повноваження інших суб'єктів законодавчої ініціативи, які, можливо, і розробляли важливий для діяльності громадської організації законопроект.

Налагодження ефективної співпраці між громадськістю та політичними партіями, представленими у Верховній Раді багато в чому визначається навичками експертів громадських організацій, громадян у використанні інформаційних ресурсів, розташованих на сайті Верховної Ради України, зокрема в розділі «Законотворча діяльність». База даних цього розділу оперативно поповнюється всіма без виключення законопроектами, які надходять до розгляду у комітети Верховної Ради України, або були на їх розгляді протягом поточної каденції парламенту.

Вагомим аспектом ефективної взаємодії влади і суспільства є процедури слухань у Верховній Раді України. Вони виступають однією із ключових форм роботи законодавчого органу і парламентського комітету. Слухання є офіційним заходом, під час якого до парламентарів доводиться актуальна інформація з проблемних питань безпосередньо від структур виконавчої влади, представників громадськості та академічної спільноти, відбувається якісна інформаційно-комунікативна взаємодія.

На нашу думку, регулярне проведення комітетських і парламентських слухань сприяє підвищенню рівня ефективності законотворчої роботи, реалізації контрольної функції парламенту. Слухання сприяють залученню широкої громадськості до вироблення державної політики, законотворчого процесу, під час слухань свою думку щодо того чи іншого питання можуть висловити провідні спеціалісти у певній галузі, представники неурядових організацій, бізнесу тощо. Представники громадськості, як ініціатори проведення слухань, так і ті, що отримали інформацію про рішення комітету щодо проведення заходу на

актуальну для них тему, можуть делегувати для участі у слуханнях доповідачів та учасників. Можливість представників громадськості виступити з доповіддю чи взяти участь у слуханнях розглядається відповідним комітетом, який і приймає рішення про таку участь. Представникам громадськості надається право готувати до слухань у комітетах Верховної Ради власні матеріали, для знайомлення депутатів, представників мас-медіа, інших учасників з проблемними аспектами теми слухань.

Отже, таким чином, в рамках наукового аналізу наведені інструменти можна віднести до інституціональних механізмів контролю громадянського суспільства за діяльністю парламентських політичних партій. Через зазначені інструменти представники громадськості фактично встановлюють комунікаційні зв'язки з депутатами, що представляють певні парламентські партії, в деякій мірі можуть впливати на роботу комітетів та законодавчий процес. Закритість депутатського корпусу та умисне небажання до співпраці з громадським сектором надає підстави говорити про неефективну роботу депутатів та політичні сили, що вони представляють у парламенту. За таких обставин представники громадськості можуть ініціювати публічні заходи, широку дискусію у суспільстві з приводу доцільності роботи як окремих депутатів, так і політичної партії. Результати такого обговорення необхідно висвітлювати у ЗМІ та під час проведення громадських слухань, зустрічей депутата з виборцями у виборчому окрузі. В цьому аспекті важливим інструментом, на наш погляд, має стати введення інституту імперативного мандату або відклику депутата за вимогою громади.

В контексті наукового аналізу було визначено, що для процедури контролю депутатів, які представляють певні політичні партії, особливу роль відіграє процедура громадського моніторингу. Особливу роль в даному процесі відіграють спеціальні організації, які займаються моніторингом виборчого процесу, роботи парламенту, політичних партій та депутатського корпусу.

На наш погляд, в рамках громадського моніторингу за діяльністю політичних партій та депутатів Верховної Ради України необхідно застосовувати технологію роботи довготермінових спостерігачів, практика яких запроваджена,

наприклад, ГМ «Опора» з 2006 р. Це мають бути громадяни, які виявляють інтерес до передвиборчих заходів, намагаються слідкувати за різноманітними аспектами політичних подій у регіоні спостереження, а також здійснювати аналіз роботи депутатів та політичних партій під час роботи парламенту. Довготермінові спостерігачі у своїй діяльності мають використовувати наступні методи збору та опрацюванні інформації:

1. Пряме спостереження, під час якого спостерігач займається фіксацією подій, свідком яких стає безпосередньо. В цьому напрямку слід застосовувати як включене (коли спостерігач, не повідомляючи інших, стає учасником події чи заходу) та невключене (має місце, коли спостерігач не є учасником ситуації, а лише спостерігає за нею, попередньо задекларувавши свій статус) спостереження;

2. Аналіз документальних джерел: аналіз нормативних актів, ЗМІ, статистичних даних, агітаційно-пропагандистських матеріалів;

3. Використання персональних джерел інформації, до яких належить інформація, якою володіють конкретні люди: активісти політичних партій, працівники виборчих штабів, представники органів державної влади, експерти.

За результатами спостереження складається рейтинг порушень виборчого процесу на предмет: використання адміністративного ресурсу, підкупу виборців, перешкоджання політичній діяльності, нечесної агітації, використання силового ресурсу та тиску на ЗМІ. Отримані дані дають змогу визначити, які політичні партії та кандидати у депутати вели прозору виборчу кампанію та не порушували чинне законодавство. Отримані результати можливість виборцям визначитись у період голосування та формують загальну картину щодо діяльності політичних партій та кандидатів у депутати.

Під час роботи парламенту громадські організації в рамках роботи довготермінових спостерігачів мають фіксувати роботу політичних партій та депутатського корпусу під час сесійної роботи та роботи у виборчих округах. В цьому контексті необхідно досліджувати проблемні питання персонального голосування депутатів, присутності депутатів під час роботи парламенту, міжфракційних переходів тощо.

За результатами проведеної роботи необхідно проводити публічні заходи з висвітлення діяльності політичних партій та депутатів, публікувати аналіз їхньої роботи у відповідних ЗМІ та інтернет-порталах. Це надає змогу виборцям відстежувати специфіку діяльності політичних партій та депутатського корпусу, за які вони голосували в період виборів. Позитивна чи негативна оцінка електоратом роботи депутатського корпусу, таким чином, впливає на подальшу підтримку політичної сили та на характер голосування під час наступної виборчої кампанії.

В рамках проведення такого моніторингу важливо вивчати специфіку голосування окремо взятої політичної партії та відповідальність їхньої роботи в парламенті до політичної програми, з якої вони йшли на вибори. Оприлюднення таких результатів може істотно вплинути на сприйняття роботи окремої політичної сили виборцями, хоча це й залежить від відповідного рівня політичної культури в окремо взятому регіоні.

Серед інших інституціональних механізмів контролю громадянського суспільства за діяльністю парламентських політичних партій та депутатського корпусу в цілому можна визначити технологію громадської люстрації. Про цей процес в українському суспільстві почали відкрито говорити в громадському секторі під час подій Євромайдану. Так, низкою громадських організацій Центральної та Західної України було запропоновано впровадити процес громадської люстрації задля запобігання проникнення до органів влади корумпованих політиків та чиновників, які часто за умов закритого внутрішньопартійного процесу потрапляють до списків політичних партій.

Громадська люстрація — це ініційований громадськістю процес, спрямований на виявлення та попередження злочинів і зловживань політиками, посадовими, службовими особами органів влади та організацій, а також претендентами на керівні посади в них. Метою громадської люстрації є недопущення до керівних посад у органах влади осіб, що своєю діяльністю чи бездіяльністю були причетні до порушень законодавства та прав людини. Органом, уповноваженим громадою на прийняття рішень щодо люстраційних

справ в рамках проведення громадської люстрації, на наш погляд, має стати Комітет громадської люстрації. До складу комітету мають увійти Координаційна рада Комітету з представників громадських середовищ в регіонах України, авторитет яких визнається у відповідних громадах.

Ця технологія є інноваційною для українського суспільства, проте, на нашу думку, за її допомогою можна обмежити від участі у політичному процесі осіб, які можуть не мати достатнього морального права займати керівні посади в уряді, очолювати парламентські комітети, комісії, бути членами парламентських політичних партій. Проте у випадку контролю за політичними партіями та депутатським корпусом в рамках роботи цього інструменту в Україні має ефективно працювати механізм відклику депутата в разі отримання інформації від Комітету громадської люстрації щодо депутата, який вже представлений у парламенті. Викривання таких фактів безумовно негативно позначиться і на рейтингу, і на діяльності самої політичної партії, яку він представляє у Верховній Раді України.

Для зміцнення громадського контролю необхідні кількісне і якісне зростання громадських організацій, підвищення їхньої компетентності, інституційної і ресурсної спроможності, покращення комунікацій, пошук і використання нових технологій контролю, вдосконалення спільних дій. Як відзначають фахівці Національного Інституту Стратегічних Досліджень, взаємодія громадянського суспільства та влади, яка реалізується у створенні громадських рад при органах влади, проведенні громадських слухань щодо законопроектів і рішень та організації громадських інформаційних кампаній на підтримку державних рішень, слугує зростанню авторитетності державної влади та поширює можливості для мобілізації громадян на загальносуспільні справи. Водночас, громадянське суспільство України характеризується сповільненим розвитком реальних інституцій. Адже, «громадські організації в Україні є значною мірою бутафорськими, створеними для імітації діяльності перед зовнішніми донорами, і часом мають основною метою отримання грантів від іноземних благодійних та інших організацій» [39].

Необхідно враховувати, що діяльність громадських організацій може перешкоджати реалізації державних інтересів, якщо їх метою є вплив або зміни політичного балансу за допомогою тиску та репрезентування інтересів, протилежних загальносуспільним. Таким чином, варто брати до уваги те, що громадські інституції спроможні використовувати неадекватні моделі щодо прийняття того чи іншого політичного рішення, виявляти нестачу фахово підготовлених рішень, виважених з точки зору суспільних інтересів. Адже більшість громадських організацій є підконтрольними групам тиску (на персональному, партійному рівні тощо), і, незважаючи на те, що формально створювалися задля репрезентації й обстоювання запитів і позицій груп громадян, у реальній діяльності «відверто лобіюють приватні інтереси, намагаються монополізувати вплив на владу» [39].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Провідним напрямком концептуалізації політичного режиму України в період трансформації виступає модернізація конституціоналізму та перехід від телеологічної моделі до стратегічної. Для того, щоб відійти від телеологічної моделі та забезпечити стратегічний характер українського конституціоналізму необхідно:

- враховувати історичні, національні, ментальні та релігійні особливості українського народу, використовувати, а не сліпо копіювати позитивний досвід зарубіжного конституцієтворення;
- змістовно удосконалювати Конституцію, уникаючи загальних, беззмістовних та двозначних положень;
- забезпечити санкції щодо виконання або невиконання зобов'язуючих конституційних норм;
- створити системний механізм реалізації конституційних норм на практиці.

Реалізація конституційних положень у практичній площині залежить від зусиль усього суспільства, тому важливим завданням є проведення широкої просвітницької діяльності щодо популяризації сутності та відновлення авторитету Конституції України. Стратегічний підхід потребує такого конституційного тексту, який є не мрією, не видаванням бажаного за реально існуюче, а чітко сформульованою, обґрунтованою державницькою метою розвитку.

Другим напрямком запропонованої концепції виступає формування конструктивної співпраці політичних акторів. Вивчення процесів політичної співпраці та комунікації в сферах коаліційної взаємодії політичних партій та взаємозв'язку депутатів із виборцями дозволяє зробити наступні висновки.

1. Українське суспільство є фрагментованим великою кількістю соціальних та культурних розколів. На такій соціальній базі видається неможливим утворення парламентських коаліцій без суттєвих поступок партнерам та застосування компромісних практик.

2. На підставі проведеного аналізу комунікативних зв'язків парламентарів та виборців, можна визначити, що:

- змішана система виборів, запроваджена у 2012 році, не відіграла істотної ролі у взаємодії політичних сил та електорату, не відбилася й на презентації суспільнозначущих інтересів у Верховній Раді;

- наявність комунікацій і ступінь їхньої ефективності залежить не стільки від моделі виборів скільки від позицій та установок кандидата, персональної відповідальності народного обранця щодо роботи з виборцями, від системного характеру такої діяльності;

- введення мажоритарної складової у Верховній Раді сприяло посиленню персоналізації політичної діяльності, відбилася на стійкості партійної структуризації, зменшило рівень відповідальності «команд» за формування та впровадження рішень;

- депутати недостатньо використовують ефективні форми звітування перед виборцями за свою діяльність. Найчастіше представники політичних партій

використовують таку форму звітності, як піар-заходи та одностороннє інформування;

- спостерігаються переважно непрямі односторонні форми комунікації — через ЗМІ, місцеві радіо та телебачення. До того ж представники опозиції, які не завжди мають доступ до медійних ресурсів, мають набагато менші можливості представлення власної точки зору, а виступи раз на місяць у місцевих ЗМІ кардинально не вирішують проблеми комунікації;

- форми комунікації між депутатами та виборцями актуалізуються в періоди виборчих циклів, а у між електоральні періоди діяльність формально зводиться до роботи депутатських приймалень, зменшується кількість зустрічей, інформування про діяльність депутатів;

- активні форми комунікації депутатів з виборцями, такі як безпосередні зустрічі з громадянами, ініціювання та проведення громадських слухань, активно використовуються насамперед як частина виборчої кампанії, не мають системного характеру та визначного впливу на практичну сферу реалізації рішень;

- відбувається формалізація механізмів громадських слухань, які використовуються владою не для зближення позицій з громадою, а для формальної легітимації рішень, імітуючи процес залучення громади до формування та реалізації політики;

Шляхами вирішення зазначених проблем виступає:

- підвищення толерантності у процесі знаходження основними політичними акторами партнерів для спільного формування парламентської більшості;

- нормативне узгодження між союзниками основних напрямів та цілей майбутньої діяльності;

- розподіл посад у коаліційному уряді та координації програми його діяльності згідно демократичних загальновизнаних практик;

- вдосконалення законодавчого закріплення чіткої процедури та критеріїв звітування депутатів і політичних сил про свою діяльність;

- підвищення ролі та якості такого виду комунікації з виборцями, як розвиток зв'язків депутатського корпусу з експертами, експертним середовищем, стейкхолдерами, громадськими організаціями;

- заміна одностороннього інформування дієвим діалогом між політичними силами та громадою, виборцями, зниження відчуження між політичними суб'єктами, політиками та суспільними верствами, формування компромісних засад узгодження різних інтересів та цінностей.

З метою вдосконалення механізмів співпраці громадянського суспільства та органів влади у прийнятті політичних рішень вдається необхідним:

1. Реформування інституційного забезпечення участі громадян через створення громадських рад, проведення консультацій з громадськістю, широкого залучення науковців, фахівців. Впровадження цивілізованого механізму лобіювання соціальних інтересів.

2. Забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування. Створення засад публічної і прозорої реалізації влади задля унеможливлення маніпулювання і фальсифікації інтересів та позиції громадян, їх штучну мобілізацію з боку представників владних структур.

3. Фундація законодавчого забезпечення реальної участі громадян в ухваленні суспільнозначущих рішень законодавчими і виконавчими органами влади всіх рівнів в Україні.

4. Забезпечення нормативної фіксації критеріїв щодо ефективної діяльності дорадчо-консультативних органів на різних рівнях органів влади, а саме: умови членства у громадській раді, коло рішень органів державної влади, що потребує обов'язкової громадської експертизи до ухвалення, процедури взаємодії між дорадчими громадськими органами і державно-владними інститутами.

5. Створення системи моніторингу громадської думки щодо ефективності суспільно-політичної трансформації, результативності дій влади на загальнонаціональному та локальному рівнях та забезпечення своєчасного політичного й кадрового реагування на тенденції в громадській думці, її врахування.

6. Сприяння виникненню прецедентів визначального впливу громадськості на прийняття конкретних політичних рішень та презентація цього позитивного досвіду через медіа-мережу.

7. Підвищення рівня доступності інформації про діяльність та рішення державних органів. Вочевидь, виняток становить та інформація, що містить державну таємницю і т.д.

Підвищення дієвості політичної участі громадян буде сприяти розширенню горизонтальних складових політичного процесу, а відповідно і реальній демократизації українського суспільства. Активізація взаємодії між державою та громадянами, громадськими інституціями, відіб'ється на якості державної політики та максимально наблизить її до інтересів держави та суспільства, підвищить рівень прозорості процедури прийняття політичних рішень та їх втілення в життя.

Упровадження нових і оновлення існуючих форм і засобів участі громадськості в процесі прийняття рішень та громадського контролю, зокрема через інституції громадянського суспільства як організованої форми впливу на державну владу, результується у наступному:

- підвищить рівень суспільного визнання органів державної влади та рішень, що вони виробляють;
- сприятиме покращенню якості політичних рішень, зміцненню структур публічної влади та інституцій громадянського суспільства, зменшенню закритості влади, скороченню корупції;
- забезпечить можливості високої політичної мобілізації і консолідації суспільства.

ВИСНОВКИ

Актуалізація концепту політичного режиму в умовах світових тенденцій демократизації і модернізації політико-владних відносин зумовлена

топологічними якостями політики як сфери відтворення легалізованих політичних практик участі у боротьбі за владу. Разом із тим, динаміка політичної трансформації в Україні демонструє невідповідність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядків загально визнаним демократичним принципам. Системоутворююча роль політичного режиму у формуванні та підтримці певного політичного порядку формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інших правил і процедур, що забезпечують функціональність політичної системи, визначає актуальність дослідження наукової проблеми формування і розвитку сучасних форм та засобів реалізації політичної влади.

У результаті дослідження встановлено, що проблематика політичного режиму має значний ступінь розробки у світовій соціально-філософській та політологічній традиціях. Водночас, переструктурування світового політичного простору, демократизація суспільно-політичної сфери, зміна політичних пріоритетів вимагає пошуку нового концептуального уявлення про феномен політичного режиму. Аналіз теоретико-політичних побудов засвідчив, що розробка концепту політичного режиму у політико-філософському дискурсі з передантичних та античних часів до новітнього часу зумовила поступове ускладнення та рівневе структурування цього феномену як чинника впорядкування владних відносин. Визначено, що дискурсивність ролі та місця концепту політичного режиму у забезпеченні соціально-політичного порядку сприяла формуванню політико-філософських та соціологічних теорій. Соціально-філософські дослідження структури та внутрішніх взаємозв'язків суспільства надали ідеї соціально-політичного порядку певних, логічно пов'язаних між собою значень. Комунікативна парадигма забезпечила осмислення взаємозв'язків суспільства та держави, що реально склалися, поза встановленими згідно правовим актам політичними нормами поведінки, та пов'язала проблему політичного порядку, як змістовного відображення соціально-політичних

стосунків у суспільстві, з процесами відтворення і легітимації влади.

У роботі зроблено висновок, що у межах філософських та соціально-політичних наук феномен політичного режиму, як сукупність форм та засобів реалізації політичної влади, розглядався через встановлення стійких, регулярних, повторюваних суспільно-політичних взаємодій, що визначали впорядкованість політичної сфери на противагу хаосу первісного суспільства. Це дає змогу обґрунтувати детермінованість політичного режиму феноменом політичного порядку як процесу відтворення інституціоналізованих політичних практик.

Здійснена у дисертації категоризація понять дослідження дозволила розмежувати поняття «політичний» та «державний», перше є повнішим, оскільки містить у собі не тільки владні відносини, що нормуються державою та в яких суб'єктами й об'єктами є власне держава з її органами, а також ті відносини, які виходять за межі державного та належать до взаємодії у сфері громадянського суспільства.

Проведений аналіз дозволив зробити висновок про достатню обґрунтованість політичного режиму як сукупності методів, засобів та прийомів здійснення влади. В той же час, визначено, що недостатньо розробленим залишається дослідження системних характеристик ефективності та результативності політичного управління. Спираючись на численні розробки і науково-теоретичні надбання щодо феномену політичного режиму, з'ясовано, що головною характеристикою режиму виступає політичний порядок як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з уже прийнятими у суспільстві нормами та цінностями. В сучасних політичних системах та ідеологічних конструктах політичний порядок розглядається як нормативний ідеал, виступає переважно консервативною цінністю та означає, передусім, політичну стабільність.

Для обґрунтування та реалізації дослідження політичного режиму автором

використано інноваційний методологічний підхід вивчення політичного режиму як системи формування та підтримки певного політичного порядку, сутність якого полягає у відтворенні інституціоналізованих політичних практик. Під ними розуміється порядок формування влади, партійної системи, прийняття політичних рішень та інші правила й процедури, що забезпечують здатність політичної системи до виконання визначених, свого часу, Т. Парсонсом функцій: інтеграції, ціледосягнення, адаптації та відтворення власного культурного зразку.

Головною характеристикою режиму у дослідженні визначено політичний порядок, як здатність високоінституціоналізованої політичної системи зберігати свою якісну визначеність шляхом залучення нових груп у політику у такий спосіб, щоб вони діяли у відповідності з уже прийнятими у суспільстві нормами та цінностями. Політичний порядок виявляється в стійкості, регулярності, повторюваності політичних акцій та інтеракцій. На думку дисертанта, умовами забезпечення та підтримки політичного порядку демократичного режиму є наступні:

регулярні, вільні та конкурентні вибори посадових осіб, що забезпечують не лише демократичність обрання, але й професіоналізм обраних;

комунікативна та інформаційна відкритість влади, функціональна співпраця держави та громадянського суспільства;

автономія громадянських організацій та асоціацій, гарантування та реалізація прав і свобод людини;

відповідальність та підзвітність влади перед народом, верховенство правового закону та створення системи протидії корупції;

децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування, функціональний розподіл повноважень на різних рівнях політичного управління.

Автором також використаний комплекс наукових методів, які відрізняються рівнями охоплення досліджуваних явищ. Використання неінституціональної методології має великий евристичний потенціал, особливо для дослідження

суспільств, що трансформуються. Саме у період докорінних змін у суспільстві руйнуються формальні політичні інститути, а формування нових багато у чому залежить від впливу неформальних практик та суб'єктивних впливів учасників політичного процесу. Таким чином, неоінституціональні підходи дозволяють зрозуміти, як саме у суспільстві сполучаються та взаємодіють нові демократичні інститути та традиційні моделі поведінки. Тут існує певна закономірність, якщо формальні та неформальні інститути не мають протилежних, взаємовиключних характеристик, а певною мірою подібні, то можливе їх спільне функціонування і процес інституціоналізації нового політичного режиму відбувається успішно. У випадку відсутності такої подібності неформальні практики можуть суттєво спотворити, або навіть зруйнувати модернізаційні перетворення у суспільстві.

Основою стабільності політичного режиму з точки зору неоінституціонального підходу є саме реальна інституціоналізація, а не формальне створення інституційних каркасів без відповідного змісту. Таким чином, на перший план виходить проблема конгруентності формальних та неформальних інститутів, відповідності форми та змісту політичної діяльності. Висновки неоінституціоналізму про провідний вплив неформальних інститутів в умовах трансформації суспільства, неефективності та слабкої легітимності формальних структур дуже актуальні для сучасної політичної ситуації в Україні.

Особлива увага приділена інституційно-співставлюючому аналізу, сутність якого полягає в зіставленні різних інституційних характеристик політичного режиму з метою виявлення існуючих між ними взаємозв'язків і трендів впливу, вихідними даними для чого служать кількісні оцінки досліджуваних характеристик, отримані для більшості існуючих сьогодні в світі суверенних держав як результат міжнародних кросснаціональних досліджень.

Проведений аналіз якісних та кількісних підходів і методів дослідження політичного режиму дозволив зробити висновок, що разом із достатньо ґрунтовним вивченням механізмів формування влади та системи відносин між

владою та суспільством, недостатньо розробленими залишаються такі важливі аспекти як: специфіка формування владних моделей на різних рівнях політичного режиму; системна відповідність національного, регіонального та субрегіонального рівнів політичного режиму; проблема балансу горизонтальних та вертикальних вимірів розподілу політичних ресурсів між суб'єктами політичної взаємодії.

На ґрунті визначених методологічних підходів, автором розроблено систему показників та критеріїв дослідження політичного режиму, яка представлена наступними сутнісними блоками: відкритість та суверенність; конкурентність; ефективність; участь.

Критеріями відкритості та конкурентності політичного режиму визначено функціонування демократичних політичних інститутів, механізми розподілу повноважень та взаємодії; інституціональна легітимність політичних суб'єктів; механізми рекрутування політичної еліти та процедури передачі влади, конкретизовані у визначеному політичному середовищі. Проведений у дослідженні аналіз функціонування українських політичних інститутів влади під час трансформації політичного режиму засвідчив існування певних особливостей, притаманних сучасному політичному процесу. Так, становлення парламентаризму в Україні відбувається під впливом соціокультурних, економічних та політичних чинників. Тому демократична трансформація цього інституту повинна включати як правове реформування, так і зміну підходів до практики реалізації законодавчих норм. Дослідження показало, що, чинниками, які впливають на ефективність функціонування українського парламенту є наступні: структурні вади парламенту; низька ефективність роботи; безсистемність і низька якість законотворчої діяльності; недосконалість парламентського контролю; неналежний рівень прозорості. Парламентом, як представницьким інститутом, що визначає рівень демократії в державі, втрачено незалежність і притаманні йому місце та роль у системі державної влади. Верховна Рада України включена до

президентської вертикалі влади, виконуючи переважно законотворчу функцію; комунікації між суспільством і владою, одним із головних елементів якої був Парламент, є неефективними, внаслідок чого громадяни не мають достатньої інформації про діяльність органів влади, зокрема Парламенту; зведення нанівець його контрольної функції призвело до втрати механізму демократичного контролю над державою з боку суспільства. Тому, дотепер єдиним важелем впливу суспільства на владу залишаються вибори.

Констатовано, що функціонування інституту президентства в сучасній Україні в умовах трансформаційних та модернізаційних процесів визначається суперечливими та неоднозначними характеристиками. Дослідження становлення цього інституту показало, що він знаходиться в стані безперервної трансформації, детермінуючи зміст і інтенсивність ходу політичного життя країни. Аналітичне дослідження динаміки повноважень Президента України за Конституцією та іншими законодавчими актами доводить, що в Україні створене правове поле, згідно з яким глава держави залишається домінуючим елементом вітчизняної політичної системи. Актуалізовано положення про визначний вплив легітимності на інституціалізацію демократії в традиційних суспільствах, тобто розуміння значною частиною населення необхідності того або іншого інституту демократії та інформованості про його діяльність. Затяжна неефективність дій української політичної еліти, відсутність активних, цілеспрямованих дій політичних угруповань призвела до виникнення стійких тенденцій делегітимації демократичного режиму та відкату його в бік авторитаризму.

Запропоноване авторське бачення подолання кризи легітимності, яке ґрунтується на виконанні двох головних завдань. По-перше — підвищити довіру до інститутів демократії, що можна досягти шляхом поліпшення матеріального стану основних соціальних груп. Це, у свою чергу, здійснюється через поетапне впровадження ринкових механізмів шляхом забезпечення високого рівня соціального захисту основних груп населення. По-друге — створити механізм

подолання соціокультурних суперечностей, для чого потрібно передусім визначити соціальні групи, які орієнтуються на цінності раціоналізму, ефективності або рівності.

У роботі здійснено аналіз механізмів рекрутування та оновлення політичної еліти як провідного чинника забезпечення ефективності політичного режиму. Зазначено, що в Україні процеси соціального динамізму в політичній еліті замінені на монополізацію влади, перерозподіл її ресурсних впливів в середині закритих груп за принципом близькості до суб'єкта уособлення, який контролює кадрові переміщення в закритому номенклатурному полі. Вирішенням цієї проблеми послугує створення нової системи рекрутування еліт, яка буде базуватися на конкурентних принципах та інституціалізації вимог за діловими і моральними якостями політичних, економічних, адміністративних керівників.

Визначено, що демократична ефективність політичного режиму детермінується потенціалом органів влади у прийнятті політичних рішень. До основних вимог, що пред'являються до політичного рішення, віднесено: відповідність чинному законодавству і статутним документам; обґрунтованість; своєчасність; реалізованість; адресність; несуперечність; директивність; поєднання жорсткості і гнучкості; можливість контролю виконання; ефективність. Демократичні політичні режими мають чітко визначені процедурні правила прийняття політичних рішень - зафіксовані в законах та нормах, зі сталою традицією публічних дебатів, узгодження між різними групами, з урахуванням громадської думки. Процес прийняття політичного рішення в офіційних органах не є простим актом голосування й підтвердження, а є складною системою відносин і дій. Прийняття політичних рішень в демократичних країнах демонструє певні специфічні особливості, що визначаються високим кредитом довіри до вищих органів влади, традицією протистояння опозиції та більшості в парламенті, свідомим відхиленням рішень, запропонованих політичними супротивниками з метою впливу на суспільну думку.

Визначальними рисами, що характеризують процеси прийняття та реалізації політичних рішень в сучасному українському політичному житті зазначено наступні:

- відсутність попереднього обговорення з боку державних та політичних органів наміру ухвалити певне політичне рішення;
- переважно стихійне прийняття політичних рішень, за відсутності навіть формальних попередніх процедур формулювання, аналізу ситуації та можливих наслідків, власне підготовки рішення та його впровадження;
- становлення негативної тенденції щодо ухвалення рішень в «закритому режимі»;
- низький рівень відповідальності органів державної влади та їхніх посадових осіб за ухвалені політичні рішення;
- низький рівень організаційної та політичної автономності уряду і парламенту, зокрема в процесі підготовки та прийняття політичних рішень.

Періоди соціальної трансформації суспільства є етапами загострення і розширення конфліктності. Розпад одних суспільно-політичних інститутів, створення нових, періоди тимчасового співіснування їх взаємовиключних форм не можуть не супроводжуватися виникненням конфліктних ситуацій. Визначено, що політико-конфліктна ситуація, що склалась наразі в Україні, характеризується високим рівнем інтенсивності. Домінантами цього процесу вбачаємо, по-перше, тенденцію до збільшення рівня недовіри суспільства до головних владних інститутів держави, поступову втрату так званого «кредиту довіри» до влади, який надається їй суспільством. Іншою домінантою політичної конфліктності у вітчизняному просторі є відстороненість суспільства від політичного процесу і політичних подій, зниження політичної активності пересічних громадян, що справляє негативний вплив на трансформаційні процеси, оскільки до базових умов ефективного функціонування демократичного політичного режиму належить активна політична участь громадян, що має сприяти формуванню і

функціонуванню політичних інститутів і державної влади та контролю над їх діяльністю. Третьою домінантою, що визначає конфліктні відносини в сучасному українському політичному полі, є відсутність консенсусно-орієнтованої тактики та стратегії основних політичних акторів. Зниженню рівня інтенсивності й тривалості політико-конфліктних відносин мають сприяти відповідні дії провідних політичних сил та діяльність політичних інститутів.

Одним із найдієвіших засобів підвищення рівня ефективності функціонування політичного режиму є формування усталених демократичних практик політичної участі. Для впровадження демократичних стандартів політичної участі держава повинна створити умови для ефективного функціонування механізмів залучення громадян до прийняття політичних рішень. Особливістю просування України до демократії є провідна роль держави у становленні форм політичної участі та умов розвитку нової соціально-політичної системи.

На ґрунті проведеного аналізу функціонування механізмів політичної участі громадян, запроваджених в сучасній Україні, сформульовані наступні тенденції:

зниження відповідності закону про вибори сучасним запитам електорату;

нестабільність виборчої системи;

недостатня політична компетентність та досвідченість громадян;

невідповідний демократичним стандартам рівень розвитку гендерної складової політичної участі;

високий рівень протестного потенціалу в суспільстві.

Причинами вказаних тенденцій визначено: відсутність цілісної системи політичної соціалізації, розвинених інститутів політичної участі; наявність слабкої взаємодії політичних лідерів та органів державної влади щодо активізації партиципації громадян. Крім того, усвідомлену громадянами потребу в політичній участі не задовольняють можливості, надані політичною системою, більше того, вираження цієї потреби наштовхуються на запеклий опір самої влади, яка, як і

раніше, не бажає ділитися прерогативами розробки та прийняття політичних рішень; пересічний українець характеризується відсутністю таких показників «демократичної участі», як суб'єктивна впевненість в ефективності своєї участі, почуття громадянської відповідальності та політичної довіри один до одного і до інститутів державного і місцевого управління, членство в різних організаціях, що артикулюють і акумулюють суспільні інтереси, невикорінена культура участі, під якою розуміються позитивні установки щодо громадянського обов'язку, громадянської довіри, ефективності і лояльності; політична участь в сучасній Україні носить переважно конфліктний характер, при цьому влада розглядається не як партнер громадян у представництві та захисті їх інтересів, а скоріше як їх головний ворог; спостерігається тенденція до відчуження все більшої кількості українців від політичної діяльності, обумовлена, зокрема, їх невірою в ефективність законних способів впливу на владу; простежується тісний зв'язок між тривалим погіршенням умов життя і істотним зниженням активності населення; підвищення рівня політичної участі українських громадян передбачає всебічний облік і з'ясування причин, що сприяють формуванню та збереженню абсентеїстської тенденції. Має місце формальний розвиток демократії, при якому свобода слова обертається повною безвідповідальністю за сказане, а формально проголошені права людини — відсутністю реальної можливості їх реалізації.

На ґрунті вивчення актуальних тенденцій розвитку політичних процесів в Україні автором запропонована концепція демократичної трансформації політичного режиму країни. Головним методологічним принципом цієї концепції виступає баланс між вертикальними та горизонтальними вимірами політичної діяльності, який проявляється у здатності сформувати політичний порядок та забезпечити інституціоналізацію і відтворення політичних практик у вигляді механізмів формування влади, її зовнішньої та внутрішньої легітимності, партійної системи, прийняття політичних рішень, політичної участі громадян, домінуючих моделей політичної поведінки та ін.

Запропоновано перейти від телеологічного конституціоналізму до стратегічного, який повинен закріпити новий підхід до формування та функціонування влади. Стратегічний конституціоналізм визначено як теорію та практику публічного управління, що ґрунтується на довгострокових стратегіях зовнішнього та внутрішнього політичного розвитку, формуванні та впровадженні засобів укріплення та збереження суверенітету держави. Зазначено, що стратегічний конституціоналізм може бути ефективним за умови наявності складної і розгалуженої системи розробки та впровадження довгострокових стратегій, застосування стратегічних сценаріїв дії влади в різних сферах політики та економіки. В країні має бути створено систему відповідних політичних інститутів, процедур, взаємозв'язків, що дозволяє здійснювати стратегічний розвиток держави.

Іншими складовими запропонованої концепції визначено: створення ефективної системи влади на засадах конструктивної взаємодії суб'єктів політичного процесу та суспільного консенсусу щодо основних цілей і динаміки розвитку держави (вертикальний вимір) та формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок раціональної й відповідальної політичної поведінки, поступове подолання існуючої фрагментарності в політичній свідомості, позбавлення елементів патріархальної і підданської політичної культури (горизонтальний вимір).

Запропонована концепція дозволяє створити системне теоретичне уявлення про сучасний розвиток та функціонування політичних режимів на ґрунті усвідомлення досвіду формування, відтворення та трансформації політичного порядку. Науковий аналіз феномену політичного порядку висвітлює не лише конфігурацію формальної інституціоналізації, але й природу реальних політичних практик, фундаментальні засади, на яких побудована політична взаємодія та організація суспільства.

У прикладному аспекті проведена концептуалізація політичного режиму

дозволяє здійснювати аналіз актуальної політичної ситуації в Україні, вимірювати ступінь ефективності та стійкості політичного порядку, прогнозувати перспективи його еволюції та напрямки вдосконалення. Сформульовані принципи демократичної трансформації політичного режиму можуть сприяти підвищенню якості прийняття політичних рішень як у державній, та і у політико-громадянській сфері українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Президент і Уряд : новий розподіл повноважень / В. Авер'янов // Юридичний вісник України. — 2003. — 09-16 травня. — С. 8-17.

2. Авер'янов В. Система органів виконавчої влади : проблеми реформування у світлі конституційних вимог / В. Авер'янов // Право України. — 2003. — № 9. — С. 24-30.

3. Активність виборців на виборах України за період з 1991 по 2010 роки [Електронний ресурс] // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2010. — № 1. — Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2010_1/visnik_st_9.pdf.

4. Алескеров Ф. Выборы, голосование, партии / Ф. Алескеров, П. Ортешук. — М. : ИЦ Академия, 1995. — 207 с.

5. Алюшин А. Л. Тоталитарное государство в модели и реальности : от Руссо к сталинизму. — Тоталитаризм как исторический феномен / А. Л. Алюшин ; [под ред. А. А. Кара-Мурзы]. — М., 1989. — 396 с.

6. Аналітичний звіт за результатами опитувань. Комунікація народних депутатів та виборців у позакризовий період 2013 року січень 2014 року [Електронний ресурс] / Український незалежний центр політичних досліджень. — С. 2 — 3. — Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/report_communication_party_view_2014.pdf.

7. Аналітичний звіт за результатами фокус-групового дослідження «Стан політичної комунікації в регіонах України» [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу : [http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg_report_communication_party2013\(1\).pdf](http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg_report_communication_party2013(1).pdf).

8. Аптер Д. Введение в политический анализ / Девид Аптер // Социология политики : реферативный сборник ; [под ред. Т. В. Андиановой]. — М., 1981. — 357 с.

9. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; [пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. ; послесл. Ю. Н. Давыдова]; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. — М. : ЦентрКом, 1996. - 672 с.

10. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч. И. В. Брагинской, М. Л. Гаспарова, С. А. Шевелева, Г. А. Миллер]. — М. : Мысль, 1983.

Т. 4 : Политика. — 1983. — С. 376–644.

11. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян [Электронный ресурс]/ Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. И. Радцига]. — М., Л., 1936. (Переиздание: М., 2007). — 49с. — Режим доступа : http://www.globalfolio.net/classicist/_texts/aristotel-afinskaya-politia058.pdf.

12. Арон Р. Демократия и тоталитаризм // Реймонд Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. — Москва : Текст, 1993. — 303 с.

13. Артемов Г.П. Политическая социология: учебное пособие / Г. Артемов. — М. : Логос, 2002. — 280 с.

14. Афонін Е. А. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. — К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. — 160 с.

15. Ашин Г. К. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий [Электронный ресурс] / Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. — М. : Экзамен, 2001. — 608 с. — Режим доступа : http://www.modernlib.ru/books/ashin_g/sociologiya_politiki_sravnitelniy_analiz_rossiy_skih_i_amerikanskih_politicheskikh_realiy/read_14/.

16. Ашин Г. К. Курс элитологии / Ашин Г.К., Охотский Е.В. — М. : ЗАО "Спорт- академпресс", 1999. — 368 с.

17. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит [Электронный ресурс] // Общественные науки и современность. — 1998. — № 3. — С. 86–89. — Режим доступа до ст. : <http://ecsocman.hse.ru/data/807/717/1231/007Ashin.pdf>.

18. Баймуратов М. А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине / М. А. Баймуратов. — Одеса : Одиссей, 2000. — 80 с.

19. Баимуратова М. О. Формування парламенту України : до пошуку оптимальної виборчої системи [Электронный ресурс] / М.О. Баимуратова, І.Д.Сліденко. — // Радник: Український юридичний портал. — Режим доступу до ст. : <http://radnuk.info/statti/228-konst-pravo/3491-2010-01-22-21-38-19.html>.

20. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Б. Барбер // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 235–247.
21. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок : анализ современных американских концепций / Э. Я. Баталов. — М. : Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. — 376 с.
22. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. — 1994. — № 4. — С. 76–83.
23. Белецкая Т. В. Политический консенсус в системе управления современными социально-политическими конфликтами в Украине [Электронный ресурс] / Татьяна Викторовна Белецкая. — Режим доступа до ст. : http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2008/19_28.pdf.
24. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Дэвид Белл. — М. : Academia, 2004. — 578с.
25. Бергер П. Социальное конструирование реальности : Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.
26. Бережна І. Оновлення політичної еліти в Україні : несподіванка обіцяної атаки [Електронний ресурс] / І. Бережна // Віче. — 2010. — №7. — Режим доступа до ст. : <http://www.viche.info/journal/1955/>.
27. Бодуен Ж. Вступ до політології / Жан Бодуен. — К. : Основи, 1995. — 175 с.
28. Бойко Н. Від вашого вибору нічого не залежить [Електронний ресурс] / Н. Бойко. — Режим доступа до ст. : <http://vybory.org/articles/565.html>.
29. Бокало Н. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи / Бокало Н., Трохимчук С. — Львів, 2000. — 68 с.
30. Боришполец К.П. Методы политических исследований / К. П. Боришполец. — М., 2010. — 232 с.
31. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 524 с.

32. Бурдьє П. Соціологія політики / П'єр Бурдьє; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.
33. Буря Г. К демократии через традицию. Авторитаризм уже ничего не может дать России / Г. Буря // Независимая газета. — 2010. — № 2. — 9 февраля.
34. В українців уривається терпець: протестні настрої досягли 20-річного максимуму [Електронний ресурс] // Галицький кореспондент. — Режим доступу до ст. : <http://gk-press.if.ua/node/6027>.
35. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? / И.Валлерстайн // Социологические исследования. — 1997. — №1. — С.8 - 21.
36. Васильев Л.С. История религий Востока : учеб. пособие для вузов / Л. С. Васильев. — [4-е изд.]. — М. : Кн. Дом «Ун-т», 1999. — 320 с.
37. Васильченко С. Загублена мажоритарка. Як політики підлаштовували під себе вибори [Електронний ресурс] / Сергій Васильченко // Українська правда. — 2012. — 25 травня. — Режим доступу до ст. : <http://vybory.org/articles/yak-poltiki-pdlashtovuvali-pd-sebe-vibori.html>.
38. Введение в теорию международных отношений и внешней политики : учебное пособие / [Н. А. Ломагин (рук. авт. колл.), В.Е. Кузнецов и др.]. — СПб. : «Издательский дом «Сентябрь», 2001. — 450 с.
39. Вдосконалення засобів участі громадян у прийнятті політичних рішень [Електронний ресурс] / Відділ соціальних відносин та громадянського суспільства НІСД. — Режим доступу до докум.: http://old.niss.gov.ua/monitor/Monitor29_n/01.htm.
40. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. — М. : Прогресс, 1990. — 804 с.
41. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; [пер. з нім., післям. та ком. О. Погорілого]. — К. : Основи, 1998. — 534 с.

42. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / Сідней Верба // Демократія: Антологія [упоряд. О.Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 943 — 982.

43. Вибори - 2012: за кого і чому збираються голосувати виборці? Рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/gbekfheil3ijtgiojn.htm>.

44. Вибори-2012: політичне структурування суспільства та перспективи багатопартійності в Україні [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/politichne-strukturuvannja.htm>.

45. Віко Дж. Зібрання творів : у 3-х томах / Дж. Віко. — 1986.

Т. 1. — М., 1986. — 250 с.

46. Вороніна К. Легітимація політичного режиму в посткомуністичних країнах [Електронний ресурс] / Ксенія Вороніна // Наукові конференції. — Режим доступу до ст. : <http://conferences.neasmo.org.ua/node/177>.

47. Вороніна К. Ю. Інституційні зміни як індикатор легітимації політичного режиму в транзитивних суспільствах / К. Ю. Вороніна // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. — К., 2010. — Випуск 34 . — 452 с.

48. Вышеславцев Б. П. Кризис индустриальной культуры : марксизм, неосоциализм, неолиберализм / Б. В. Вышеславцев. - Нью-Йорк : Chalidze Publications, 1982. — 350 с.

49. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. — К. : Либідь, 2005. — 368 с.

50. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Полис. — 2000. — № 3. — С. 97-103.

51. Гончарова Т. Особливості процесу формування парламентських коаліцій / Т. Гончарова // Віче. — 2009. — № 3. — С. 2-3.

52. Гельман В. Я. Власть, управление и локальные режимы в России : рамки анализа [Електронний ресурс] / В.Я. Гельман // Неприкосновенный Запас. — 2010.

— №70 (2). — Режим доступу до журн. : <http://www.nlobooks.ru/rus/nz-online/619/1760/1765/>.

53. Глухова А. В. Политический конфликт как механизм постсоциалистических трансформаций : Восточноевропейский опыт и проблемы России [Электронный ресурс] / А. В. Глухова // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. — 2007. — №3. — С.114 — 123. — Режим доступу до ст. : <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-konflikt-kak-mehanizm-postsotsialisticheskikh-transformatsiy-vostochnoevropeyskiy-opyt-i-problemy-rossii>.

55. Глухова А. Политические конфликты: основания, типология, динамика : теоретико-методологический анализ / А. Глухова. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 280 с.

56. Гоббс Т. Сочинения : в двух томах / Томас Гоббс ; [сост., ред., автор вступ. статьи и примеч. В. В. Соколов ; пер. с латин. и англ. Я. Федорова, А. Гутермана]. — М. : Мысль, 1989.

Том 1. — 1989. — 622 с.

57. Гоббс Т. Сочинения : в двух томах / Томас Гоббс; [сост., ред., автор вступ. статьи и примеч. В.В.Соколов ; пер. с латин. и англ. Я. Федорова, А. Гутермана]. — М. : Мысль, 1989.

Том 2. — 1991. — 732 с.

58. Гозман Л.Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 426 с.

59. Головатий М. Ф. Сучасна українська політична наука : проблема політичної теорії і методів дослідження [Електронний ресурс] / М.Ф.Головатий. — Режим доступу до ст. : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npmaup/2012_3/pdf_files/5-9.pdf.

60. Головатий М. Ф. Політична психологія : підручник / М. Ф. Головатий. — 2-ге вид. — К. : ЦУЛ, 2009. — 400 с.

61. Голосніченко Д. І. Теорія повноважень : вітчизняний та зарубіжний досвід їх формування : монографія / Д. І. Голосніченко. — К. : Видавець Голосніченко А.М. (Г.А.М.), 2009. — 356 с.

62. Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. В. Гончаров, И.Б.Гоптарева; МГЮА. — М. : Юристъ, 1996. — 232 с.

63. Гордієнко М. Г. Політичний конфлікт як засіб існування соціуму / М. Г. Гордієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 41. (підсерія «Курасівські читання»). — С.7—15.

64. Горева Н. А. Трансформация политического режима в современной России [Електронний ресурс]: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Полит. инст., этнополит. конфликт., нац. и полит. процессы и технологии» / Н. А. Горева. — Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-politicheskogo-rezhima-v-postsovetskoi-rossii>.

65. Грабовська І. Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці / І. Грабовська // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 54—59.

66. Грачев М. Н. Актуальные проблемы политической науки : коллективная монография / М. Н. Грачев, В. Ю. Ирхин. — М. : Экономическая демократия, 1996.— 372 с.

67. Громадська думка населення щодо парламентських виборів. — [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». — Режим доступу до докум. : http://dif.org.ua/ua/publications/focus_on_ukraine/focus1.htm#2.

68. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». — Режим доступу до докум. : <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/sdklfnvblkdmfklvm.htm>.

69. Громадяни України про владу та ситуацію в країні [Електронний ресурс] / Соціологічні дослідження Центру О. Разумкова, вересень 2005 р. — Режим доступу до публ. : <http://www.uceps.org/ua/show/778>.

70. Гудков Л. О легитимности социального порядка / Л. Гудков // Вестник общественного мнения. — 2004. — №2(70). — С. 18–42.

71. Гурвич В.А. Институты согласия / В. А. Гурвич, И. С.Меньшиков. — М. : Наука, 2009. — 121 с.

72. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности : пер. с англ. / Роберт Даль // Век XX и мир. — 1994. — № 7–8. — С. 167–168.

73. Даль Р. Демократия и ее критики / Роберт Даль; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 2003. — 576 с.

74. Даль Р. О демократии / Роберт Даль; пер. с англ. А .С. Богдановского; под ред. О. А. Алекринского. — М. : Аспект-Пресс, 2000. — 208 с.

75. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт Даль; пер. з англ. О. Д. Білогорського. — Х.: Каравелла, 2002. — 216 с.

76. Данілюк Н. Основні підходи до трактування поняття «політичний режим» / Н. Данілюк // Освіта регіону. — 2009. - №3. — С. 55–60.

77. Данте А. Монархия / Алигьери Данте; пер. с итал. В.П. Зубова; коммент. И. Н. Голенищева-Кутузова. — М. : «Канон-пресс-Ц» — «Кучково поле», 1999. — 192 с.

78. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф; пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. — М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. — 208 с.

79. Дахова І. І. Розподіл повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України [Електронний ресурс] / І. І. Дахова. — Режим доступу до ст. : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11diikmu.pdf>.

80. Дацюк С. Принципи нової політичної системи. Частина II. Головні принципи оновлення політичної системи і конституції [Електронний ресурс] /Сергій Дацюк // Діалог.ua. — Режим доступу до ст. : <http://dialogs.org.ua/ru/project/page7507.html>.

81. Дашутін Г. П. Гуманізація політичного процесу як мета і засіб модернізації України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

полит. наук : спец. 23.00.02 «Політ. інститути та процеси» / Г.П. Дашутін. — К., 2002. — 16 с.

82. Два місяці протестів в Україні: що далі? Соціологічні опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/events/kpfbprkfhpkp.htm>.

83. Дегтярев А.А. Принятие политических решений : Учебное пособие / А.А. Дегтярев. — М.: КДУ, 2004. — 416 с.

84. Демидов А. Основы политологии /А. Демидов, А. Федосеев. — М. : Высш. школа, 1995. — 270 с.

85. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду [Електронний ресурс] / О. П. Дем'янчук. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2000_18/05_demyanchuk_op.pdf.

86. Державна регіональна політика України : особливості та стратегічні пріоритети : монографія / [за ред. З. С. Зварніля]. — К. : НІСД, 2007. — 820 с.

87. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / [Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін.] ; за заг. ред. проф. Н. Р. Нижник. — К. Вид-во УАДУ, 2002. — 164 с.

88. Динаміка політичного режиму в Україні : прогнозний аспект : аналітична доповідь / [за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна] ; РФ НІСД у м. Харкові. — Х. : Золоті сторінки, 2011. — 116 с.

89. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия [Електронний ресурс] / М. Доган ; пер.з франц. Т. Н. Шуміліной. — Режим доступу до ст. : http://ecsocman.hse.ru/data/321/468/1217/018_dogman.pdf.

90. Долженков О. О. Україна — Білорусь: Досвід політичної трансформації. Монографія / Олег Олександрович Долженков. — Одеса: Астропринт, 2003. - 264 с.

91. Долженков О. О. Політичні трансформації в Україні та політична культура українців / Олег Олександрович Долженков // Вісник СевНТУ :

Політологія : зб. наук. пр. — Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2013. — Вип. 145. — С. 178–182.

92. Дхаммапада [Електронний ресурс] / Памятники литературы народов Востока ; [перевод с пали, введение и комментарии В. Н. Топорова]. — Bibliotheca Buddhica XXXI : Издательство восточной литературы. — Режим доступа : <http://www.dhammapada.kiev.ua>.

93. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / Морис Дюверже / Политология : хрестоматия ; ред. М. А. Василик ; пер. с франц. М.С. Вершинин. — Москва : Гардарики, 2000. — С. 331–344.

94. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; пер. с франц. — М. : Академический Проект, 2000. — 538 с.

95. Євгенєва А. М. Законотворчість : участь громадськості у законодавчому процесі / А. М. Євгенєва, Ю. Г. Шкарлат. — «Заповіт», К., 2008. — 96 с.

96. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте Россия и 25 стран Европы. — Москва : Институт сравнительных социальных исследований, 2008. — 89 с.

97. Європейське соціальне дослідження (ESS 2010) [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>.

98. Жданов І. Україна у ХХІ столітті : виклики для політичної еліти [Електронний ресурс] / Ігор Жданов, Юрій Якименко // Національна безпека і оборона. — №9 (45). — 2003. — С.2–12. — Режим доступа до вид. : http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD45_ukr.pdf.

99. Жук Н. А. Стимування і противаги в системі поділу влади в Україні : загальнотеоретичні проблеми : дис. на здобуття ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н. А. Жук. — Х., 2006. — 20 с.

100. Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект / В. Журавський. — К. : Інститут держани і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. — 372 с.

101. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» станом на 21 лютого 2014 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74218>.

102. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» за станом на 7 березня 2011 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3166-17>.

103. Закон України про внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» за станом на 17 березня 2011 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

104. Закон України «Про Кабінет міністрів України» за станом на 7 жовтня 2010 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

105. Закон України «Про вибори народних депутатів» за станом на 18 листопада 1993 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3623-12>.

106. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» за станом на 01.07.2010 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>.

107. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» за станом на 19.04.1999 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a36.

108. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» за станом на 08.09.2005 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

109. Закон України «Про статус народного депутата України» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page>.

110. Законодавчі підсумки роботи Верховної Ради України шостого скликання протягом 4-ї сесії [Електронний ресурс] / Лабораторія законодавчих ініціатив. — Режим доступу : <http://parlament.org.ua/index.php?action=publication&s=30&st=60>.

111. За півроку роботи Ради з 2 тисяч законопроектів лише 45 стали законами : моніторинг роботи Парламенту [Електронний ресурс] / Громадянська мережа «ОПОРА» // Українська правда. — 2013 р. — 4 листопада. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/06/17/6992417/2>.

112. Зеленько Г. І. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність [Електронний ресурс] / Галина Зеленько. — Режим доступу : file:///C:/Users/Elena/Downloads/Spup_2013_3_34.pdf.

113. Зеленько Г. І. Інституційні параметри і практика формування правлячих коаліцій в Україні / Галина Зеленько // Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи; [за загальною редакцією д.і.н., проф. Кудряченка А. І.]. — К.: Фоліант, 2012 — С. 137–152.

114. Зинченко В. В. Дилемма специальных экономических зон в Украине : субсидиарный регионализм или системный дерегулированный трайбализм? [Електронний ресурс] / В. В. Зинченко // Проблемы современной экономики : Евразийский международный научно-аналитический журнал. — 2010. — №4 (36). — Режим доступу до ст. : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3389>.

115. Зовнішньополітичні пріоритети України на Євро-Азійському просторі в контексті позаблокової політики : аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. — Режим доступу до докум. : <http://www.niss.gov.ua/articles/527/>.

116. Зубар Н. Припинити системні порушення права на мирні збори! [Електронний ресурс] / Н. Зубар, О. Северин // Майдан. — 2012. — 11 червня. — Режим доступу до ст. : <http://maidan.org.ua>.

117. Зубрицька Д. Вплив політичної опозиції на прийняття парламентських рішень [Електронний ресурс] / Дарія Зубрицька. - Режим доступу до ст. : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/Zybrytska.pdf.

118. История социологии в Западной Европе и США : учеб. для вузов / [Гайденко П. П., Добренев В. И., Ионин Л. Г. и др.] ; редкол. : Г. В. Осипов (отв. ред.) и др. — М. : Норма ИНФРА-М, 1999. — 563 с.

119. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия / Р. Инглхарт, К. Вельцель. — М. : Новое издательство, 2011. — 464 с.

120. Ідеологічні та програмні аспекти активності українських політичних партій у виборчий період : аналітична записка [Електронний ресурс] / Відділ політичних стратегій НІСД. — Режим доступу до докум. : <http://www.niss.gov.ua/articles/1035/>.

121. Іовчева А. М. Гендерна рівність у політиці : теорія та практика [Електронний ресурс] / А.М. Іовчева // «Політологія»: Наукові праці, 2009. — Том 122. — Випуск 109. — С.88—92.

122. Іщенко В. Чи правильно в Україні рахують протести? [Електронний ресурс] / Володимир Іщенко. — Режим доступу до ст. : <http://liva.com.ua/methodology1.html>.

123. Каплієнко В. Звернення до депутатів Верховної Ради України : незалежно від віри сповідання, статі, належності до депутатської фракції політичних партій у Парламенті [Електронний ресурс] / Володимир Каплієнко. — Режим доступу : <http://blog.liga.net/user/kaplienko/article/3176.aspx>.

124. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита [Электронный ресурс] / Т.Карозерс // Политическая наука. — 2003. — № 2. — Режим доступу до ст. : <http://www.twirpx.com/file/459761/>.

125. Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» [Электронный ресурс] / Т. Карозерс // Pro et Contra. — 2007. - январь — февраль. — С. 85-102.

— Режим доступу до ст. : http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2007/1/ProEtContra_2007_1_08.pdf.

126. Категории политической науки : учебник для студентов вузов / [под ред. А. Ю. Мельвиля]. — М. : МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. — 656 с.

127. Кіндратець О. Ризики українського суспільства [Електронний ресурс] / О. Кіндратець // Віче. — 2009. — № 17. — Режим доступу до ст. : <http://www.viche.info/journal/1623>.

128. Клементевич Т. Процесс принятия политических решений. Элементы теории политики / Т. Клементевич ; [под ред. Макаренко В. П.]. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1991. — 450 с.

129. Книга Правительства области Шан / [перевод с китайского. Л. С. Переломова]. — М. : НИЦ «Ладомир», 1993. — 392 с.

130. Коаліційна угода [Електронний ресурс] / Верховна Рада України VIII скликання. - Режим доступу : <http://solydarnist.org/wp-content/uploads/2014/10>.

131. Коваadlo Н. П. Реверсні тенденції демократизації : особливості політичного дискурсу в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Н.П. Коваadlo. — Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/index.php/politologiya/30-politika/1563-reversni-tendencii-demokratizacii-osoblivosti-politichnogo-diskursu-v-suchasnij-ukraini.html>.

132. Когут І. О. Конституція для демократичної консолідації : роздуми про конституційний процес у теорії та в Україні [Електронний ресурс] / І. О. Когут, О. Д. Чебаненко. — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/7/25.pdf>.

133. Козер Л. Завершение конфликта / Льюис Козер ; пер. с англ. О. А. Назаровой // Функции социального конфликта. — М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — С. 187-197.

134. Козырев Г. Политическая конфликтология : учебное пособие / Г. Козырев. — М. : ИД «ФОРУМ» : ИНФРА-М, 2008. — 432 с.

135. Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації [Електронний ресурс] / Василь Козьма // Віче. — 2008. — № 2. — Режим доступу до ст. : <http://www.viche.info/journal/810/>.

136. Кокарев К. П. Специфика и способы измерения легитимности политических институтов [Электронный ресурс] / К. П. Кокарев. — Режим доступа : <http://ru.scribd.com/doc/69760500/>.

137. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / Антоніна Колодій // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. — 2011. — Випуск 1. — С. 129-140.

138. Кольер Д. Демократія «з прикметниками» концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольер, С. Левіцкі ; упоряд. О. Проценко // Демократія : Антологія. — К. : Смолоскіп, 2005. — С.176-206.

139. Констан Б. Принципы политики, пригодные для всякого правления ; пер. с фр. [Электронный ресурс] / Бенжамен Констан // Французский классический либерализм : сборник — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 592 с. — Режим доступа: http://www.sarov.ru/journal/02/constant_1to9.htm#ch2.

140. Конституция Украины : принятая на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 г. — Днепропетровск : ОАО «Днепркнига», 1996. — 47, [1] с.

141. Конституція незалежної України : навч.посібник / [за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова]. — К. : ІДП НАН України, 2000. — 428 с.

142. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. — К. : Велес, 2007. — 48 с.

143. Конституція України за станом на 06.10.2013 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

144. Конфуций. Суждения и беседы : перев. с древнекит [Электронный ресурс] / Конфуций. — М. : Азбука-Аттикус, 2011 г. — 224 с. — Режим доступа : <http://www.panasia.ru/main/china/religion/4.html>.

145. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. — К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2005. — 789 с.

146. Кривенко Л. В. Інститут президентства. Глава держави : проблеми конституційного і фактичного статусу / Л. В. Кривенко // Зб. наук. пр. Укр. акад. держ. управління при Президентіві України ; за ред. Лугового В. І., Князева В. М. — К. : Вид-во Укр. акад. держ. управління при Президентіві України, 2000.— Вип. 2. — Ч. 1. — С. 59-65.

147. Крупчан О. Д. Організація виконавчої влади / О. Д. Крупчан. — К. : Вид-во Укр. акад. держ. управління, 2001. — 132 с.

148. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социс. — 1995. — № 4. — С. 19-29.

149. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія / О. І. Крюков ; [за наук. ред. Е. А. Афоніна]. — К. : Вид-во НАДУ, 2006. — 252 с.

150. Крючков Г. Якою має бути виборча система? Майбутній вибір України / Георгій Крючков // Вісник Центральної виборчої комісії, 2009. — №1 (15). — С. 8-10.

151. Кто даст денег на Отчизну ? // Век. — 2000. — № 48. — 1 дек.

152. Кузнецов И. И. Политическая институализация разделения властей в современной России [Электронный ресурс] : автореф. дис.. на соискание научного звания докт. полит. наук : 23.00.02 «Полит. инст., этнополит. конфликт., нац. и полит. процессы и технологии» / Игорь Игоревич Кузнецов. — С. : СГУ им. Н. Г. Чернышевского, 2010. — Режим доступа : <http://www.sgu.ru/files/nodes/58561/KuznetsovII.pdf>.

153. Кузьмин П. В. Политическая деятельность и политическое участие : соотношение понятий и взаимосвязь феноменов / П. В. Кузьмин // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. : Серія: Політологія. — Севастополь, 2010. — Випуск 112. — С. 71-74.

154. Куйбіда Р. Мирні зібрання : рік заборон [Електронний ресурс] / Р. Куйбіда, М. Серета // Юридичний вісник України. — 2012. — №1-2 (862-863). — С. 18-19. — Режим доступу до ст. : <http://www.pravo.org.ua/2010-03-07-18-06-07/adminyust/834-2012-01-16-16-55-52.html>.

155. Кульчинський Р. За реформою законів не видно / Р. Кульчинський // Український діловий тижневик «Контракти». — 2004. — № 3. — С. 5.

156. Куценко О. Сохраняют ли значения классовые основания политического участия? / Ольга Куценко // Социология : теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 92-115.

157. Лапина Н. Ю. Формирование современной российской элиты : (Проблемы переходного периода) / Н. Ю. Лапина. — М. : ИНИОН, 1995. — 67 с.

158. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія / Н. А. Латигіна. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 400 с.

159. Лебединская А. О. Политическое отчуждение как формы политического участия [Электронный ресурс] / А. О. Лебединская. — Режим доступа : <http://docx.com.ua/stattya/260-politichne-vidchuzhennja-jak-forma-politichnoyi-uchasti.html>.

160. Левенець Ю. А. Еволюція політичної влади в Україні / Юрій Анатолійович Левенець // Вісник НАН України. — 2011. — № 8. — С. 3-13.

161. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність, політична діяльність, участь та поведінка : критерії розбіжності [Електронний ресурс] / О. Левченко // Калінін М. І., Єлісеєв В. В. Біометрія : Підручник для студентів вузів біологічних і екологічних напрямків. — Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2000. — 204 с. — Режим доступа : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/9.pdf>.

162. Левчук І. І. Порядок як соціально-політична категорія [Електронний ресурс] / І. І. Левчук // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць [Керівник авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич]. — Одеса : «Фенікс», 2009. — Вип. 37. — 476 с. — С. 296-307. — Режим доступа : [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Levchuk_I_I_\(296-307\).pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Levchuk_I_I_(296-307).pdf).

163. Ледяев В. Г. Модели эмпирического исследования власти : западный опыт / Ледяев В. Г. // Власть и элиты в российской трансформации : Сб. научных статей [под ред. А. В. Дуки]. — СПб. : Интерсоцис, 2005. — С. 65-79.

164. Лейпхарт А. Мажоритарна та консенсусна модель демократії / Аренд Лейпхарт // Демократія: Антологія; [Упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С.774–801.

165. Лендъел М. О. Локальні політичні студії як комплементарний підхід до дослідження політики [Електронний ресурс] / М. О. Лендъел. — Режим доступу до статті : http://194.44.242.244/Portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/Lendel.pdf.

166. Липсет С. Политическая социология / Сеймур Мартин Липсет // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972. — С. 203–219.

167. Липсет С. М. Размышления о легитимности [Електронний ресурс] / Сеймур Мартин Липсет. — Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/lip_rasm/.

168. Липсет С. Размышления о капитализме, социализме и демократии / Сеймур Мартин Липсет. — [Электронный ресурс] — Режим доступу : <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-1.htm>.

169. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів [Електронний ресурс] / Володимир Литвин // Урядовий кур'єр. — 23.11.2002. - Режим доступу до докум.: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/vistupi/litvin/uradk_02_11_23.html.

170. Лінецький С. В. Законотворчість: Коментар до Регламенту ВРУ / С.В. Лінецький, В.П. Крижанівський. — К. : «К.І.С.», 2008.

Частина I. — 2008. — 400 с.

171. Лінецький С. В. Законотворчість: особливості та проблеми правового регулювання діяльності народного депутата у ВРУ. — К. : Заповіт, 2007. — 160 с.

172. Локк Дж. Сочинения : в 3-х томах / Джон Локк. — М. : Мысль, 1985.

Т. 3. — 1988. — 668 [1] стр.

173. Лубнин Д. А. Эволюция, формирование и перспективы развития политического режима в современной России [Електронний ресурс] : автореф. дис. на соискание научного звания канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Полит. инст., этнополит. конфликт., нац. и полит. процессы и технологи» / Д. А. Лубнин —

Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-funktsionirovanie-i-perspektivy-razvitiya-politicheskogo-rezhima-v-sovremennoi-r>.

174. Мазур О. Теоретико-прикладні аспекти дослідження політичних режимів на локальному рівні / Оксана Мазур // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. — Вип. 123. Серія: Політологія. — Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2011. — С.101–109.

175. Мазур О. Формування міжнародних режимів як прояв глобалізаційних процесів в сучасному світі / Оксана Мазур // Політологічні записки : зб. наук. пр. / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — Вип. 4. — С. 287–298.

176. Мазур О. Концепт політичного порядку як системна характеристика сучасного політичного режиму / Оксана Мазур // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації». — К. : Ун-т Україна, 2012. — № 2. — С. 42–48.

177. Мазур О. Критеріальний підхід у дослідженні феномену політичного режиму / Оксана Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ : Вид-во «Грані». — 2012. — № 9 (89). — С. 90–95.

178. Мазур О. Сутнісні складові демократичного політичного порядку / Оксана Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — 2012. — № 10 (90). — С. 93–98.

179. Мазур О. Ефективність політичного режиму як детермінанта його інституціональної легітимності / Оксана Мазур // Політологічні записки : зб. наук. пр. / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. — Вип. 1. — С. 10–110.

180. Мазур О. Інституційна складова демократичної трансформації сучасної України / Оксана Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ : Вид-во «Грані». — 2013. — № 5 (97). — С. 137–141.

181. Мазур О. Особливості процесу інституціональної легітимації в сучасній Україні / Оксана Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ : Вид-во «Грані». — 2013. — № 6 (98). — С. 140–144.
182. Мазур О. Политический режим как система формирования и поддержки политического порядка / Оксана Мазур // Law and Politology : International scientific journal. — Chisinau : Institut of European Integration and Political Sciences of Academy of Sciences of Moldova, 2013. — № 23. — С. 52–59.
183. Мазур О. Теоретичні передумови раціонального політичного вибору / Оксана Мазур // Політологічні записки : зб. наук. пр. / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. — Вип. 2. — С. 96–111.
184. Мазур О. Политический конфликт и консенсус как характеристики политического режима / Оксана Мазур // Law and Politology : International scientific journal. — Chisinau : Institut of European Integration and Political Sciences of Academy of Sciences of Moldova, 2013. — № 24. — С. 65–70.
185. Мазур О. Політичне рішення і процес його прийняття: специфіка національних та суспільно-політичних умов / Оксана Мазур // Вісник СевНТУ : Політологія : зб. наук. пр. — Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2013. — Вип. 145. — С. 128–132.
186. Мазур О. Критериальные качества политического конфликта в условиях трансформации [Электронный ресурс] / Оксана Мазур // UNIVERSUM : общественные науки : электрон. научн. журн. — 2013. — № 1. — Режим доступа : <http://7universum.com/en/social/archive/item/813>.
187. Мазур О. Політична участь в Україні: сучасна характеристика і тенденції реалізації / Оксана Мазур // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ : Вид-во «Грані». — 2014. — № 5 (109). — С. 177–181.
188. Мазур О. Особенности рекрутирования политической элиты в современной Украине / Оксана Мазур // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». — Россия. — Архангельськ, 2015. — № 2. — С. 48–57.

189. Майдан Моніторинг : Вибори 2012 [Електронний ресурс] // «Майдан». — Режим доступу : <http://maidanua.org/vybory2012>. — Назва з титул. екрану.
190. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве : науч. изд. / Макиавелли, Н. (Никколо), Дельбрюк, Г. (Ганс) ; [предисл., коммент. Е. И. Темнова]. — М. : Мысль, 1997. — 639 с.
191. Манжола П. Г. Взаємодія влади та громадян : практика легітимації інститутів влади у новітній історії України [Електронний ресурс] / П.Г.Манжола // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №1(2). — С.58-64. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/sp/2007_1/1-7-Manzhola.pdf.
192. Марковкин А. А. Механизмы рекрутирования политической элиты в регионе (на примере Волгоградской области) : автореф. дис. на соискание научного звания канд. социол. наук / А. А. Марковкин. — Волгоград : ВГУ, 2008. — 25 с.
193. Мартинюк Р. Компетенційний дуалізм виконавчої влади : державно-правовий досвід П'ятої Французької Республіки та України / Р. Мартинюк // Право України. — 2011. — № 1. — С. 200-208.
194. Марценюк Т. Женщины в политике Украины : вызовы и перспективы гендерной политики [Електронний ресурс] / Т. Марценюк // Жіночий консорціум в Україні. — Режим доступу до ст. : http://wcu-network.org.ua/ua/possessing-equal-rights/article/ZHenxhiny_v_politike_Ukrainy_vyzovy_i_perspektivy_gendernoj_politik_i.
195. Марченко М. Н. Курс лекций по теории государства и права / М.Н.Марченко. — М. : БЕК. — 2001. — 293 с.
196. Матеріали круглого столу «Проблеми подальшої інституціоналізації коаліції та опозиції у ВРУ» 12 червня 2008 року — К. : «К.І.С.», 2009. — 72 с.
197. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією : політичний режим після «помаранчевої революції» / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент. — 2006. — № 5. — С. 11-19.
198. Мацкевич Р.М. Співвідношення політичної участі і політичного функціонування у політичному процесі / Р. М. Мацкевич // Актуальні проблеми

політики : Збірник наукових праць [Керівник авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич]. — Одеса : Фенікс, 2010. — Вип. 40. — 652 с.

199. Медведев Р. Народ и власть / Р. Медведев // Свободная мысль. — 1998. — № 4. — С.11–26.

200. Медушевський А. Н. Демократія і тиранія в новий і новітній час / А. Н. Медушевський // Питання філософії. — 1993. — № 10. — С. 12–19.

201. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации: учебное пособие / П. А. Цыганков, Г. А. Дробот, М. М. Лебедева, В. В. Митева, А. И. Слива, Л. О. Терновая; [под ред. П. А. Цыганкова]. — М. : Альфа-М, 2011. — 336 с.

202. Мельвиль А. Ю. Политический атлас современности : замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта [Электронный ресурс] / Мельвиль А. Ю., Ильин М. В., Мелешкина Е. Ю. и др. // ПОЛИС. — 2006. — № 5. — С. 6, 15–39. — Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/2006/5/3.htm>.

203. Мельвиль А. Ю. Политический атлас современности : Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств [Электронный ресурс] / Мельвиль А. Ю., Ильин М. В., Мелешкина Е. Ю. и др. — М. : МГИМО-Университет, 2007. — 272 с. — Режим доступа : http://www.mgimo.ru/files2/y04_2011/186294/politatlas.pdf.

204. Меркл П. Каковы сегодняшние демократии? / П. Меркл // Международный журнал социальных наук. — 1993. — №3. — С.141–153.

205. Меморандум Всеукраїнської ініціативи «За мирний протест!» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kvis.jimdo.com>. — Назва з титул. екрану.

206. Мертон Р. К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль / Р. К. Мертон. — М., 1996. — С. 393–461.

207. Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / Мескон М. Х., Альберт М, Хедоури Ф. — М.: Дело, 1992. — 702 с.

208. Милова, М. И. О некоторых направлениях трансформации политических систем посттоталитарных стран (на примере Болгарии) /

М. И. Милова // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки : збірник. Т. 8. Вип. 9. Матеріали міжнар. науково-практич. конференції "Соціальна політика і механізми інтеграції укр. суспільства" 27 – 28 вересня 2002 р. / М-во освіти і науки України, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; редкол. В. А. Сминтина (гол. ред.) та ін. — Одеса : Астропринт, 2003. — С. 701–708.

209. Мильнер Б. З. Предисловие научного редактора / Дэвид Норт // Институты, институциональные изменения и функционирование экономики ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; [предисл. и науч. редактр. Б. З. Мильнера]. — М. : Фонд экон. книги «Начала», 1997. — 190 с.

210. Миронюк М. Г. Универсальные сравнения с использованием количественных методов анализа : обзор прецедентов [Электронный ресурс] / М. Г. Миронюк, И. Н. Тимофеев, Я. И. Ваславский // Полис. — 2006. — № 5. — Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/fulltext/2006/5/3.htm>.

211. Міжнародна неурядова організація Global Integrity представила оцінку боротьби з корупцією в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://integrity.pp.ua/ua/news/alliance-news/press-releases/286-global-integrity-predstavyt-otsinku-borotby-z-koruptsiiei-u-v-ukraini>. — Назва з титул. екрану.

212. Мілль Дж. Ст. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда / Дж. Ст. Мілль // Антологія : Лібералізм ; [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 2002. — 1126 с.

213. Місцеві вибори в Україні : результати exit-poll [Електронний ресурс] // NEWSru.ua // Україна. - Режим доступу до статті : <http://newsru.ua/ukraine/01nov2010/exitpoll.html>.

214. Монтескьє Ш. Избранные произведения [Электронный ресурс] / Шарль Луи Монтескьє ; под ред. М. П. Баскина. — М. : Гос. изд-во Полит. лит-ры, 1955. - Режим доступу : [http://ru.wikisource.org/wiki/О_духе_законов_\(Монтескьє\)](http://ru.wikisource.org/wiki/О_духе_законов_(Монтескьє))

215. Моска Г. Правящий класс. Церкви, партии, секты [Электронный ресурс] / Гаэтано Моска ; пер. с англ. и примеч. Т. Н. Самсоновой // Социологические

исследования. — 1994. — № 10. — С. 187–198; № 12. — С. 97–117. - Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/33.php.

216. Моска Г. Элементы политической науки / Гаэтано Моска // Социологические исследования. — 1995. — № 4. — С. 138–146.

217. Москаленко С О. Інститут президента України в механізмі стримувань і противаг у системі розподілу влади [Електронний ресурс] / С. О. Москаленко, В. В. Горбатюк. — Режим доступу : http://visnyk-ppsp.kpi.ua/uk/2011-1/11%20-%201_9_%20-%2030.pdf.

218. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. — 5-е вид., випр. і доп. — К. : Т-во "Знання", КОО, 2006. — 437 с.

219. Наумкіна С. М. Відкритість влади як принцип демократичного врядування / С. М. Наумкіна // Перспективи. — 2014. — № 1 (59). — С. 153–154.

220. Наумкіна С. М. Політична відповідальність / С. М. Наумкіна // Політологія : навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ І — ІV рівнів акредитації / За наук. ред. Н. М. Хоми. — Львів : «Новий Світ — 2000», 2014. — С. 484–486 (всього 779 с.).

221. Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні : етапи становлення та перспективи / А. І. Некряч. — К. : Генеза, 2002. — 368 с.

222. Никулин В. С. Основные векторы трансформации советской номенклатуры в постсоветскую украинскую элиту / В. С. Никулин // Вісник харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2011. — № 941. — С. 208–212.

223. Нисневич Ю. А. Метод сопоставительно-институционального анализа / Ю. А. Нисневич // Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 5. — С. 76–84.

224. Нисневич Ю. А. Гражданский контроль как механизм противодействия коррупции : проблемы реализации в России / Ю. А. Нисневич // Полис. — 2011. — № 1. — С. 165–176.

225. Нисневич Ю. А. Уровень коррупции как индикатор качества реализации политических порядков в полиархической демократии : постановка задачи / Ю. А. Нисневич // Полития. — 2012. — № 1(64). — С. 187-199.

226. Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду [Електронний ресурс] / Тетяна Ніколаєнко // Українська правда. — 2012. — 11 вересня. — Режим доступу до статті : <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/>.

227. Нова зовнішня політика України. Чотири стратегічні пріоритети [Електронний ресурс] // МЦПД, 2010. — Режим доступу : http://icps.com.ua/files/articles/55/81/NFP_15_Ukr_for_site.pdf.

228. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : монографія / О. В. Новакова. — Луганськ : Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2006. — 216 с.

229. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації [Електронний ресурс] / Олена Новакова // Політичний менеджмент. — Спецвипуск. — 2006. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1336>.

230. Новакова О. Інституціональні межі прийняття політичних рішень / Олена Новакова // Політологічні записки : Збірник наукових праць. — Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. — № 1 (5). — С. 58-66.

231. Новакова О. Конкурентність виборів як критерій сучасної демократії / Олена Новакова // Політологічні записки : Збірник наукових праць. — Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. — № 2 (6). — С. 58-66.

232. Новакова О. Політичне реформування, як засіб модернізації влади / О. Новакова // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 82-90.

233. Новгородцев П. И. Общественный идеал в свете современных исканий // Новгородцев П. И. Сочинения. — М., 1995. — С. 340-347.

234. Новий закон про вибори : назад у майбутнє чи компроміс? [Електронний ресурс] // Сайт «ForUm». — 2011. — 24 листопада. — Режим доступу : <http://ua.for-ua.com>. — Назва з титул. екрану.

235. Новий курс : реформи в Україні : 2010-2015. Національна доповідь / [за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.

236. Новик А. Чи піде Янукович шляхом свого попередника? [Електронний ресурс] / Анна Новик // Поступ. — 2010. — 31 травня. — Режим доступу : <http://postup.brama.com/usual.php?what=67885>.

237. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Електронний ресурс] / Дэвид Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; [предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера]. — М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. — С. 12-22. — Режим доступа : <http://rospil.ru/pdf2/002.WALLERSTEIN.pdf>.

238. Оприлюднено рейтинг блокувань трибуни за всю історію Верховної Ради [Електронний ресурс] // Кореспондент.net. — 2013. — 25 лютого. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1512015-oprilyudneno-rejting-blokuvan-tribuni-za-vsuyu-istoriyu-verhovnoyi-radi>.

239. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине : учеб. пос. / М. Ф. Орзих. — Одеса : Юридична література, 2003. — 128 с.

240. Основні статистичні відомості виборчого процесу [Електронний ресурс] // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2012. - № 3. — С. 34. — Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2012_3/visnik_st_7.pdf.

241. Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів [Електронний ресурс] // Доповідь Лабораторії законодавчих ініціатив у рамках проекту USAID «Програма сприяння парламенту II». — 2011 р. — Режим доступу : http://parlament.org.ua/upload/docs/Benchmarks_democracy__1.pdf.

242. Панов П. В. Политический порядок и проблема воспроизводства власти : институт преемника [Електронний ресурс] / П. В. Панов. - Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/720/30/>.

243. Панов П. В. Политический порядок: проблема концептуализации и институционализации [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соиск. степ. доктора полит. наук. / В. П. Панов. — М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2011. — Режим доступа : <http://www.famous-scientists.ru/list/10110>.

244. Пантин В. И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В. И. Пантин // Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна, 2001. — С. 400.

245. Парето В. Компендиум по общей социологии [Электронный ресурс] / Вильфредо Парето // Антология мировой политической мысли : Зарубежная политическая мысль : XX в. : в 5-ти томах / [Отв. ред. : Т. А. Алексеева ; ред.-сост. : Ашин Г. К., Морозова Е. Г.]. — М. : Мысль, 1997. — 830 с.

Т. II. — С. 59–67. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/32.php.

246. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность / С. Г. Паречина. — Минск : ИСПИ, 2003. — 163 с.

247. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012р. : політична ситуація, суспільні настрої та очікування [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичні матеріали (Робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні парламентських виборів : чи справдяться очікування громадян». — Режим доступу : http://www.uceps.org/upload/Przh_Partii_2012_fnll.pdf].

248. Парламентська політика та законодавча діяльність вимагають системного державницького мислення : Інтерв'ю Голови Верховної Ради України В. В. Рибак за підсумками другої сесії парламенту сьомого скликання [Електронний ресурс]. — 9 липня 2013 р. — Режим доступу : <http://partyofregions.ua/ua/news/51dbeaa0c4ca4242260001dc>.

249. Парламентські вибори-2012р. : виборче законодавство, суб'єкти виборчого процесу та їх повноваження [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. — 2012. — № 7-8. — Режим доступу до докум. : http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD_136-137_ukr_2.pdf.

250. Парламентський моніторинг [Електронний ресурс] / Лабораторія законодавчих ініціатив. — Режим доступу : http://parlament.org.ua/index.php?action=publication&ch_id=20.

251. Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимоотношения [Електронний ресурс] / Толкотт Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты. - М., — 1996. — С. 94-122. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php.

252. Партійна система в Україні : особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції : Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 5. — С. 2-33.

253. Патнам Роберт Д. Творення демократії : Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті ; пер. з англ. В. Ющенко. — К. : Основи, 2001. — 302 с.

254. Перший рік діяльності нової влади : наміри, дії, результати : Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2011. — № 3. — С. 3-12.

255. Петтіт Ф. Конституціоналізм і демократичне опротестування / Ф. Петтіт // Демократія: Антологія; [Упоряд. О.Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 435-466.

256. Петровский В. Новая парадигма безопасности в Евразии [Електронний ресурс] / Владимир Петровский. — Режим доступа до статті : http://www.rau.su/observer/N4_2004/4_02.htm.

257. Пилипенко А. А. Политические процессы : основные типы и факторы развития / А. А. Пилипенко // Вісник СевДТУ : Політологія : зб. наук. пр. — Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. — Вип. 91. — С. 210-213.

258. Платон. Государство [Електронний ресурс] / Платон ; общая редакция А. Ф. Лосева, Я. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова, С. П. Кондратьева, С. Я. Шейнман-Топштейн и др.] // Собрание сочинений в четырех томах : Научно-исследовательское издание. — М. : Мысль. Редакция по изданию библиотеки «Философское наследие», 1994. — 630 с.

Том 3. — С.79–420. - Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/177876/read#t74>.

259. Платон. Политик / Платон ; общ. ред. А. Ф. Лосева, Я. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова, С. П. Кондратьева, С. Я. Шейнман-Топштейн и др.]. // Собрание сочинений в четырех томах : Научно-исследовательское издание. — М. : Мысль. Редакция по изданию библиотеки «Философское наследие», 1994. — 810 с.

Том 4. — С. 3 — 70, С. 71–437.

260. Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні : становлення та розвиток : монографія /Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко. — К. : Видавн. Дім «Максимум», 2004. — 224 с.

261. Погорилко В. Ф. Конституционное право Украины : учебник / В. Ф. Погорилко, В. Л. Федоренко [в общ. ред. проф. В. Л. Федоренко]. — К. : КНТ, Лира-К, 2011. — 532 с.

262. Подвірна Н. Специфіка механізму ухвалення політичних рішень в Україні у період трансформаційних процесів [Електронний ресурс] / Н. Подвірна // Вісник Львівського університету : Серія : філософські науки. — 2010. — Вип. 13. — С. 180–187. — Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_philos/2010_13/23.pdf.

263. Политика в регионах : губернаторы и группы влияния / [под. ред. Б. И. Макаренко] . — М. : Центр политических технологий, 2002. — 152 с.

264. Политическая наука : Словарь-справочник [Електронний ресурс] / [Сост. проф. Санжаревский И. И.]. — 2010. — Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/1335/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D0>.

265. Політична наука : Методи досліджень : підручник / [О. А. Габріелян та ін.] ; за ред. О. А. Габріеляна. — К. : ВЦ «Академія», 2012. — 320 с.

266. Политическая ситуация в России. Итоги июня 1999 года. [Электронный ресурс] : Аналитическая записка // НГ-Сценарии. — 1999. — № 7. — 14 июля. — Режим доступа : <http://www.ng.ru/scenario/>.

267. Политические конфликты [Электронный ресурс] // Политология [Под ред. Жукова В. И., Краснова Б. И.]. — С. 363–390. — Режим доступа : http://politlogia.narod.ru/p/POLITOLOGIA/ch_21.htm.

268. Політико-правові інститути сучасності : Структура, функції, ефективність : монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна (наук. ред.), В. Д. Воднік та ін. ; за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. — 384 с.

269. Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм : порівняльний аналіз // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — 448 с.

270. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії : монографія / [за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка]. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.

271. Політичне посилення інституту президентства. Законодавче та економічне забезпечення інтересів владних груп [Електронний ресурс] // Проект Українського незалежного центру політичних досліджень «Політичні ризики і політична стабільність в Україні». — 2012. — Вип. 9. — С. 2–9. — Режим доступу до докум : http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/Political_risks9_Jan2012u.pdf.

272. Політологія : підручник / В. Г. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна та ін. ; за ред.: О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-тє вид., переробл., доповн. — К. : Академія, 2010. — 568 с.

273. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.

274. Попадюк Н. І. Трансформація політичних еліт в Україні : особливості та перспективи [Електронний ресурс] / Н. І. Попадюк ; [за заг. ред. В. К. Присяжнюка, В. Д. Бакуменка] // Науковий вісник Академії муніципального управління [збірник наукових праць] : Серія «Управління». — 2011. — № 1. —

Режим доступу до ст. :
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2011_1/40.pdf.

275. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер ; пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.

Т. 1 : Чары Платона. — 1992. — 448 с.

276. Постанова Кабінету міністрів України «Про урядові комітети» від 17 лютого 2000 року [Електронний ресурс] / Кабінет міністрів України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=339-2000-%EF>.

277. Права людини в Україні 2009-2010 : Узагальнена доповідь IX : Свобода мирних зібрань [Електронний ресурс] // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1298306308>.

278. Правляча еліта сучасної України : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / [авт. колл. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т.]. — К., 1998. — 92 с. — Режим доступу до докум. : <http://www.i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>.

279. Правоохоронні органи України : довіра та оцінки населення, проблеми внутрішньої безпеки та готовність до співпраці [Електронний ресурс] / Соціологічна група «Рейтинг». — Режим доступу : <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13986/>. — Назва з титул. екрану.

280. Причины и следствия изменения массовых ценностей [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.perspektivy.info/misl/cenn/prichiny_i_sledstviya_izmeneniya_massovyh_cennostej_2011-04-15.htm — Название с экрана.

281. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С. О. Янішевський, О. А. Фісун [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. — К. : НІСД, 2011. — 52 с.

282. Проект закону «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», реєстр № 9127 від 8 вересня 2011 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=41092.

283. Протести, перемоги і репресії в Україні : результати моніторингу 2012 р. [Електронний ресурс / [за ред. В. Іщенко]. — К. : Центр дослідження суспільства, 2013. — 88 с. — Режим доступу : http://cedos.org.ua/zvit/2012/ZVIT_2013_web.pdf.

284. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 - вересень 2010. — К.: Центр дослідження суспільства, 2011. — 64 с.

285. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. — К. : Центр дослідження суспільства, 2012. — 72 с.

286. Протестні настрої населення : травень-2013 [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва», Соціологічна служба Центру Разумкова. — Режим доступу до докум. : <http://dif.org.ua/ua/multimedia/prottestni-nastroi-naselennja-traven-2013.htm>.

287. Пугачев В. П. Выборы : общая теория в российских иллюстрациях / В. П. Пугачев // Вестник Московского Университета : Сер. 12 : Политические науки. — 1997. — № 4. — С. 3–30.

288. Пугачев В. П. Введение в политологию : учебник для студентов высш. учебных заведений / В. П. Пугачёв, А. И Соловьёв. — М., 1996. — 346 с.

289. Пшеворский А. Переходы к демократии / Адам Пшеворский // Путь. — 1993. — № 3. — С. 3–56.

290. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Адам Пшеворский ; под ред. В. А. Бажанова. — М. : РОССПЭН, 1999. — 320 с.

291. Работяжев Н. В. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России [Електронний ресурс] / Н. В. Работяжев // Проблемы политической трансформации и модернизации

России / [под ред. А. Ю. Мельвиля]. — М., 2001. — С. 18–47. — Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/673/685/1219/003Rabotyazhev.pdf>.

292. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. — М. : Академический проект, 2006. — 1008 с.

293. Резнік С. Сила Конституції, або Як жити по-новому [Електронний ресурс] / Сергій Резнік // Українська правда. — 2014. — 28 червня. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/06/28/7029970/?attempt=1>.

294. Рівень довіри населення України до політиків та чиновників та основних суспільних та державних інститутів [Електронний ресурс] / Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS // Прес-реліз. — 2011. — 11 серпня. — Режим доступу : <http://www.socis.kiev.ua/ua/press/riven-doviry-naselennja-ukrajiny-do-politykiv-ta-chynovnykiv-ta-osnovnykh-suspilnykh-ta-derzhavnyk-2.html>.

295. Рівень довіри українців до влади — один з найнижчих у Європі [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. — 2013. — 11 лютого. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/72023>.

296. Рікер П. Навколо політики / Поль Рікер. — К. : Дух і літера, 1995. — 335 с.

297. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 / Конституційний суд України // Офіційний вісник України. — 2010 р. — № 72/1, № 77. — С. 7, стаття 2597, код акту 52893/2010.

298. Романова В. В. Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Романова ; наук. керівник В. М. Якушик ; Миколаївський держ. гум. ун-т ім. П. Могили. - Миколаїв, 2009. — 16 с.

299. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи [Електронний ресурс] / А. Романюк. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/770/>.

300. Росенко М. Політичні конфлікти в Україні [Електронний ресурс] / Марія Росенко // Віче. — 2009. — № 16. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1596/>.

301. Ростецька С. І. Стабільність / нестабільність політичної системи як показник динаміки політичних конфліктів // С. І. Ростецька // Наукові праці: наук.-метод. журнал. — Вип. 163. — Том. 175. — Політологія. — Миколаїв: Вид-во: ЧДУ ім.П. Могили — 2011. — С. 68-73.

302. Ротар Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму / Наталія Ротар // Вісник Львівського університету : зб. наук. пр. : Серія : Філософія. — Львів, 2010. — Вип. 1 — С. 79 - 87.

303. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-жак Руссо ; пер. с фр. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова. — М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. — 416 с.

304. Рюб Ф. В. Три парадокса консолидации в новых демократиях Центральной и Восточной Европы / Ф. В. Рюб // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2-х т. — СПб. : Европ. ун-т СПб., 2008. — Т. 1 : Постсоциалистические трансформации : теоретические подходы. — 2008. — 510 с.

305. Савчин М. Як боротися з владною іржею [Електронний ресурс] / М. Савчин // Українська правда. — 26.04.2007. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/04/26/3232793/>.

306. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка : дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції ; пер. з англ. / Г. А. Саймон. — К. : АртЕк, 2001. — 392 с.

307. Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Джованні Сарторі // Демократія : Антологія ; [упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскіп, 2005. — С.486-532.

308. Сарторі Дж. Прийняття рішень за демократичного урядування / Дж. Сарторі // Демократія: Антологія ; [упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскіп, 2005.— С. 486–532

309. Сафронов М. Современные подходы к изучению международных отношений [Электронный ресурс] / М. Сафронов // Международные процессы. - Режим доступа к статье : <http://www.intertrends.ru/one/006.htm>.

310. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування: монографія / С. Є. Саханенко. — Одеса : Вид-во ОФ УАДУ, 2001. — 380 с.

311. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. — М. : Юрид. лит., 1994. — 176 с.

312. Свобода мирних зібрань є, але за неї треба боротися [Електронний ресурс] / Н. Зубар, О. Северин // (Не)свобода мирних зібрань в Україні. Дослідження Майдан Моніторингу. — 2013. — 22 травня. — Режим доступу : <http://20minut.ua/Novyny-Vinnytsi/Vid-Chytachiv/svoboda-mirnih-zibran-ye-ale-za-neyi-treba-borotisy-a-10277154.html>.

313. Севрук І. І. До питання про «порядок» та його сенси / І. І. Севрук // Практична філософія та правовий порядок : збірка наукових статей. — Харків. : Центр Освітніх Ініціатив, 2000. — 331 с.

314. Семенчонок Т. В. Політичний порядок як форма організації політичного життя : теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. н. : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Т. В. Семенчонок. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2007. — 19 с.

315. Серегина С. Г. Проблемы определения полномочий Президента Украины / Серегина С. Г. // Бизнес-информ. — 1998. — № 15. — С. 12–14.

316. Сибирякова А. Выборы — 2012 : в поисках здравого смысла [Электронный ресурс] / А. Сибирякова. — Режим доступа : <http://vybory.org/articles/vyiboryi-2012-v-poiskah-zdravogo-smyisla.html>.

317. Силенко Л. М. Конституційні основи системи стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л. М. Силенко. — Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2000. — 20 с.

318. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналітична доповідь / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. — К. : НІСД, 2014. — 132 с.

319. Сікора І. Геополітична легітимація ролі України в новому світовому порядку / І. Сікора // Політологічні читання — 1994. — № 1. — С. 127–140.

320. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология : учебник / Л. В. Сморгунов. — М. : РОСПЭН, 2002. — 472 с.

321. Совгиря О. Парламентська коаліція в Україні: особливості законодавчого регулювання / О. Совгиря // Юридичний вісник України. — 2006. — 27 травня-2 червня. — С. 14–20.

322. Современная западная политическая наука / [под ред. О. Э. Лейста]. — М. : Издательство «Зерцало», 2000. — 688 с.

323. Современные Соединенные Штаты Америки : Энциклопедический справочник. — М., 1988. — 63 с.

324. Соколов В. Н. От тоталитаризма к политическому плюрализму : многопартийность как основа демократии / В. Н. Соколов, И. Л. Рябика ; [ред. Б. Г. Галкина ; худ. О. Д. Сашкив]. — Одесса : Одесс. гос. ун-т. — 2007. — 250 с.

325. Соколова А. В. Неклассические индексы воздействия в анализе политических процессов (на примере Государственной Думы РФ I-III созывов) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд.полит. наук. — М. : 2009. — 20 с.

326. Соловьев А. И. Способы рекрутирования политических лидеров и элит / А. И. Соловьев // Политология : политическая теория, политические технологии : учебник для студентов вузов. — М. : Аспект Пресс, 2006. — 559 с.

327. Солодько П. Партії без активістів [Електронний ресурс] / Павло Солодько, Олександр Попов // Українська правда. — 2006. — 05 квітня. — Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/04/5/3090144/>

328. Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность ; пер. с англ. [Электронный ресурс] / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов // Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — С. 295–405. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Sorok2.

329. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави : національна доповідь [Електронний ресурс] / [за заг. ред. В. М. Гейця та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с. — Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/books/2009/09nandop.pdf>.

330. Соціологічне дослідження «Оцінка громадянської участі та інститутів громадянського суспільства в Україні» [Електронний ресурс] / Фонд «Спочатку Люди». — Режим доступу : <https://peoplefirst.org.ua/uk/articles/assessment-of-civic-engagement>.

331. Соціологічне опитування : Ким Ви себе вважаєте в першу чергу? (регіональний розподіл). [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. — Режим доступу до докум. : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=762.

332. Соціологічне опитування : Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї? [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. — Режим доступу до докум. : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=818.

333. Соціологічне опитування : Якою є найголовніша причина складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні? / Центр Разумкова. — Режим доступу до докум. : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=615.

334. Соціологічні опитування : Держава. [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. — Режим доступу до докум. : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

335. Соцопрос: более половины украинцев благодарны Майдану [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

http://joinfo.ua/sociaty/1054000_Sotsopros-polovini-ukraintsev-blagodarni-Maydanu.html

336. Спільна заява громадських організацій щодо захисту свободи мирних зібрань в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу до докум. : <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/spilna-zaiava-gromadskikh-organizatcii-shchodo-zakhistu-svobodi-mirnikh-zibran-v-ukraini>.

337. Старкова М. А. Репрезентация глав российских регионов и факторы оценки их деятельности в условиях нового механизма наделения полномочиями (2004 - 2008 гг.) : автореф. дис. на соискание научного звания канд. полит. наук : спец. 23.00.02. «Полит. инст., этнополит. конфликт., нац. и полит. процессы и технологии» [Электронний ресурс] / М. А. Старкова. — Пермь, 2009. — С.9. — Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/politicheskoe-liderstvo-v-rossii-na-rubezhe-xx-xxi-vekov#ixzz2GpQ0Aahk>.

338. Стризое А. Л. Политика и общество : социально-философские аспекты взаимодействия [Электронный ресурс] / А. Л. Стризое. — Волгоград : Изд-во ВГТУ, 1999. — 340 с. — Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/strisoe_politika/.

339. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні парламентських виборів [Електронний ресурс] / Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2012. — № 7-8. — С. 41. — Режим доступу до докум. : http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD_136-137_ukr_2.pdf.

340. Телешун С. Публічна політика і управління в перехідних суспільствах нової демократії [Електронний ресурс] / Сергій Телешун. — Режим доступу до докум. : <http://referatfolder.org.ua/content.php?c=municipality&id=69&s=1>.

341. Теория государства и права : учебник / [под ред. Спиридонова Л. В.]. — М. : Юридическая литература. — 1994. — 317 с.

342. Теория государства и права : учебник для вузов / [под ред. Корельского В. М.] — М. : Норма. — 2001. — 238 с.

343. Теория и практика демократии : избранные тексты / [пер. с англ. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. — М. : Ладомир, 2006. — 496 с.

344. Теория политики : Учебное пособие / [под ред. Б. А. Исаева]. — СПб. : Издательский дом «Питер». — 2008. — 464 с.

345. Тищенко Т. Політичне рішення: процес підготовки і прийняття [Електронний ресурс] / Т. Тищенко — Режим доступу до ст. : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/politpsyhol/r3/3.doc>.

346. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке ; пер. с франц. / А. де Токвиль, [предисл. Гарольда Дж. Ласки]. — М. : Прогресс, 1992. — 554 с.

347. Томас Джефферсон. О демократии / [сост. К. Падовер]. — СПб. : Лениздат, 1992. — 335 с.

348. Трактат Фомы Аквинского «О правлении государем» / [публикация, перевод, вступ. статья и примеч. Н. Б.Срединской ; под ред. В. И. Рутенбурга, И. П. Медведева] // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI-XVII вв.) : сборник статей. — Л., 1990. — С. 217-244.

349. Третяк О. А. Публічна сфера політики демократичного суспільства : теоретико-концептуальні засади і напрямки структурної еволюції : [монографія] / О. А.Третяк. — Д. : Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2012. — 376 с.

350. Трофимова В. В. Политико-психологические особенности процесса рекрутирования современной российской политической элиты [Электронный ресурс] / В. В. Трофимова. — Режим доступа к ст. : <http://www.hse.ru/data/2011/06/01/1212480941/Трофимова.pdf>.

351. Троян С. С. Глобально-підсистемний вимір : тенденції сучасних міжнародних відносин [Електронний ресурс] / Сергій Станіславович Троян. — Режим доступу до статті : <http://troyan-ss.yolasite.com/3.php>.

352. У Венеціанській комісії сумніваються у легітимності влади в Україні [Електронний ресурс] // Українська правда. — 2010. — 05 жовтня. — Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/news/2010/10/5/5445169/>.

353. У Києві без одного тисяча мільйонерів [Електронний ресурс] / Укрінформ. — 2012. — 30 серпня. — Режим доступу до ст. : <http://www.ukrinform.ua>.

354. Україна в ХХІ веке : вызовы для политической элиты // Зеркало недели. — 2003. — № 44. — 15 ноября.

355. Україна — Росія : шляхи подолання кризи у відносинах [Електронний ресурс] // День. — 2009. — 29 травня. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=697.

356. Україна 2012 : політичний портрет [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». — 2012. — № 39. — 158 с. — Режим доступу до докум. : <http://dif.org.ua/ua/publications/portrait/ukraina-2012-politichnii-portret.htm>.

357. Україна-2013 : між виборами і перед вибором : аналітичні оцінки. [Електронний ресурс] / Центр Разумкова // Публікації. — Режим доступу до докум. : http://razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf.

358. Українські практики блокування парламенту [Електронний ресурс] // Опора. — 2013. — 25 лютого. — Режим доступу : <http://oporaua.org/news/3682-ukrajinski-praktyku-blokuvannja-parlamentu>.

359. Фельдман Д. Конфликты в мире политики / Д. Фельдман // Конфликтология : хрестоматія ; [составитель Н. И. Леонов]. — М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2002. — 304 с.

360. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» [Електронний ресурс] / Володимир Фесенко. — Режим доступу до статті : <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>.

361. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс]/ Володимир Фесенко // Українська правда. — 2011. — 15 вересня. — Режим доступу до статті : http://www.ukrudprom.ua/digest/SHCHO_zmnilosya_za_20_rokv.html.

362. Фишер Р. Путь к согласию, или переговоры без поражения / Р. Фишер, У. Юри ; [пер. с англ. А. Гореловой] ; предисл. В. А. Кременюка. — М. : Наука, 1990. — 158 с.

363. Хабермас Ю. Вовлечение другого: очерки политической теории / Юрген Хабермас. — Санкт-Петербург : Наука, 2001. — 419с.

364. Халдай І. В. Політична відповідальність влади як складова побудови правової держави [Електронний ресурс] / І. В. Халдай. — Режим доступу до ст. : [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Halday_I_V_\(339-345\).pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2009_37/app-37_Halday_I_V_(339-345).pdf).

365. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон ; пер. с англ. : В. Р. Рокитянского. — М : Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.

366. Холмская М. Р. Политическое участие как объект исследования / М. Р. Холмская // Полис. — 1999. — № 5. — С. 170-176.

367. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.

368. Цицерон М. Т. Диалоги / Марк Туллий Цицерон ; пер. с латин. и коммент. В. О. Горенштейна. — М., Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука», 1994. — 475 с.

369. Цокур Є. Г. Матриця взаємозалежності моделі громадянського суспільства, джерел легітимності та типу політичного режиму / Є. Г. Цокур. // Нова парадигма. — 2009. — № 84. — С. 83-90.

370. Цыганков А. Современные политические режимы : структура, типология, динамика / А. Цыганков. — М. : Интерпракс, 1995. — 296 с.

371. Чемерис В. Свобода зібрань. Європейські принципи та українські реалії [Електронний ресурс] / В. Чемерис // Європейський центр інформаційної підтримки у ВР України. — 2012. — 27 серпня. — Режим доступу : lenta.mobus.com/news_292607.html.

372. Чемшит О. О. Політична участь на початку нового тисячоліття / О. О. Чемшит // Політологічний вісник : Зб-к. наук. праць. — К. : Знання України, 2003. — Вип. 13. — С. 217-226.

373. Чемшит А. А. Политическое участие и модели оптимального государственного развития / А. А. Чемшит, Ю. А. Бабинов // Моделирование в

социально-политической сфере : научный альманах. — М., 2007. — № 1. — С. 68–71.

374. Чернышов С. И. Партийные коалиции в ФРГ: механизмы действия на федеральном и земельных уровнях [Электронный ресурс] / С.И.Чернышов, И.С. Амиантова. — Режим доступа к ст. : http://www.souzpolitolog.ru/ru/collection_of_9_chernyshov_si_and_amiantova_ia.php.

375. Четверик А. Методологія дослідження чинників політичної активності : українська специфіка [Електронний ресурс] / А. Четверик // Сучасна українська політика. — К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. — Вип. 22. — 422 с. — Режим доступу до ст. : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/03_Chetveryk.pdf.

376. Чорновіл Т. Опозиція опинилася поза гранню прийняття будь-яких рішень [Електронний ресурс] / Т. Чорновіл // Ратуша. — 2004. — 02. — 10. — Режим доступу до ст. : <http://portal.lviv.ua/digest/2004/02/10/120136.html>.

377. Шабров О. Ф. Легитимность политической власти как фактор ее эффективности / О. Ф. Шабров // Тезисы докладов : IV Всероссийский конгресс политологов «Демократия, безопасность, эффективное управление: новые вызовы политической науке». Москва, 20-22 октября 2006. — М. : Российская ассоциация политической науки, 2006. — 480 с.

378. Шабров О. Ф. Политическая власть, ее эффективность и легитимность / О. Ф. Шабров ; отв. ред. В. С. Комаровский // Политология : учебник. — М. : Изд-во РАГС, 2002. — С. 122–136.

379. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. — К. : АртЕк, Вища школа, 1997. — 611 с.

380. Шаповаленко М. И. Политическое развитие современных переходных обществ : теоретические подходы и современные тенденции / М. И. Шаповаленко. — Х. : Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. — 340 с.

381. Шевель И. П. Ральф Дарендорф о социальных конфликтах [Электронный ресурс] / И. П. Шевель, В. С. Казаков. — Режим доступу : [http://visnyk-psp.kpi.ua/uk/2010-3/10%20-%203\(7\)%20-%206.pdf](http://visnyk-psp.kpi.ua/uk/2010-3/10%20-%203(7)%20-%206.pdf).

382. Шершеневич Г. Ф. История философии права : новая философия / Г. Ф. Шершеневич // Ученые записки Казанского университета. — 1905. — кн. 11. — 589 с.
383. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [навчальний посібник] / Ю. Р. Шведа. — Львів : Тріада плюс, 2004. — 528с.
384. Шведа Ю. Теоретичні основи партійного керівництва / Юрій Шведа // Часопис Парламент. — 2003. — № 3-4. — С. 12-19.
385. Шмачкова Т. Теории коалиций и становление российской много партийности (методики рационализации политического процесса / Т. Шмачкова // Полис. — 1996. — № 5. — С.28-52.
386. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16-27.
387. Шрамович В. Чи потрібні нам рекорди Верховної Ради? [Електронний ресурс] / В. Шрамович // Українська правда. — 2012. — 26 липня. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/07/26/6969497/>.
388. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости [Электронный ресурс] / Н. Шульга // Социология : теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24-37. — Режим доступу : http://www.i-soc.com.ua/journal/03_Shulga.pdf.
389. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия [Электронный ресурс] / Йозеф Шумпетер. — Режим доступу : 2000<http://e2000.kyiv.org>.
390. Щедрова Г. П. Ризики модернізаційних змін політичної системи сучасної України / Галина Петрівна Щедрова // Модернізація політичної системи України : стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф., 23 жовтня 2008 року. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. — С. 5-7.
391. Щедрова Г. П. Демократична консолідація політичної еліти: ціннісний аспект / Г. П. Щедрова // Політологічні записки : збірник наукових праць / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Вип. 2. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. — С. 250-258.

392. Щедрова Г. П. Політико-правове регулювання політичної конкуренції в Україні / Г. П. Щедрова // Політологічні записки : збірник наукових праць / [гол. ред. Г. П. Щедрова]. — Вип. 3. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — С. 6-14.

393. Щедрова Г. П. Формування політичної культури в контексті розвитку громадянського суспільства / Щедрова Г. П. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — 2010. — Вип. 30 — С. 387-394.

394. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура : теоретичний і прикладний аспекти : монографія / Галина Петрівна Щедрова. — Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2009. — 308 с.

395. Щедрова Г. П. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні : монографія / Галина Петрівна Щедрова, Сергій Володимирович Щедров. — Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2013. — 303 с.

396. Щекин Г. Политическая элита Украины : попытка анализа и оценки / Г. Щекин // Персонал. — 1997. — № 1. — С. 91-93.

397. Що заважає українським партіям стати справжніми? Очікувані та неочікувані наслідки : вибори-2012 [Електронний ресурс] // [Вибори.org](http://vybory.org). — Режим доступу до докум. : <http://vybory.org/articles/ochkuvan-ta-neochkuvan-nasltdki-vibori-2012.html>.

398. Эбенстайн В. Дилемма демократии : свобода и равенство / В. Эбенстайн // Знание-сила. — 1990. — № 6. — С. 50-53.

399. Эксперты обсудили гендерный вопрос на выборах - 2012 в Верховную Раду Украины [Электронный ресурс] // [Выборы.org](http://vybory.org). — 2012. — 21 декабря. — Режим доступа : <http://vybory.org/articles/ekspertyi-osudili-gendernyj-vopros-na-vyiborah-2012-v-verhovnuyu-radu-ukrainyi.html>.

400. Этапы развития социологической мысли / [общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича]. — М. : Издательская группа «Прогресс» — «Политика», 1992. — 608 с.

401. Юрій М. Політологія : підручник [Електронний ресурс] / М. Юрій. — К., 2006. — Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm.
402. Якимец В. Н. Сложносоставные конфликты - атрибут постсоциалистической трансформации / В. Н. Якимец, Л. И. Никовская // Социс. — 2005. — № 8. — С. 77-90.
403. Яцунська О. М. Світовий досвід місцевого самоврядування та перспективи його інституціонально-системного втілення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». — Одеса, 2001. — 19 с.
404. Якуба В.И. Модели и методы анализа распределения влияния в выборных органах на ограничения при формировании коалиций : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. тех. наук. — Москва, 2005. — 22 с.
405. 100 днів нової влади : погляд неурядових аналітичних центрів [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 5. — Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/ukr/journal.php?y=2005&cat=42>.
406. 2012 : політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] / Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва ; Соціологічна служба Центру Разумкова. — Режим доступу до докум. : http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/hivhawirgjoawejgoaejhoj_1356706880.htm.
407. 2013 рік вже побив рекорд із кількості протестів проти міліцейського свавілля в Україні [Електронний ресурс] / Центр дослідження суспільства. — Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/releases/6>.
408. NDI : Звіт щодо впровадження рекомендацій передвиборчої делегації національного демократичного інституту [Електронний ресурс] / National Democratic Institute. — Режим доступу : <http://www.ndi.org/files/NDI%20Election%20Progress%20Report%20-%20UKR.pdf>.
409. Bahry D. Soviet Citizen Participation on the Eve of Democratization / Bahry D., Silver. B. // American Political Science Review. — 1990. — Vol. 84. — P. 821-848.

410. Ballington J. Equality in Politics : A Survey of Women and Men in Parliaments [Electronic resource] / Julie Ballington // Inter-Parliamentary Union. — № 54. — 2008. — 118p. — Access mode : <http://www.ipu.org/PDF/publications/equality08-e.pdf>.

411. Baskin D. Amerikan Pluralist Democracy : A Critique / Baskin D. — N. Y., 1971. — 30 p.

412. Baxter C. Democracy and authoritarianism in South Asia / C. Baxter // *Jornale of intern, affairs.* — N.Y., 1985. — Vol. 38. — №2. — P. 29--65

413. Bodnar A. Decyzje polityczne. Elementy teorii / Bodnar A. — Warszawa. 1995. — 51. S.

414. Bottomore T. B. Elites and Society / Bottomore T. B. — New York : Basic Books, 1964. — 160 p.

415. Boulding, K. E., The Structure of a Modern Economy: The United States, 1929-89 / Kenneth Ewart Boulding. — New York: New York University Press, 1993. — 280 p.

416. Browne E. Coalition Theories : A Logical and Empirical Critique / E.Browne. — London, Sage Publications. — 1973. — 95 p.

417. Carlton E. The Few and the Many. Typology of Elites [Электронный ресурс] / Carlton E. — Scholar Press, 1996. — Режим доступа : <http://www.bing.com/search?q=Carlton+E.+The+Few+and+the+Many.+Typology+of+Elites>.

418. Carr E. H. The Twenty Years' Crisis 1919—1939: An Introduction to the Study of International Relations. L., 1946. — 275p.

419. Dahl R.A. Who Governs: Democracy and Power in an American City / Robert Dahl. — New Haven : Yale University Press, 1961. — 355 p.

420. Deutsch Karl W. The analysis of International relations / Karl W. Deutsch. — Englewood Cliffs, 1968. — 214p.

421. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / Larry Diamond. — Baltimore : Johns Hopkins University Press, forthcoming). — 1999. — ch.2. — 384 p.

422. Di Gaetano A. Urban Governance and Industrial Decline. Governing Structures and Policy Agendas in Birmingham and Sheffield, England, and Detroit, Michigan, 1980-1997 / Di Gaetano A. // *Urban Affairs Review*. — 1999. — Vol. 34. — № 4. — P. 546-577.

423. Donnelly J. International Human Rights : a Regime Analysis [Електронний ресурс] / Donnelly J. // *International Organization*. — 1986. — №, 40. — P. 599 — 639. — Режим доступу до статті : <http://classes.maxwell.syr.edu/intlmgt/readings/donnellyhr>.

424. Easton D. System Analysis of Political Life / D. Easton. — N.Y., 1965. — 340 p.

425. Eulau H. Elite Recruitment in Democratic Politics / H. Eulau, M. Czudnowski (eds.). — New York, 1996. — 180p.

426. Eurobarometre 56.3 : The European opinion research group // Direction Générale Information, Communication, Culture, Bruxelles. — 2002. — May 24. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_166_summ_eu15_en.pdf.

427. Gallup Report (The). Numeraux speciaux sur Confidence in American Institutions, et sur Honesty and Ethical Standards of Professions : 1973 — 1990 [Електронний ресурс] / Gallup Organization. — Режим доступу : http://romir.ru/GGallup_en.pdf.

428. Goldstein Joshua S. International Relations / Joshua S. Goldstein. — New York : Pearson - Longman, 2005. — P.107-127.

429. Hagopian M. N. Regimes, Movements, and Ideologies. A Comparative Introduction to Political Science / M. N. Hagopian. — New York : Longman Inc., 1978. — 508 p.

430. Huntington S. Political Order in Changing Societies / S. Huntington. — London : New Haven, — 1968. — 460p.

431. Hasenclever A. Justice, Equality and Robustness of International Regimes. A Research Design / Hasenclever A., Meyer P., Rittberger V. — Tubingen, 1996. — 33 p.

432. Hasenclever A. *Theories of International Regimes* / Andreas Hasenclever, Peter Mayer, Volker Rittberger. — London : Cambridge University Press, 1997. — P. 45–59.
433. Hastings E.H. *Index to international public opinion, 1980—1988.* / Hastings E.H., Hastings Ph. K. — ABC-Clio, LLC, 1996. — 756 p.
434. Held D. *Models of Democracy* / David Held. — Stanford University Press, 2006. — 338 p.
435. Hughes J. *Transitions models and democratisation in Russia* / Hughes J. // *Russia after the Cold War.* — Ed. by M. Bowker, C. Ross. Harlow: Longman, 2000. — 368 p.
436. Hunter F. *Community Power Structure: A Study of Decision-Makers* / Hunter F. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1953. — 350p.
437. Jessop R. *Traditionalizm, conservatism and British political culture* / Jessop R. — L., 1974. — 65 p.
438. Kaplan Morton A. *System and process in international politics* / Morton A. Kaplan. — ECPR Press, 2005. — 252 p.
439. Keohane R. O. *Neoliberal institutionalism : A perspective on world politics* / Keohane R.O. (ed.). // *International Institutions and State Power : Essays in International Relations Theory.* — Boulder, 1989. — P. 16–35.
440. Keohane Robert O. *The demand for international regimes* / Keohane Robert O. // *International Organization.* — 1982. — № 2. — P. 331–356.
441. Krasner S. *Global Communication and National Power : Life of the Pareto Frontier* / Krasner S. // *World Politics.* — 1991. — Vol. 43. — April. — P. 56–60.
442. Krasner Stephen D. *Structural Causes and Regime Consequences : Regimes as Intervening Variables* / Krasner Stephen D. // *International Organization* — 1982. — № 2. — P. 2–10.
443. Lardy H. *Citizenship and the right to vote* / Lardy H. // *Oxford journal of legal studies.* — Oxford, 1997. — Vol. 17. — N 1. — P. 75–100.
444. Lasswell H.D. *Power and society : a framework for political inquiry* / Lasswell H.D., Kaplan A. — New Heaven : Yale univ. press, 1950. — 295 p.

445. Lerner R. *American Elites* / Robert Lerner, Althea K. Nagai, Stanley Rothman. — New Haven CT : Yale University Press, 1996. — 176 p.

446. Linz J. *Legitimacy of democracy and the socioeconomic system* / Linz Juan // *Comparing pluralist democracies : Strains on legitimacy*. — Boulder Westview, 1988. — P. 65-113.

447. Lipset S.M. *Political man. The social basis of politics* / Seymour Martin Lipset // Ch. III. *Social conflict, legitimacy and democracy*. — New York : Doubleday, 1959. — 586 p.

448. Lipset S.M. *The confidence gap: Business, labor, and government in the public mind* / Seymour Martin Lipset, William Schneider. — New York and London : Free Press, 1983. — 434 p.

449. Macridis R. *Contemporary Political Ideologies*. / R. C. Macridis. — Boston-Toronto : McClelland and Stewart, 1986. — 286 p.

450. March J. *Institutional Perspectives on Political Institutions* / March J., Olsen J. // *Governance*, 1996. — vol. 9. — № 3. — P. 251.

451. March J.G. *The New Institutionalism : Organizational Factors in Political Life* / March J., Olsen J. // *American Political Science Review*. — 1984. — P.49-734.

452. Marsilio da Padova. *The Defensor Pacis*. / Marsilio da Padova. — New York : Columbia University Press, 1956. — 56 p.

453. Merkl P. H. *Comparing legitimacy and values among advanced countries* / Merkl P.H. // *Comparing pluralist democracies : Strains on legitimacy*. — Boulder : Westview, 1988. — P. 12-34.

454. Miller D. *Industry and community power structure : a comparative study of an American and an English city* / Miller D. // *American Sociological Review*. — 1958. — Vol. 23. — № 1. — P. 9-15.

455. Mills C. W. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press, 1956. — 325p.

456. Milner H. *International Theories of Cooperation : Strengths and Weaknesses* / Milner H. // *World Politics*. — 1992. — Vol. 44. — P. 67-85.

457. Modelski G. Principles of World Politics / George Modelski. — Free Pr., 1972. — 370 p.

458. Molotch H. The City as a Growth Machine : Toward a Political Economy of Place / Molotch H. // American Journal of Sociology. — 1976. — Vol. 82. — № 2. — P. 309–330.

459. Morgenthau Hans J. Politics among nations: the struggle for power and peace / Hans J. Morgenthau: revised by Kenneth W. Thompson — Brief ed. — Fifth Edition, Revised. — New York: Alfred A. Knopf, 1978. — 516 p.

460. Negel J. Participation / J. Negel. — Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1987. — 194 p.

461. Nisbet R. Sociological Tradition / Nisbet R. — N.Y., 1966. — P. 21.

462. North D. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance / Douglass North. — Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1990. — 159 p.

463. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / O'Donnell G., Schmitter P. — Baltimore : MD The Johns Hopkins University Press, 1986. — 81p.

464. Opalek K. Pravo i polityka / Opalek K. // Studia Nauk Politycznych. —1977. — S. 5–15.

465. Parsons T. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations [Электронный ресурс] / Parsons T. // Societies: Evolutionary and Comparatives. — Englewood Cliffs, 1966. — Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000943/st000.shtml>.

466. Polity IV Project : Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2008. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>.

467. Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity / Rosenau J. — Princeton University Press, 1990. — 504 p.

468. Ruggie J. G. Constructing the World Polity. Essays on International Institutionalization / Ruggie J. G. — L., N. Y., 2002. — P. 89–103.

469. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics / Giovanni Sartori [Электронный ресурс] // American Political Science Review. — 1970. — Vol. 64. — P. 1033–1053. — Режим доступа : <http://www.jstor.org/stable/1958356>.

470. Smouts M. - C. La cooperation international : de la coexistence a la gouvernance mon-diale / Marie - Claude Smouts // Les nouvelles relations internationales : pratiques et theories. — Paris, Presses de la fondation nationale des sciences politiques, 1998. — 166 p.

471. Shedler A. What Is Democratic Consolidation? / Andreas Shedler // Journal of Democracy. — 1998. — Vol. 9, 2. — p. 91–107.

472. Stone C.N. Regime Politics : Governing Atlanta, 1946-1988 / Stone C.N. — Lawrence : University Press of Kansas, 1989. — 314 p.

473. Stone C.N. Urban Regimes and the Capacity to Govern : A Political Economy Approach / Stone C.N. // Journal of Urban Affairs. — 1993. — Vol. 15. — № 1. — P. 1–28.

474. Swann A. Elite Perceptions of the Poor: Reflections for a Comparative Research Project / Swann A., Manor J., Qyen E. // Current Sociology. — 2000. — V. 48. — №1. — P.43–54.

475. Szeleny I. Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologigia / Ivan Szeleny, Szonja Szelenyi // Wstep - zalozenia teoretyczne i metodologigia / Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja. / [Red. I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński]. — ISP PAN. — Warszawa. — 1995. — 207 s.

476. Transformation Index 2010 : Politische Gestaltung im internationalen Vergleich. — Gütersloh : Bertelsmann Stiftung, 2009. — 23 s.

477. Vanhanen T. The process of democratization : A comparative study of 147 states, 1980-88 / T. Vanhanen. — N.Y. : Crane Russak, 1990. — 327 p.

478. Warner W.L. The Social Life of a Modern Community / Warner W.L., Lunt P.S. — New Haven : Yale University Press, 1941. — Vol. 1.

479. Wrong D. The Problem of Order : What Unites and Divides Society / Wrong D. — New York : The Free Press, 1994. — 354 p.

480. Wendt A. Social Theory of International Politics. / Alexander Wendt. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 250.

481. Wendt A. The world state and UFOs [Электронный ресурс] / Alexander Wendt. — Режим доступа : <http://www.washprofile.org/ru/node/4255>.

482. Whitt J. Allen Means of Movement: The Politics of Modern Transportation Systems / Whitt J. Allen Ph.D. dissertation, Department of Sociology, University of California, Santa Barbara. — 1975. — 325p.

483. Young Oran R. Regime dynamic. The rise and fall of international regimes / Oran R. Young // International Relations. Critical concepts in political science. Ed. by A. Linklater. L. — N.Y. — 2004. — Vol. 2. — P. 39-62.